790.2095401
BHA-CHA

संगीत नाटक अकादेमी
ग्रंथालय

Sangeet Natak Akademi
Library

3720

790-2
(NS-S)
Bha/Kav
V.2

S
790-2095401
BHA-G4,V2

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

Published under the authority of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda.

GENERAL EDITOR:
B. BHATTACHARYYA, M. A., PH.D.

NATAK AKADEMI
372
28/4/57
NEW DELHI
26

No. LXVIII.

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविवृतिसमेतम् ।

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्य

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविवृतिसमेतम् ।

NĀṬYAŚĀSTRA

with the commentary of

ABHINAVAGUPTA

Edited with an Introduction and Index by

M. RAMAKRISHNA KAVI, M.A.

In Four Volumes

VOL. II.

1934

ORIENTAL INSTITUTE,

BARODA.

Printed by Messrs. R. Venkateshwar & Co., at Ananda Press, Madras, and published on behalf of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda by Binoytosh Bhattacharyya, Director, Oriental Institute, Baroda.

Price Rupees Five.

S
*190-2095401
BHA-G4 V2

INTRODUCTION.

The second Volume of the Nāṭyaśāstra of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir is now presented to the public as No. LXVIII of the Gaekwad's Oriental Ser after a lapse of nearly eight years since the first Volume w published.

The publication of this volume is thus long overdu The delay was caused partly by a series of adverse circumsta ces purely personal and partly by the imperfection of th available material. Though the text has been fairly fixed according to Abhinavagupta's recension, the commentary is full of clerical errors, and the discovery of fresh material obtained for the text and the commentaries created a necessity for a complete revision of the press-copy prepared some years ago. It may be assured with confidence that the subsequent volumes will appear in quick succession.

From time immemorial Bharata's work is considered authoritative on the science of Nāṭya. In spite of the fact that Bharata treated dramaturgy in extenso, he had to summarise the general principles of gīta and nṛtya in order to add an element of grace in dhruvāgāna and pūrvaraṅgavidhi. Though the two latter subjects are only auxiliaries to Nāṭya, Bharata gave them such a comprehensive shape that the writers on those sister sciences had looked upon him as their authority. Bharata has not dealt with rāgas. For in his exhaustive enumeration of jātis where any of the 63 svaras can be chosen as *aṁśa* svara he has made the field of rāgas so wide that it covers almost every rāga in the world:—

यत्किंचिद्गीयते लोके तत्सर्वं जातिषु स्थितम् ।

He left the choice of a particular rāga to the sūtradhāra himself as befits the occasion. The case is similar in nṛtya

produce endless variety in each sort are left to the actors to frame new poses without detriment to *rasa* and which have possibility of use in actual life. Bharata has condemned the use of āṅgikābhinaya for actors of *uttama* or great *sattvic* type. Āṅgika is intended for *adhama* characters and to some extent it is tolerated in the *madhyama* also. So the standpoint of Bharata makes him reject much of the technical side of ṅgīta and nṛtya.

The school of Nandikeśvara seems to be older than ıarata's and from the available works bearing on Nandin, one tempted to say, that he has developed conventional side of ātya, saṅgīta and nṛtya to a remarkable degree Bharata seems to have rejected much of Nandin's technique and accepted only such forms as are really found in actual life or just to suit the theatrical conventions which he calls nāṭya-dharmī. Between the two schools of realistic and conventional principles Kohala and Mataṅga seem to follow Bharata at the same time bringing in extraneous forms that are in vogue on the conventional side, of course basing their authority on Bharata himself as having given sanction by his expression. A few examples are cited below to place the matter in a clearer form:

1. शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यति (Ch. 37-18)

This covers sanction for all kinds of conventional or aesthetic matter that was introduced by Kohala.

2. नृत्तेऽभिनययोगे च पाणिभिर्वर्तनाश्रयैः।

तिर्यक्तथोर्ध्वसंस्थो ह्यधोमुखश्चाश्रितोऽपविद्धस्तु।

बाह्वोरिति करणगता विज्ञेया नर्तकैर्नित्यम (IX. 219 to 221)

Here the first and the last lines when the meaning is extended embrace the large field of vartanas, kalāsas and chālakas.*

---

* Importance of 50 chālakas given by Kohala is emphasised thus by Vema:—

3. (*a*) प्रयोजनवशाच्चैव स्थानान्यन्यानि योजयेत् (XXV-47.)

(*b*) अन्यानप्याचरेद्बुधः

Matanga bases his *madhupas* or foot-poses upon the above sanction.*

4. एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च (IX-277)

The word 'bhramarakeṣhu cha' is said to sanc sai all bhramaris.†

5. आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च Bh

Here अथापि च sanctions extra five āsanas—gatāgata, v is, motita, vinivartita and pronnata. ni

6. एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः ।

ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ (VIII-39.)

This verse leaves room for various movements of head, but only eleven in addition were enumerated by others as,

Samam, Nairājitam, Unnatam, Tiryannatonnatam, Sk dhānatam, Ārātrikam, Pārśvābhimukham, Uddhutam, Sakamp parivāhitam, Sakampadhutam, Pārśvākampitam.

In reality these are the combinations of the fourteen kin given by Bharata.

7. पूर्वरङ्गविधाने तु कुर्याद्वै चोक्षषाडवम् ।

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत् ॥

साधारितं तथा गर्भे विमर्शे चैव पञ्चमम् ।

कैशिकं च तथा कार्यं गानं निर्वहणे बुधैः ॥ (XXXII-435.)

The ślokas recognise what are called śuddha rāgas 5 or 7 as the interpretation of different readings depends. But Matanga quotes Bharata's text as :—

---

* Knowledge of Deśi-sthānas is deemed essential even in Nāṭya and Vema says:—

अङ्गभावेन नाट्येऽपि देशीस्थानानि योजयेत् ।

यतो "लोकानुसारेण नाट्य"मित्यभिधीयते ॥

ज्ञेया देश्यपि शा[illegible]शयवेदिभिः । s far

[illegible] ता ॥

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत् ।
गर्भे साधारितश्चैव अवमर्शे तु पञ्चमः ॥
संहारे कैशिकः प्रोक्तः पूर्वरङ्गे तु षाडवः ।
चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः ॥

Thus it can be seen that Bharata's treatment of the subject is comprehensive even in the auxiliary subjects of saṅgīta and nṛtya.

Abhinavagupta under the sublime teachings of his master, Bhaṭṭa Tota, has fixed the limits of Nāṭya and rejected such matter as strictly belongs to the province of music and dancing arts. He criticises his previous commentators in the light of his own theory whenever they had overstepped the boundaries of nāṭya and fallen into the allied grounds. His conception of nāṭya is very liberal and aesthetic, but it rejects all musical ...amas; for Bharata in his opinion has recognised only ten kinds ...ramatic compositions. In accordance with his theory such ...ssages which were said to possess wider significance to include ...aces and flourishes in gīta and nṛtya by authors like Mataṅga ... earlier commentators, are explained by Abhinava to apply ...y to Nāṭya. Thus his text slightly differs from that of the ...hers which he points out or criticises. It is the difference in ...nterpretation that gave rise to various recensions. Variants in ...he text are also created by various other causes, viz., wrong ...eciphering, scholars filling up the omissions if letters are lost, ...cholars correcting the scribal errors, etc. Though every ...opy of Bharata's text abounds in errors of this description, interpretative differences alone constitute the difference in recension. Besides the two above influences the readers or commentators have added a number of ślokas from Kohala and other writers wherever they are explanatory to Bharata's ex...ryptic and terse expression. Such additions are plenty in the ...chālakas.* ...va (Ch. 31) * and Avanaddha (Ch. 34).

RECENSIONS

* Importanc... by Vema:—

नृत्ते प्राधान्यमेत... ...ब्रवीत् ।

available materials. It may be understood that they are at best only theories. But we see no reason to abandon them even after obtaining a few more copies of the text recently. The following few hints regarding the recensions may be of some use to the scholars who carry on research in the science of Nāṭya. There are two main recensions with greater difference purely on exegetic principles. The older recension, so called because the older commentators have used it, was followed by Udbhaṭa and Lollaṭa. The later recension seems to have been adopted by Śaṅkuka, Kīrtidhara and was actually used by Abhinavagupta. Undoubtedly, the merit decides the question in favour of the later version. For Abhinavagupta's sole aim is to make the work of Bharata completely based upon the principle of *rasa*; while Nandin and Kohala have imported greater conventions from gīta and nṛtya into nāṭya. *i. e.*, in ordinary parlance they have made the science of stage rather unnatural or more conventional. Both of these recensions have on the other hand longer and shorter versions. Udbhaṭa seems to have followed a shorter version while Lollaṭa appears to have used the longer of the older recension. Similarly Kīrtidhara appears to have followed the longest of the later recension while Ghaṇṭaka seems to have used the shortest. These are only tentative theories based upon certain remarks made in the Abhinavabhāratī, other commentaries and various works on saṅgīta and nāṭya. In giving the variants we have followed strictly even from the first volume the principle of recensions. Our ḍa (ड) represents the longest of the older recension, while ṭa (ट) and ḍha (ढ) represent the shortest. Cha (च) represents Abhinavagupta's recension. While ma (म) is the longest and bha (भ) represents the shortest of the later version wherein the whole work extends over only 32 Chapters.

The following differences, only a few out of the many, may give some idea as to the extent of the recensional alterations that the text has undergone.*

---

* Chapter and number of the slokas are according to our edition as far as published and for the unpublished portion Kāvyamālā edition is cited.

1. The first comes towards the close of the fifth Chapter in laying out dhruvas for a certain *aṅga* of Chitrapūrvaraṅga which is not commented upon by Abhinava. He thinks that it was borrowed from Nandikēśvara's work. However acknowledging it as extraneous he has given a summary of Chitrapūrvaraṅga in Chapter XXIX. For one of the greater authorities on Nāṭya, i. e., Kīrtidhara, has done so * Similarly he has given purport for five classes of 96 rāgas as classified by Durgā and Yāṣṭika in Chapter XXIX† and also conventional hastas given by Nandikēśvara in Chapter XXV. ‡

2. Abhinava's text reads the whole of the Upāṅgābhinaya in Chapter IX while all other versions break after the 222nd stanza of our text and put the remaining matter as Chapter X.

3. In Chapter XII verses 229 to 234 are not given in Abhinava's text while all others have given them.

4. In Chapter XV of Abhinava's text many of the metres are defined in quantities of *guru* and *laghu* while in other versions *gaṇas* or three lettered quantities are given.

5. In Chapter XVI *lakṣaṇas* thirty-six in number vary in metre and definition and the definitions of the *guṇas* also vary in the two sets.

---

* Abhinava says:—यत्कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतमत्रागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिः साक्षान्न दृष्टं, तत्प्रत्ययात्तु लिख्यते संक्षेपतः...एवं नन्दिकेश्वरमतानुसारेणायं चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति न बद्धः ॥ (XXIX) "We have not actually witnessed that (form of pūrvaraṅga) as shown by Kirtidhara from Nandin as authoritative."

Mataṅga recognises it when he says:—चित्रस्याष्टादशाङ्गस्य त्वन्ते कैशिकमध्यमः । (Bṛi. page 87)

† Abhinava recognising Kaśyapa's viniyōga of rāgas closes the 28th Chapter thus:—" गदतो मे इत्यनादरे षष्ठी, येन मद्वचनमेवात्र न केवलं प्रमाणम्, यावत्कश्यपमुनिप्रभृतिभिरपि यन्निरूपितं तदपीति शिवम "

‡ तस्माल्लोकप्रमाणं हि विज्ञेयमिति (XXV-130) एतान् विधीनिति सामान्याभिनयाध्यायात्प्रभृत्येतदध्यायपर्यन्तं (Chs. 22 to 25) ये कर्तव्यतारूपाभिनयानां विधय उक्तास्तान् सम्यग्विज्ञायेति वदन् कोहलादिशास्त्रलक्ष्यप्रवाहसिद्धमपि चित्राभिनयं सूचयति (XXV-130)

6. In Chapter XVII which treats of Bhāṣāvidhāna, Sambuddhi-vidhi and Kākuvidhāna in Abhinava's text all the three subjects go in one Chapter while in others the Chapter closes after Bhāṣāvidhi and therefore Vākya and Kāku are treated in a fresh adhyāya.

7. In Chapter XVIII Vīthyaṅgas are given in Abhinava's text under the treatment of Vīthi itself while in one of the texts, that is, in bha Ms. (भ) it is given under Bhāratīvṛtti in Chap. XX. Abhinava reads the lāsyāṅgas in the sandhyaṅga chapter (Ch. XIX) while all others define them under bhāṇa, in the 18th Chapter. *

---

* Ten lāsyāṅgas (fascinating poses generally of the heroine accompanied with or without song and action under strong erotic emotion) are prescribed in the bhāṇa. Most of the Mss. give 12 instead of 10. Lāsyāṅgas strictly come under conventions (Nāṭyadharmī) of nāṭya but as they are pleasing to the audience Bharata has adopted them in the drama proper. Our bha Ms. (भ) does not give them and it may be inferred that the commentator who used that recension did not recognise the lāsyāṅgas on the stage as they are not found in the real world. But Abhinava has accepted them with great caution importing the most aesthetic phase of them into the delicate deportment of the heroine on the stage. Later on in Chapter XXXI he holds that they are more useful in various *aṅgas* of pūrvaraṅga. As different scholars have differently conceived their use on the stage their definitions have also varied. Bharata defined them in Chapter XIX and gave their mode of action in conjunction with *tāḷa* in Ch. XXXI. Thus their interpretation depends on the mutual combination of their definition and action. Definitions of one or two lāsyāṅgas as found in older and later texts are given below to estimate the genius of the commentators :—

Sthitapāṭhya is defined thus:

Abhinava's:—प्राकृतं यद्वियुक्ता तु पठेदासनसंस्थिता ।
मदनानलतप्ताङ्गी स्थितपाठ्यं तदुच्यते ॥

Older reading:—बहुचारीसमायुक्तं पञ्चपाणिकलानुगम् ।
चच्चत्पुटेन वा युक्तं स्थितपाठ्यं विधीयते ॥

In the older reading conditions of the heroine (**नायिकावस्थाः**) are not given and whether the pāṭhya is in Sanskrit or Prakrit is not noted. Bahuchāri (various actions of the feet) are not commendable in separation of lovers (*viraha*). But this reading was followed by Śāradātanaya. Nānyadēva follows the interpretation given by Abhinava.

8. The Chapter XXIV of Abhinava called *strīpuṃsopacāra* is read by all others as prakṛtyadhyāya in their XXXIVth

---

Lāsyāṅga called Puṣpagaṇḍikā is thus defined :—

Abhinava's:—**वृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं गाने च संस्कृतम् ।**

चेष्टाभिश्चाश्रयः पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥

न Ms:—**नृत्तं तु विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च ।**

स्त्रियः पुंवच्च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥

ड Ms:—**यत्र स्त्री नरवेषेण ललितं संस्कृतं पठेत् ।**

सखीनां तु विनोदाय सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥

प Ms (Śaṅkuka's reading) **वृत्तानि विविधानि स्युर्गेयं चातोद्यसंश्रितम् ।**

चेष्टा च विविधा पुंसां यत्र सा पुष्पगण्डिका ॥

Here Bharata in depicting the action says "tatraikam pauruṣam ślokam samavṛttam prayojayet" which means the ideas in the śloka must be manly and not soft and delicate as of a woman. Abhinava accepts manly actions even in the female garb; but allows all kinds of vṛttas; Śaṅkuka's reading does not differ much from it.

In the second variant dance or action seems to be more prominent than gīta and vādya. Jāya and Kumbhakarṇa follow this reading.

In the third variant she plays in a male attire to please her maids and sings in Sanskrit.

As masculine action is insisted on the nāyikā, it may be said that pāṭhya may be in Sanskrit. But scholars like Nanyadēva recommend Prakrit where he says :—

गाथादिवृत्तपरिपेशलपाठ्ययुक्तं

सद्वस्तु वाद्यमाहितं किल गीयते यत् ।

भाषाविमिश्रितपदं प्रमदाभिरामं

रामा वनाश्रयवती खलु पुष्पगण्डी ॥

Vol III-65 (of our Ms.)

When delicate emotions have to be depicted in its dainty airs Prakrit is most appealing to the heart rather than harsh Sanskrit whose beauty lies more in the intellectual grasp of suggestion or *dhvani*.

Vemabhūpāla, a follower of Lollaṭa's school of thought, defines the same as follows:—

नारी तु नरवेषेण ललितं यत्र संस्कृतम् ।

पठेत्सखीविनोदाय सा भवेत्पुष्पगण्डिका ॥

Chapter. Even in this case the Chapter closes with the 74th verse of the Kāvyamālā edition and the rest of the matter printed there is given in the 35th Chapter by Abhinava.

9. Chapter XXVI of Abhinava called prakṛti-vikalpana is read by others in the 34th Chapter. The verses are arranged in different order in different texts.

10. In Chapter XXVIII the definitions of the *jātis* are given in prose by Abhinava, while in other texts they are in the ārya metre. Towards the end of the Chapter XXVIII *viniyoga* of the 18 jātis in dhruvāgāna is given in only one recension (य) which is probably of Kīrtidhara. Abhinava does not give it.

11. In Chapter XXIX definitions vary and in Abhinava's text *ārohi* and *avarohi* alaṅkāras are not defined while other texts do so.* Mataṅga has quoted a large extract from Bharata on

---

तत्र च श्लोकमेकं तु समपादसमन्वितम् ।
अन्योन्यान्तरितैर्नारीनरयोरभिचेष्टितम् ।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च तथा चञ्चत्पुटेन च ॥
पादपाटैश्च संयुक्तं प्रगायेद्गायिका तदा ।
अथास्य प्रथमं पादमभिनीय ततः परम् ॥
शुष्कगानं प्रयुञ्जीत तत्र वैचित्र्यसंयुतम् ।
नानाङ्गहारयुक्तं च वाद्यं चैव प्रयोजयेत् ॥
एवं सर्वेषु पादेषु कार्यं कुसुमगुम्फवत् ।
ततः परं च गातव्यमर्थं निर्वहणात्मकम् ॥
आविद्धचार्यङ्गहारैरङ्गैस्तैरत्र शीर्षकम् ।
एवं चतुर्थमङ्गं तु कथिता पुष्पगण्डिका ॥

Here according to this school there is a regular climax in manly deportment till it ends in Āviddhachāris as against Sukumārachāris.

* Abhinava thus comments:—निबोधतेति (XXIX-22) सा नानुपयोगात् काव्यालङ्कारवत्तेषामियत्ता । नियमेनाभिधातुमशक्यत्वाद्वर्णोपश्लेषवच्च तेषां परमार्थतो व्यापनान्मया यथापि सर्वे न लक्षिताः, तथापि शास्त्रान्तरलक्ष्यमाणनिरुक्तपरस्परसोपायेनैतान जानीयेतेत्यर्थः ।

Number of alaṅkāras differs in different versions. Older recension quoted by Mataṅga has :

अलङ्कारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

भ reads:—अलङ्कारास्तु षट्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

प reads:— अलङ्काराश्चतुस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

this point and his reading agrees with other versions than Abhinava's. (Bṛhaddeśī *Cf.* Verses 125-170, pp. 43 to 47).

12. In Chapter 30 one more verse is added after the first in Mss. ya (य) and ma (म) which is not found even in Abhinava's text. It was probably an interpolation by Kīrtidhara. *

13. Chapter XXXI differs both in the number of verses and in definitions in Abhinava's and other texts. For example, what is stated in a śloka in Abhinava as a rule is accompanied by explanatory verses in other versions. For instance after 299th verse of the Kāvyamālā edition there is a lacunae of 100 verses in other texts while in Abhinava's it is only 50. †

14. In Chapter XXXII definitions and examples for twelve more dhruvās are given in other texts and they are omitted in Abhinava's. ‡

---

* नव वंशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वर्णानां स्थाने स्थाने त्रिकत्रयम् ॥

The verse recognises only nine kinds of flutes and not fourteen as they were then in vogue. They are (1) Manuvamśa of *tri-sthāyin*, (2) *a.* Ṣaḍānana, *b.* Muni and *c.* Vasu for *tāra-sthāyin* and (3) *a.* Nāthendra, *b.* Mahānanda and *c.* Rudra for *madhyasthāyin*, and (4) Āditya and Viśvamūrti for *mandrasthāyin*. The limitation into nine forms was not liked by Abhinavagupta who always sees that Bharatalakṣaṇa embraces endless varieties. The existence of this verse in it is vouchsafed by Nānyadēva who says :

एवं नवैव वंशान् शुद्धान् ब्रूते त्रिकक्रमेणेह ।
भरताचार्यो वंशान् 'स्थाने स्थाने त्रिकत्रय'मिति ॥

† The difference is due to the additional matter like the various kinds of *chatuṣpadā* and their definitions and usage. Bharata uses the technical term chatuṣpadā with reference to pūrvaranga in Chapters 4 and 5 (pages 203-229 Vol I). Its varieties strictly come under dhruvā prosody. Hence it was included in most of the copies of the text.

‡ Prabhāvatī, Mālā, Sāchikā, Mālatī, Mṛgī, Surabhimukhī, Valitagatiḥ, Ratiḥ, Bhujagamukhī, Drutagatiḥ, Navamālā and Vibhrama, besides Nalinī, Madhukarikā. These are but the various kinds of gātha-vṛtta. Bharata has not recognised mātrāvṛttas or gāthas in dhruvāgāna as they involve *layabhangas* of minute distinction. *Layabhangas* come strictly under Deśītāla though Abhinava defines the main divisions of them in Chapter 31 and points out their usage in Chapter 12.

15. Chapter XXXIII is read with Ch. XXXII in all other texts while in Abhinava's it forms a separate Chapter.

16. Definitions given for 18 jātis in Chapter XXXIV differ in Abhinava's text while in others they seem to be more elaborate. *

17. In Chapters XXXV and XXXVI subject-matter differs in Abhinava's and other texts.

18. Abhinava's text ends with Chapter XXXVII while most of the others end in XXXVI. The apparent reason for extension of the number, seems to be the introduction of the 36 *tattvas* one for each Chapter by Abhinava and the commentary of the 37th is headed by the verse indicating *anuttaram dhāma* of the Pratyabhijñā school.

आकाङ्क्षाणां प्रशमनविधेः पूर्वभावावधीनां
धाराप्राप्तस्तुतिगुरुगिरां गुह्यतत्त्वप्रतिष्ठा ।
ऊर्ध्वादन्यः परभुवि न वा यत्समानं चकास्ति ।
प्रौढानन्तं तदहमधुनानुत्तरं धाम वन्दे ॥

It may be added that Bharata looks upon the science of Nāṭya as an aṅga to vedic rites allowing all its aesthetic profundity. His treatment of pūrvaraṅga (Chs. 4, 5, 29, 31, 32, 34.) and of saptagītas (Ch. 31.) amply illustrates his conception. Nandin sees an āgamic vein in nṛtya, gīta and nāṭya. Abhinava maintains in a high degree the vedic and aesthetic aspects of

---

* For example the definition of Vancitika or Ūrdhvakoṣṭha is given thus :—

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥ Abhinava.

धां धां द्रां द्रां प्राया वीराद्भुतरौद्रभावसंयुक्ता ।
जातिर्वितस्तिमार्गा सा विज्ञेयोर्ध्वकोष्ठेति ॥ Nepal ms.

ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखोत्क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च ॥
प्रायेणान्तर्मार्गा वितस्तिमार्गाश्रया तु दिव्यानाम् ।
धिधिघृङ्घृङ्घृङ्प्राया जातिरियं ह्यूर्ध्वकोष्ठा स्यात् ॥
Older recension.

nāṭya viewing it from a psychological perspective, while others mix them up to produce only the pictorial effect.*

---

* Even in the commentary Abhinava is strictly scrupulous in offering additional explanations from the practical side to many of the definitions of Bharata which do not place a practitioner in possession of all details required. The sage-like commentator draws his extra material from vārtikas and not from the current practice of his day. For it is possible that time may bring upon alterations though imperceptibly in certain movements. Bharata's pūrvaranga bestows upon the audience both dṛṣṭa and adṛṣṭa phala (pleasure and religious merit). In the latter case injunction (vidhi) should be strictly followed. This applies to *karaṇas* and *angahāras* which find prominent place in the various *angas* of pūrvaranga. The following passages from Vārtika may illustrate the fact that the venerable commentator always adheres to great authorities :—

Introduction to *angahāras* begins thus in Vārtika and Abbinava's remarks on the same may be compared (Vide Vol. I pages 91 to 93.)

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यान् दृष्टादृष्टफलानपि ।
अङ्गहारान् प्रवक्ष्यामि नामतो लक्ष्मतस्तथा ॥
तत्र देशान्तरेऽङ्गानामुचिते प्रापणस्य तु ।
यः प्रकारो भवेत्सोऽयमङ्गहारः प्रकीर्तितः ॥
यद्वा हरस्यायमिति प्रयोगो हार उच्यते ।
अङ्गैर्निर्वर्तनीयोऽसौ चरितत्वान्महेशितुः ॥
अङ्गहार इति प्रोक्तो भारतीयार्थवेदिभिः ।
करणक्रमपर्यायोऽथवाभ्यासोऽत्र लक्षणम् ॥
भविष्यत्यङ्गहारस्य किं तु कार्येषु यानि च ।
अङ्गहारप्रयोगेषु करणानि भवन्ति हि ॥
तद्गोचरे तु सञ्चारे करणात्करणान्तरे ।
संहिताकार्यसहितो हस्तपादादिकस्य यः ॥
प्रयागोऽङ्गस्य सोऽप्यत्र करणीयः प्रयोक्तृभिः ।
अतोऽनुक्तः स युक्तस्य तत्राप्यूहेन कल्प्यताम् ॥
अथोच्यतेऽङ्गहाराणामेषां सामान्यलक्षणम् ।
....करणे नृत्तमातृका ॥
सा ह्यङ्गहारकरणं ... . ।
विनिवृत्ताभिमानोऽस्ति विना करणयोर्द्वयोः ॥

A few of the major differences that involve difference in interpretation are given above. There are numberless minor

---

अतःपरं प्रयोगेण नृत्यतीत्यभिमानतः ।
द्वाभ्यां वा तिसृभिर्वा हि यद्वा चतसृभिस्तथा ॥
न्यूनाभिरधिकाभिर्वा मातृकानिर्णयस्त्रिभिः ।
अङ्गहारास्ततो नृत्तमातृका लक्षणेन च ॥
अङ्गहारस्य सामान्यलक्षणेन तथैव च ।
करणे द्वे तूहिताङ्गहारान्तमुचितं ध्रुवम् ॥
पिण्डीबन्धस्योपयोगि प्रयोज्यत्वेन मन्यताम् ।
करणानां तु विज्ञेयस्त्रितयेन कलापकम् ॥
खण्डकोऽथ चतुष्केन सङ्घातः पञ्चकेन च ।
इदानीमङ्गहाराणामुद्देशः परिकीर्तितः ॥

The following Vārtika on sthirahasta (first angahāra) may be compared with our commentator's observations on the same (Vol. I. page 140.)

इत्येवं करणग्रामः सम्यग्योजनया कृतः ।
निर्वर्तयत्यङ्गहारं स्थिरहस्तसमाह्वयम् ॥

अत्र दश करणानि ।

अत्रैतदेतत्करणमङ्गस्यात्रोटनेन तु ।
जिघृक्षितमिति ह्यर्णां तथा करणगामिनाम् ।
हस्ताङ्घ्र्यादिसंश्रितानामुचितत्वयुजां भवेत् ॥
योजना यद्वर्तनानां चारीणामत एव च ।
अविच्छिन्नद्रुततरा प्रबन्धालातचक्रवत् ॥
एकधुर्व्यनुसंहार्या स्थिरहस्तो भवेदथ ।
एवं सर्वेषु मन्तव्यमङ्गहारेषु सूरिभिः ॥
आहुरन्ये समाधेरव्ययमुं भगवतः प्रियम् ।
सर्वेष्वत्राङ्गहारेषु प्राधान्ये करणे गुणे ॥
पक्षयित्वा विशिष्टानि चतुर्दिक्षु प्रयुज्य च ।
पूरयेत्स्वमुखं ताभ्यामन्ताभ्यामिति मन्यताम् ॥
एषां प्रयोगः प्राधान्याददृष्टफल एव हि ।
प्रयोगविषयो गीतवर्धमानादिकस्य च ॥
तत्तद्वाक्यार्थविधुरो विप्रकर्षानुसारतः ।
तेषां युद्धनियुद्धादौ न कदाचित्प्रयोज्यता ॥

differences in each chapter that interpret the text differently.

(*a*) Talapuṣpapuṭa is thus defined in Vārtika:—

नृत्तारम्भे तु सर्वत्र तलहस्तद्वयं तथा ।
स्थानकं समपादाख्यं प्राचुर्येण प्रयोजयेत् ॥
तेन तत्प्रथमं कृत्वा समपादं लताकरौ ।
दक्षिणाङ्घ्रौ निष्क्रमिते चार्याध्यर्धिकसंज्ञया ॥
तलसञ्चररूपे च कृते तत्काल एव च ।
व्यावर्तितेन पार्श्वे तु समानीतेन दक्षिणे ॥
परिवृत्तवशात्सम्यगानीतेन च हस्तयोः ।
द्वयेन वामपार्श्वे तु सौष्ठवेन नते सति ॥
वाम एव स्तनक्षेत्रे कार्यः पुष्पपुटः करः ।
तलसञ्चरपादेन योगात्पुष्पपुटेन च ॥
तलपुष्पपुटं नाम्ना प्रथमं करणं भवेत् ।
करणेष्वेवमन्येषु मन्तव्या नामवासना ॥
यदा तु चतुरश्राङ्गं विधाय करणं त्विदम् ।
प्रयुज्यते तदा स्वे स्वे पार्श्वे च करयोर्द्वयोः ॥
आवेष्टितक्रियां कृत्वा परिवेष्टितकर्मणा ।
करणीयः पुष्पपुटहस्तबन्धः प्रयोक्तृभिः ॥

cf. Abhinava's commentary on Talapuṣpapuṭa Vol. I. page 97.

(*b*) Nṛttahasta called Talamukhau is thus defined in Vārtika:—

यौ पूर्वं चतुरश्रौ तु ततो व्यावृत्तकर्मणा ।
उद्वृत्तक्रियया चैव हंसपक्षकरावपि ॥
स्वस्वपार्श्वगतौ व्यश्रौ तलेनान्योन्यसंमुखौ ।
तदा तलमुखौ प्रोक्तौ यदा तलमुखौ करौ ॥

Cf. Abhinavabhārati Vol. II. page 71.

(*c*) Three chāris (Dolāpādā, Ākshiptā, Āviddhā) are thus treated in Vārtika:—

(1) कुञ्चितांघ्रिं यदोत्क्षिप्य कर्णान्तं निजपार्श्वतः ।
पार्श्वद्वितीयं तस्माच्च डोलावत्पार्श्वमात्मनः ॥
नीत्वा तं तु निजे पार्श्वे पातयेत्पार्ष्णिना तदा ।
डोलापादा भवेच्चारी

They are too numerous to mention. A few are given below to show the kind.

1. In defining *nishadha* hasta Abhinava reads:—

मुकुलं तु यदा हस्तं कपित्थः परिवेष्टयेत् ।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो नाम नामतः ॥ (IX-141)

But older definition is:—

गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ।
स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यङ्मुष्टिकृतो भवेत् ।
इत्येष निषधो हस्तः (IX-145)

Kīrtidhara reads:—

शिखरस्तु यदा हस्तो मृगशीर्षेण पीडितः ।
निषधो नाम विज्ञेयः स भयार्ते विधीयते ॥

The fourth variant is:—

ज्ञेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्यो ऽभिघट्टने ॥

Of these, Abhinava's is evidently based upon *mudrās* in āgamas. But it is not, at any rate, the product of his own imagination, for the same definition is given in Viṣṇudharmōttara also. That work is at least older than Abhinava. The definition given by Abhinava for Niṣadha was given by Kīrtidhara

---

(2) कुञ्चितांघ्रिं यदा पुरः ॥
समुत्क्षिप्य च तालांस्त्रीनर्धमण्डलवत्पुनः ।
नीत्वा पार्श्वान्तरं जङ्घास्वस्तिकेन निपातयेत् ॥
पार्ष्ण्यां भूमौ तदाक्षिप्ता

(3) यदा विश्लेषवत्तया ।
कृत्वा जङ्घास्वस्तिकं तु कुञ्चितश्चरणोऽग्रतः ॥
प्रसारिताञ्चिताविद्धः स्वपार्श्वे स्वे निपात्यते ।
पार्ष्ण्यां पार्ष्ण्यन्तरक्षेत्रे तदाविद्धाह्वया भवेत् ॥

Cf. the commentary of Abhinava on the above *chāris* Vol. II. page 103.

for *Vardhamāna hasta.* Abhinava did not admit **karavartanās** for Nāṭya and he always tries to construe only a few fine *vartanās* or hand-poses into definitions given by Bharata. But Kīrtidhara has recognised vartanās separately from hastas and he adopted the older definition.

2. In assigning the propriety of *vṛttis* among *rasas* the following text is adopted by Abhinava:—

हास्यशृङ्गारबहुला कैशिकी परिचक्षिता ।
सात्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतसमाश्रया ।
रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारभटी बुधैः ।
बीभत्से करुणे चैव भारती संप्रकीर्तिता ॥

Various other readings are :—

न—शृङ्गारहास्यकरुणैर्वृत्तिः स्यात्कैशिकी रसैः ।
सात्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतशमाश्रया ॥
ड—शृङ्गारे चैव हास्ये च वृत्तिः स्यात्कैशिकीति सा ।
सात्वती नाम सा ज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ।
भयानके च बीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतरूपयोः ॥
भ—हास्यशृङ्गारकरुणैर्वृत्तिः स्यात्कैशिकी रसैः ।
सात्वती चापि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥
भयानके सबीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
भारती चापि विज्ञेया वीरहास्याद्भुताश्रया ॥

Viṣṇudharmōttara has:—

वाक्प्रधानातु भारती ।
तथा वीररसप्राया विज्ञेया सात्त्वती नृप ॥
तथा रौद्रप्रचारा च भवत्यारभटी सदा ।
शृङ्गारहास्यबहुला तथा भवति कैशिकी ॥

Of these Abhinava gives the best reading. It is partly supported by the text of Viṣṇudharmōttara. Most of the later writers on Alaṅkāra have adopted his reading, but the second variant (न) has the support of Kohala which was copied by

Vidyānātha. This difference in interpretation has led to some divergence of opinions about the *vṛtti* to be employed in *utsṛṣṭikāṅka* where Udbhaṭa recognises three, *i.e.*, nyāyavṛtti (vṛtti of action), anyāya-vṛtti (vṛtti of no action like Bhāratī) and phala-vṛtti. Nyāya-vṛtti according to Kohala's reading must be *Kaiśikī.* Lollaṭa does not recognise phala-vṛtti and another commentator probably Śaṅkuka holds that Sāttvatī alone is the vṛtti in Utsṛṣṭikāṅka. This difference is due to the reading in the definition of Sāttvatī where the word śamāśraya (शमाश्रया) takes *śāntarasa* into consideration according to Kohala Abhinava holds only Bhāratī in Utsṛṣṭikāṅka. Udbhaṭa's fifth vṛtti was not recognised by any standard writer, and the theory that five vṛttis originally emanated from the five faces of Siva was also discarded by Śaṅkuka.

3. In the Samavakāra-lakṣaṇa Udbhaṭa reads :

उष्णिग्गायत्री वा यानि तथान्यानि बन्धकुटिलानि।
वृत्तानि समवकारे कविभिर्नैव प्रयोज्यानि ॥

But Abhinava has—

उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि ।
वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥

Here Udbhaṭa's reading fits in for dharma and kāma śṛṅgāra while Abhinava's is justified by the prompt action in *sambhrama* owing to *vidrava* and *kapaṭa* which are sandhyaṅgas in a Samavakāra.

4. The first śloka according to Abhinava in Chapter XXIX is:—

षड्जोदीच्यवती चैव षड्जमध्या तथैव च ।
मध्यपञ्चमबाहुल्यात्कार्या शृङ्गारहास्ययोः ।

The reading of the older set is *ṣaḍja pañcama.* Abhinava's reading is consistent with Bharata's statements in Chapters 17 and 29.

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ । (XVII-103)
मध्यपञ्चमभूयिष्ठं गानं शृङ्गारहास्ययोः (XXIX-12)

But the reading ṣaḍja pañcama was adopted by Nānyadēva.

कचिदपवादं कचिदनुवादमाह—"षडोदीच्यवती ... ।
षड्जपञ्चमबाहुल्यात्कार्यं शृङ्गारहास्ययोः" ।

Thus Abhinava's recension appears to be an improvement upon the older texts.

Of the available texts Abhinava's recension is found in two copies in the Bhandarkar's Institute which served as the originals for the Kāvyamālā edition. Both the copies in the Bikanir Maharaja's Library fully agree with the two copies of Poona referred to above. Our Ca (च) manuscript obtained from Ujjain was the original copy for the above four texts. Our Ya (य) Ms. completely agrees with Ca (च) from Chapters 24-34. Our Ms. Ya (य) corresponds mostly with Abhinava's recension; mostly because whenever the commentator points out with some regard a variant in reading, that is found in this copy. Similarly is the case with our Pa (प) Ms. in which variants were already noted. The complete Mss. in Tanjore Palace Library and the complete copy of the Mysore Library agree together which are designated as (ज and झ) in our edition. This recension belongs to older type but towards the end of the work it agrees with Abhinava's adoption. The copies in the Adyar Library and the Madras Government Oriental Mss. Library all represent most accurately the older recension, *i.e.*, that followed by Udbhaṭa and Lollaṭa. Of this type our (ड) Ms. which represents 16 Mss. of that type is the most perfect and faultless and our (ट and ढ) Mss. give a shorter version even in the older recension.

The Benares edition recently published is based upon the imperfect copy of the shorter version of the older recension. Nepal Durbar copy agrees in some respects with our da (द) text but towards the end of the work it occasionally agrees with Abhinava's recension. It surely belongs to the older recension. Our da (द) Ms. was from Almora which as far as it is available agrees with the Nepal Ms.

Our variants are arranged according to possible differences in the interpretation of Bharata's work. In spite of the excel-

lence of Abhinava's recension others do not appear to be altogether negligible. Wherever Abhinava has not commented upon large fragments we have given all the possible variants and added our own glossary. Our chief object in issuing the work is to make the sage's work appear in every view-angle and to afford all facilities to readers of it. Hence for the portions (*e.g.*, Chapters 7 and 8) where the Abhinavabhāratī is not available even after our best efforts we propose to give a glossary. Nothing in our Ṭīkā is drawn from our own imagination but every idea is taken from some older work on the subject.

In the introductory volume the question of the recension will be dealt with at length when the merit of the various commentaries is discussed. Illustrations on the Abhinaya chapters will be given at the end of the Citrābhinaya (Ch. XXV) or in the supplementary Chapter on āṅgikābhinaya where the definitions with explanation will be furnished for kalāsas, vartanās, cālakas, bhramarīs, pādamaṇīs, pādapāṭas, deśī-cārīs, deśī-paddhatis, deśī-lāsyāṅgas, etc. A large fragment of Vārtika on *aṅgahāras* of about 2,000 granthas recently acquired will be published as an appendix. Readers of this work are requested to intimate to us the existence of any copies of the text and of any of the commentaries. Any recension, even in fragments, is welcome to us. It is to the most generous Nambūdiris of Malabar that we are deeply indebted whose help will be duly acknowledged in the introduction proper and without it this work would never have appeared in print. The present Maharaja of Travancore has been very kind to supply us copies of Nāṭya Sāstra which agree with our *bha* (भ) recension and our sincere thanks are due to His Highness and his Palace Sarvādhikāryakkār Dr. Nalla Perumall Pillai Avl., B. A. Recently Dr. Sylvain Levi the great Oriental Scholar of Paris lent his own copy of the text of the Nepal Maharajah's Ms., and for this our grateful thanks are due to the learned Doctor.

MADRAS,
16th January 1934.

M. RAMAKRISHNA KAVI.

श्रीः

विषयसूचिका

अष्टमेऽध्याये—अङ्गाभिनयः

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
ऋषीणामभिनयविधक्रमभेदान्प्रति प्रश्नः	1	1
अभिनयशब्दनिरुक्तिः	,,	6
अभिनयस्य चातुर्विध्यम्	2	9
आङ्गिकस्य त्रैविध्यम्	3	12
नाट्ये षडङ्गानि	,,	13
उपाङ्गानि	,,	14
अभिनयवस्तूनि	,,	15
शाखादिभेदत्रयम्	,,	16
शिरोऽभिनयस्य त्रयोदश भेदाः	,,	17
आकम्पितकम्पितयोर्लक्षणम्	4	21
आकम्पितस्य विनियोगः	,,	22
कम्पितस्य विनियोगः	,,	23
धुतविधुतलक्षणे	,,	24
धुतस्य विनियोगः	,,	25
विधुतस्य विनियोगः	,,	26
परिवाहिताधूतलक्षणे	,,	27
परिवाहितविनियोगः	5	28
आधूतस्य विनियोगः	,,	29
अवधूतलक्षणविनियोगौ	,,	30
अञ्चितस्य ,,	,,	31
निहञ्चितस्य ,,	,,	32
परावृत्तस्य ,,	6	34
उत्क्षिप्तस्य ,,	,,	35
अधोगतस्य ,,	,,	36
लोलितस्य ,,	,,	37
प्राकृतस्य ,,	,,	38

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
दृष्टयः		
रसदृष्टयः	7	41
स्थायिदृष्टयः	,,	42
षट्त्रिंशद्दृष्टयः	,,	43
शृङ्गारदृष्टिः	,,	47
भीता दृष्टिः	,,	48
हास्या दृष्टिः	,,	49
करुणा दृष्टिः	8	50
अद्भुतदृष्टिः	8	51
रौद्रदृष्टिः	,,	52
वीरदृष्टिः	,,	53
बीभत्सा दृष्टिः	,,	54
शान्ता दृष्टिः	,,	55
रतिदृष्टिः	,,	57
हासदृष्टिः	9	55
शोकदृष्टिः	,,	56
क्रोधदृष्टिः	,,	57
उत्साहदृष्टिः	,,	58
भयदृष्टिः	,,	59
जुगुप्सादृष्टिः	,,	60
विस्मयदृष्टिः	,,	61
शून्या दृष्टिः	10	63
मलिनदृष्टिः	,,	64
श्रान्ता	,,	65
लज्जान्विता	,,	66
ग्लाना	,,	67
शङ्किता	,,	68
विषादिनी	,,	69
मुकुला	,,	70
कुञ्चिता	11	71
अभितप्ता	,,	72
जिह्मा	,,	73
ललिता	,,	74
वितर्किता	,,	75
अर्धमुकुला	,,	76

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
विभ्रान्ता	,,	77
विप्लुता	,,	78
आकेकरा	12	79
विकोशा	,,	80
त्रस्ता	,,	81
मदिरा	,,	82
मध्यमदा	,,	83
अधममदहष्टिः	,,	84
शून्यादिदृष्टित्रयविनियोगः	13	87
श्रान्ता, ललिता, ग्लाना	,,	88
शङ्का, विषादिनी, मुकुला	,,	89
कुञ्चिता, अभितप्ता-तासां विनियोगः	,,	90
जिह्मा, वितर्किता, ललिता	,,	91
अर्धमुकुला, विभ्रान्ता	,,	92
विप्लुताकेकरा	,,	93
विकोशा, त्रस्ता, मदिरा ,,	,,	94
ताराकर्माणि नव	14	96
भ्रमणम्	,,	98
वलनम्, पातनम्, चलनम्, प्रवेशश्च	,,	99
विवर्तनम्, समुद्वृत्तम, निष्क्रामः, प्राकृतम्	,,	100
वीररौद्रभयानककर्माणि	,,	102
हास्यबीभत्सयोः करुणे चाद्भुते च ताराकर्म	,,	103
शृङ्गारे ताराकर्म	15	104
दर्शनस्याष्टौ प्रकाराः	,,	105
समं साचीकृतं च	,,	107
अनुवृत्तं, आलोकितम्	,,	108
विलोकितं, प्रलोकितं, उल्लोकितं, अवलोकितम्	,,	109

पुटकर्म

पुटकर्मभेदाः—नव	,,	111
उन्मेषः, निमेषः, प्रसृतम्	,,	112
कुञ्चितं, समं, विवर्तितं, स्फुरितम्	16	113
पिहितं, विताडितम्	,,	114
तेषां रसभावेषु विनियोगः	,,	115
सप्तविधभ्रूकर्माणि	,,	119

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
उत्क्षेपः पातनम्	,,	120
भ्रुकुटी, चतुरम्	17	121
कुञ्चितं, रेचितम्	,,	122
सहजम्	,,	123
तेषां रसभावेषु विनियोगः	,,	124
उत्क्षेपस्य, पातनस्य	,,	125
भ्रुकुट्याः ,,	,,	126
चतुरस्य ,,	,,	127
निकुञ्चितस्य ,,	,,	128
सहजस्य ,,	18	129
नासाकर्माणि षट्	,,	130
नता, मन्दा, विकृष्टा, सोच्छ्वासा	,,	131
विकूणिता, स्वाभाविकी	,,	132
नताविनियोगः	,,	133
मन्दाविनियोगः विकृष्टायाः	,,	134
सोच्छ्वासाविकूणितयोः	,,	135
स्वाभाविक्याः	19	136
गण्डकर्म षड्विधम्	,,	137
गण्डस्य विनियोगः	,,	139
अधरस्य षट्कर्माणि	,,	141
ओष्ठस्य विनियोगः	20	143
विवर्तनस्य	,,	144
कम्पनस्य, विसर्गस्य	,,	145
संदष्टस्य, समुद्गस्य	,,	146
चिबुककर्माणि षट्	,,	147
तेषां लक्षणम्	,,	148
तेषां विनियोगः	21	150
मुखकर्माणि	,,	153
तेषां लक्षणानि	,,	155
तेषां विनियोगः	,,	157
मुखरागस्य चातुर्विध्यम्	22	161
तेषां विनियोगः	,,	162
मुखरागस्य प्राधान्यम्	,,	166
ग्रीवाकर्माणि नव	23	170
समा, नता	,,	171
उन्नता, त्र्यश्रा	,,	172

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
त्र्यश्रा, रेचिता	,,	173
कुञ्चिता, अञ्चिता	,,	174
वलिता, विवृत्ता	,,	175

नवमेऽध्याये—उपाङ्गाभिनयः.

असंयुतहस्ताः	26	4
संयुतहस्ताः	27	8
नृत्तहस्ताः	28	11
पताकहस्तलक्षणम्	29	18
तस्य विनियोगः	,,	19
त्रिपताकलक्षणम्	32	28
तस्य विनियोगः	33	29
कर्तरीमुखः	34	39
तस्य विनियोगः	35	40
अर्धचन्द्रः	,,	43
तस्य विनियोगः	36	44
अरालः	,,	46
अरालहस्तविनियोगः	37	47
शुकतुण्डः	38	53
तस्य विनियोगः	39	54
मुष्टिः	,,	55
तस्य विनियोगः	,,	56
शिखरः	40	57
तस्य विनियोगः	,,	58
कपित्थः	,,	59
कपित्थविनियोगः	,,	60
खटकामुखः	,,	60
तस्य विनियोगः	,,	61
सूचीमुखः	41	64
तस्य प्रयोगः	42	65
पद्मकोशः	45	80
तस्य विनियोगः	,,	81
सर्पशिराः	46	84
मृगशीर्षकः	,,	86
तस्य विनियोगः	47	87
काङ्गूलः	,,	88

विषयः	पत्रसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तस्य विनियोगः	,,	89
अलपल्लवलक्षणविनियोगौ	48	91
भ्रमरहस्तलक्षणविनियोगौ	50	101
हंसवक्त्रलक्षणं विनियोगश्च	51	104
हंसपक्षलक्षणविनियोगौ	,,	106
संदंशलक्षणं विनियोगश्च	52	110
ऊर्णनाभस्य लक्षणविनियोगौ	54	120
ताम्रचूडस्य लक्षणविनियोगौ	55	125
ताम्रचूडलक्षणं मतान्तरे	,,	122

संयुतहस्ताः

अञ्जलेः—लक्षणविनियोगौ	56	128
कपोतस्य ,,	,,	130
कर्कटस्य ,,	57	134
स्वस्तिकस्य ,,	58	136
खटकावर्धमानस्य ,,	,,	137
उत्सङ्गस्य ,,	59	139
निषधस्य ,,	60	141
निषधलक्षणं मतान्तरे	,,	143
निषधस्य कर्माणि	,,	146
दोलस्य लक्षणं विनियोगश्च	61	148
पुष्पपुटस्य ,,	,,	150
मकरस्य ,,	62	152
गजदन्तस्य ,,	,,	154
अवहित्थस्य ,,	63	156
वर्धमानस्य ,,	,,	158
हस्ताभिनयने विधिः	,,	160
हस्तानां कर्माणि	65	165
हस्तप्रचाराः	,,	169
हस्तकर्मणि समवेक्ष्या अंशाः	66	171
उत्तमादीनां हस्तकर्मसु विधिः	,,	172
हस्ताभिनयवर्जनावसराः	68	176
हस्ताभिनयस्थाने वाचिकप्राधान्यम्	69	180
हस्तप्रचारे मतान्तरम्	,,	181

विषयः	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
नृत्तहस्ताः		
चतुरश्रौ—तयोर्लक्षणम्	71	184
उद्वृत्तौ ,,	,,	185
तलमुखौ ,,	,,	186
स्वस्तिकौ. विप्रकीर्णौ च	72	187
अरालखटकामुखौ	,,	188
मतान्तरे तयोः ,,	,,	189
आविद्धवक्रौ—तयोर्लक्षणम्	,,	190
सूचीमुखौ ,,	73	191
मतान्तरे तयोः ,,	,,	192
रेचितौ ,,	,,	193
अर्धरेचितौ ,,	74	194
उत्तानवञ्चितौ ,,	,,	195
पल्लवौ, नितम्बौ च	,,	196
केशबन्धौ	75	197
लताख्यौ	,,	198
करिहस्तः, तस्य ,,	,,	199
पक्षवञ्चितकौ—तयोर्लक्षणम्	76	200
पक्षप्रद्योतकौ, गरुडपक्षौ च ,,	,,	201
दण्डपक्षौ	,,	202
ऊर्ध्वमण्डलिनौ, पार्श्वमण्डलिनौ	77	203
उरोमण्डलिनौ ,,	,,	204
उरः पार्श्वर्धमण्डलौ ,,	,,	205
मुष्टिकस्वस्तिकौ ,,	,,	206
नलिनीपद्मकोशौ ,,	,,	207
उल्बणौ ,,	79	208
वलितौ ,,	,,	209
नृत्तहस्तप्रयोगः	,,	210
हस्तानां करणानि चत्वारि	80	213
आवेष्टितकरणम्	,,	215
उद्वेष्टितम्	,,	216
व्यावर्तितम्	,,	217
परिवर्तितम्	81	218
करणप्रयोगस्य वर्तनाश्रयता	,,	219
अङ्गुलीप्रकारैः सर्ववर्तनानां मुनिनानुग्रहः	,,	220

विषयः	पत्रसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
उरःकर्माणि—पञ्च	82	223
आभुग्नलक्षणविनियोगौ	,,	224
निर्भुग्नस्य	83	226
विनियोगो मतान्तरे	,,	228
प्रकम्पितस्य लक्षणविनियोगौ	83	229
उद्वाहितस्य ,,	84	231
समस्य ,,	,,	232
पार्श्वकर्माणि—पञ्च	,,	234
नतपार्श्वस्य लक्षणम्	,,	235
उन्नतस्य ,,	,,	236
प्रसारितस्य, विवर्तितस्य ,,	,,	237
अपसृतस्य ,,	85	238
नतादीनां विनियोगः	,,	239
जठरकर्माणि—त्रीणि	,,	240
तेषां लक्षणानि	,,	241
मतान्तरे चत्वारि	,,	243
कटीकर्माणि—पञ्च	86	244
तेषां लक्षणानि	,,	245
तेषां विनियोगः	,,	248
ऊरुकर्माणि—पञ्च	,,	250
तेषां लक्षणम्	87	251
तेषां विनियोगः	,,	254
जङ्घाकर्माणि—पञ्च	88	257
तेषां लक्षणानि	,,	258
तेषां विनियोगः	,,	262
पादकर्माणि—पञ्च	89	265
उद्घट्टितलक्षणविनियोगौ	,,	266
समपदस्य ,,	,,	268
त्र्यश्रपादस्य लक्षणम्	,,	270
मतान्तरे—तस्यैव	90	272
अग्रतलसञ्चरस्य लक्षणं विनियोगः	,,	273
अञ्चितस्य लक्षणविनियोगौ	,,	275
कुञ्चितस्य ,,	91	278
सूचीपादस्य ,,	,,	280
पादजङ्घोरुकरणानां सामरस्यम्	,,	281

दशमेऽध्याये—चारीविधानम्.

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
चारीशब्दनिर्वचनम्	93	1
करणखण्डमण्डललक्षणम्	94	3
अभिनये चार्याः प्राधान्यम्	,,	5
भूमिचार्यः षोडश	96	10
आकाशिक्यश्चार्यः षोडश	,,	11
भौम्यः		
समपादा	,,	14
स्थितावर्ता	97	15
शकटास्या	,,	16
अध्यर्धिका	,,	17
चाषगतिः	98	18
विच्यवा	,,	19
एलकाक्रीडिता	,,	20
बद्धा	99	21
ऊरूद्वृत्ता	,,	22
अड्डिता	,,	23
उत्स्पन्दिता	100	24
जनिता	,,	25
स्यन्दिता, अपस्यन्दिता	,,	26
समोत्सरितमत्तल्ली	101	27
मत्तल्ली	,,	28
आकाशिक्यः.		
अतिक्रान्ता	102	30
अपक्रान्ता	,,	31
पार्श्वक्रान्ता	,,	32
ऊर्ध्वजानु	,,	33
सूची	103	34
नूपुरपादिका	,,	35
दोलपादा	,,	36
आक्षिप्ता	,,	37
आविद्धा	104	38

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
उद्वृत्ता	104	39
विद्युद्भ्रान्ता	,,	40
अलाता	,,	41
भुजङ्गत्रासिता	105	42
हरिणप्लुता	,,	43
दण्डपादा	,,	44
भ्रमरी	106	45
उपाङ्गसामरस्यम्	107	48
स्थानस्य षड् भेदाः	,,	51
वैष्णवम्	,,	52
तस्य विनियोगः	,,	54
समपदम्	109	58
तस्य विनियोगः	,,	59
वैशाखम्	110	62
तस्य विनियोगः	,,	63
मण्डलम्	,,	65
तस्य विनियोगः	,,	67
आलीढम्	111	68
तस्य विनियोगः	,,	69
प्रत्यालीढम्	,,	71
तस्य विनियोगः	,,	72
शस्त्रमोक्षणन्यायाः	,,	73
तेषां लक्षणानि	112	74
प्रविचारलक्षणम्	,,	76
भारतप्रविचारः	,,	77
सात्वतप्रविचारः	113	81
वार्षगण्यः	,,	82
कैशिकः	,,	84
प्रहरणे अकार्याणि	,,	85
सौष्ठवस्य प्राधान्यम्	114	89
सौष्ठवलक्षणम्	115	93
चतुरश्रलक्षणम्	,,	95
धनुःप्रयोगे करणानि	,,	96
व्यायामविधानम्	116	98
नस्यविधिः	,,	99

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
आहारविधिः	116	100
व्यायामवर्जनसमयाः	117	102
व्यायामनियमः	,,	103

एकादशेऽध्याये—मण्डलविकल्पनम्.

आकाशगमण्डलानि—दश	118	2
भौममण्डलानि—दश	,,	4
अतिक्रान्तम्	119	7
विचित्रम्	,,	11
ललितसञ्चरम्	120	16
सूचीविद्धम्	121	20
दण्डपादम्	,,	22
विहृतम्	122	25
अलातकम्	,,	29
वामविद्धम्	123	32
ललितम्	,,	36
क्रान्तम्	124	40
भ्रमरम्	,,	44
आस्कन्दितम्	125	47
आवर्तम्	,,	50
समोत्सरितम्	126	53
एलकाक्रीडितम्	,,	56
अड्डितम्	,,	58
शकटास्यम्	127	61
अध्यर्धकम्	,,	63
पिष्टकुट्टम्	,,	65
चाषगतम्	,,	67
समम्	,,	68

द्वादशेऽध्याये—गतिप्रचारः

पात्राणां रङ्गप्रवेशविधिः	130	2
पादपातविधिः	131	8
गतौ लयविधिः	133	12
उत्तमानां स्वभावगतिः	135	15
उत्तमानां सपरिवाराणां गतिः	136	22

विषयः	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
दिवौकसां गतिः	,,	24
राजगतौ संशये ऋषीणां प्रश्नः	137	25
समाधानम्	,,	26
राज्ञां देवानुकरणे दोषहीनता	,,	27
संभ्रमाद्यवस्थासु गतिः	,,	29
जडानां गतिः	138	33
ज्वरार्ततपःश्रान्तानाम्—	,,	34
शृङ्गारे, शोके च—	,,	35
अस्वस्थकामिते	139	36
आवेगादौ	,,	37
गतिषु नियमाः	140	39
शृङ्गारिणां गतिः—स्वस्थकामिते	,,	40
प्रच्छन्नकामिते	141	44
रौद्रे—गतिः	143	48
तस्यास्त्रैविध्यम्	,,	49
बीभत्से—गतिः	144	55
वीरे—गतिः	,,	57
विस्मये गतिः	145	58
हास्ये—	146	60
करुणे—	,,	60
शीते, वर्षाभिद्रुते—	147	66
भयानके	,,	70
वणिग्गतिः	148	76
यत्यादीनां गतिः	149	79
लिङ्गिनां गतिः	,,	83
व्रातिनां—	150	85
पाशुपतानां	,,	86
अन्धकारयानयोः—गतिः	,,	87
रथगतिः	151	88
विमानस्थगतिः	,,	91
आरोहणावरोहणयोः—	,,	92
आकाशगमने	152	93
आकाशभ्रंशे	,,	95
प्रासादारोहणावरोहणयोः	,,	96
जले गतिः	153	99

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
जलप्रतरणे	153	100
नौस्थस्य गतिः	,,	102
सरिद्वतरणे	,,	104
केवलमनुभावैः सूचनम्	155	106
अश्वयाने गतिः	,,	107
पन्नगगतिः	,,	109
विटस्य	155	110
काञ्चुकीयस्य	,,	112
वृद्धस्य	,,	114
कृशव्याधिग्रस्तादीनां—	156	115
दूराध्वनीनस्य—	,,	116
मत्तानां—	,,	121
उन्मत्तस्य	157	123
खञ्जपङ्गुवामनानां—	158	131
विदूषकस्य—	159	137
अङ्गहास्ये—	,,	138
काव्यहास्ये—	,,	140
नैपथ्यहास्ये	,,	141
स्वभावे गतिः	,,	143
अधमानां—	160	144
चेटानां	,,	148
शकारस्य	161	149
पुलिन्दादीनां—	162	151
पक्ष्यादीनां—	,,	152
नरसिंहस्य—	,,	154
स्त्रीणां गतिः	163	159
आयतस्थानम्, विनियोगः	,,	161
अवहित्थस्थानम्	164	167
विनियोगः	,,	170
अश्वक्रान्तम्	,,	172
तस्य विनियोगः	,,	173
स्त्रीणां प्रकृतिस्था गतिः	165	178
रङ्गपीठपरिक्रमे गतिः	166	182
पादपाते नियमः	,,	184
स्थानीयायाः गतिविधिः	,,	186

विषयः	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
प्रेष्यायाः	167	188
अर्धनारीगतिः	,,	190
बालानां गतिः	,,	193
नपुंसकानां	168	194
स्त्रियः पुरुषाभिनये—	,,	198
पुरुषस्य स्त्रीवेषे—	169	199
पुलिन्द्यादिगतिः, लिङ्गस्थायाः	,,	200
योषितामुद्धतचार्यङ्गहाराणां वर्जनम्	,,	201

आसनविधिः

शयने—	,,	203
सचिन्तस्य—	,,	204
मूर्छादिषु—	,,	207
व्याधिनिद्रादिषु—	,,	208
निवापदाने	,,	209
नानास्ववस्थासु	171	210
सिंहासनम्, वेत्रासनम्	,,	215
कुथकाष्ठमुण्डासनानि	172	216
तथैव स्त्रीणां—	,,	217
मसूरकासनम्, भूम्यासनम्	,,	220
होमादिषु	173	223
स्थानीयेभ्य आसनविधिः	,,	224
सममध्यमाभ्यां भूम्यासनेषु नियमः	,,	225
सहासनम्	,,	227
शयनकर्माणि	174	228
आकुञ्चितम्	,,	229
समम्	,,	230
प्रसारितम्	,,	231
विवर्तितम्	,,	232
उद्वाहितम्	,,	233
नतम्	,,	234

त्रयोदशेऽध्याये—कक्ष्याविभागविधानम्.

स्थानविभागः	177	3
बाह्याभ्यन्तरविभागः	179	8
पूर्वपश्चात्प्रविष्टानामाभिमुख्यविधिः	,,	10

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या
पूर्वदिग्लक्षणम्	200	11
प्रवेशनिष्क्रमविधिः	,,	13
कक्ष्यान्यत्वप्रयोगः	201	15
विकृष्टसंनिकृष्टभूमिविभागः	,,	17
विकृष्टगमने प्रवेशाकाङ्क्षच्छेदावसरः	203	23
अङ्कच्छेदे कालनियमः	,,	25
हैमवताः	203	28
निषधवासिनः	,,	30
नीलश्वेतपर्वतवासिनः	,,	31
शृङ्गवद्वासिनः	,,	32
द्वीपान्तरवासिनां कक्ष्याविधिः	204	33
देवानामपि मनुष्यभावता	,,	35
आङ्गिकस्य प्राधान्यम्	,,	36

प्रवृत्तयः

प्रवृत्तिलक्षणम्, चतुर्धा विभागः	205	38
दाक्षिणात्याया देशाः	207	39
आवन्तिकाया देशाः	208	42
उढ्रमागध्या देशाः	209	45
पाञ्चालमध्यमाया देशाः	,,	49
प्रदक्षिणाप्रदक्षिणप्रवेशौ	210	52
प्रवृत्तिभेदाद्द्वारभेदः	,,	54
प्रवृत्तिलक्षणम्	211	56
प्रवृत्तियोजना	212	58
प्रयोगस्य द्वैविध्यम्	,,	59
आविद्धप्रयोगः	,,	60
आविद्धप्रयोगाश्रयरूपकाणि	,,	62
सुकुमारप्रयोगः	213	64
विदिङ्निर्णयः	,,	65
धर्म्या द्वैविध्यम्	214	70
लोकधर्मी, नाट्यधर्मी च अभिनयभेदात्	,,	71
नाट्यधर्मी	215	74

चतुर्दशेऽध्याये वागभिनये—छन्दोविधानम्

वागभिनयस्य प्राधान्यम्	220	2
वाचो विभागः	224	4

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
संस्कृतपाठ्यलक्षणम्	225	6
अक्षराणां विभागः	227	8
तेषां स्थानानि	228	10
घोषाघोषत्वम्	,,	11
शब्दलक्षणम्	231	25
आख्यातम्	232	29
उपसर्गः	,,	30
निपातः	233	31
प्रत्ययः	,,	32
तद्धितः	,,	33
विभक्तिः	,,	34
सन्धिः	,,	35
समासाः	234	37
चूर्णपदलक्षणम्	,,	40
निबद्धपदलक्षणम्	,,	41
वृत्तस्य त्रैविध्यम्	235	43
नाट्ये छन्दसः प्राधान्यम्	,,	45
उक्तादिष्वक्षरसङ्ख्या	,,	46
मालावृत्तलक्षणम्	236	52
गायत्र्यां वृत्तसंख्या	237	55
उष्णिहि	,,	55
अनुष्टुभि	,,	56
बृहत्याम् पङ्क्त्याम्	,,	57
त्रिष्टुब्जगत्योः	,,	58
अतिजगत्याम्	,,	59
शक्वर्याम्	238	60
अतिशक्वर्याम्	,,	61
अष्टयाम्	,,	62
धृत्याम्	,,	64
अतिधृत्याम्	239	66
कृतौ	,,	67
प्रकृतौ	,,	69
आकृत्याम्	,,	71
विकृत्याम्	240	72
संकृतौ	,,	74

विषयः	पत्रसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
अभिकृतौ	240	75
उत्कृतौ	,,	77
आहत्य वृत्तसङ्ख्या	241	80
गणविभागः	,,	83
जकारादिगणाः	,,	85
गुरुलघुलक्षणम्	242	89
गायत्र्यादीनां त्रिकगणसङ्ख्या	,,	92
स्वराड्विराड्विभागः	243	98
भुरुग्लक्षणम्	,	100
निवृल्लक्षणम्	,,	101
छन्दोगतविधयः	,,	102
सम्पल्लक्षणम्	244	103
विरामलक्षणम्	,,	104
छन्दसां स्थानविभागः	245	105
मन्त्रभेदेन शरीराश्रयभेदः	,,	106
छन्दसां वर्णाः	246	108
मतान्तरे भुरुक्स्वराडादिलक्षणम्	,,	110
छन्दसां दिव्यादिविभागः	247	113
नष्टोद्दिष्टविधिः	,,	117
प्रस्तारक्रमः	248	118
मात्राच्छन्दसि भेदः	,,	122
आर्यागीतकवैतालीयादिषु मात्रागणाः	249	123
उद्दिष्टज्ञानम्	,,	124
नष्टज्ञानोपायः	250	131

पञ्चदशेऽध्याये वागभिनये—वृत्तलक्षणम्

तनुमध्या, सोदाहरणा	252	2
मकरकशीर्षा	253	4
मालिनी	,,	6
मालती	,,	9
उद्धता	254	12
भ्रमरमाला	,,	14
सिंहलेखा	,,	17
मत्तचेष्टितम्	255	20
विद्युन्माला	,,	23
चित्तविलासितम्	,,	26

विषयः	पत्रसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
मधुकरी	255	28
उत्पलमाला	256	31
शिखिखारिणी	,,	34
दोधकम्	257	37
मोटकम्	258	40
इन्द्रवज्रा	,,	42
उपेन्द्रवज्रा	,,	44
रथोद्धता	259	46
स्वागता	,,	49
शालिनी	260	51
तोटकम्	,,	53
कुमुदप्रभा	261	56
कुमुदनिभा	262	59
चन्द्रलेखा	,,	61
प्रमिताक्षरा	,,	63
वंशस्था	263	65
हरिणप्लुता	,,	68
कामदत्ता	264	70
अप्रमेया	,,	72
पद्मिनी	265	74
पुटवृत्तम्	,,	78
प्रभावती	266	81
प्रहर्षिणी	,,	83
मत्तमयूरकः	267	85
वसन्ततिलका	,,	87
असम्बाधा	268	89
शरभा	,,	91
नान्दीमुखी (मालिनी)	,,	93
मत्तेभललितम् (गजविलसितं)	269	95
प्रवरललितम्	,,	98
शिखरिणी	270	101
वृषभचेष्टितम्, हरिणी	271	104
श्रीधरा	,,	107
वंशपत्रपतितम्	272	111
विलम्बितगतिः	,,	114
चित्रलेखा	273	117

विषयः	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
शार्दूलविक्रीडितम्	273	120
सुवदना	274	125
स्रग्धरा	275	129
मद्रकम्	276	133
अश्वललितम्	,,	137
मेघमाला	277	141
क्रौञ्चपादी	278	145
भुजगविजृम्भितम्	279	150
दण्डकः	281	153
विषमवृत्तलक्षणम्	,,	156
अर्धसमवृत्तम्	282	158
पथ्यालक्षणानि	,,	162
अनुष्टुप्चपला	283	168
अनुष्टुब्विपुला	234	170
वक्रम्	,,	176
वानवासिका	285	179
केतुमती	,,	181
अपरवक्रम्	,,	183
पुष्पिताग्रा	286	186
उद्गता	,,	188
ललिता	,,	190
आर्याः पञ्च	287	196
आर्याणां सामान्यलक्षणम्	,,	197
आर्याणां यतिनियमः	289	210
पथ्याविपुलालक्षणम्	,,	212
चपला	290	215
मुखचपला, जघनचपला	,,	217
आर्याणां प्रस्तारः	291	222

षोडशेऽध्याये—लक्षणालङ्काराः

उपजातिवृत्तपाठे लक्षणानामुद्देशः	294	1
विभूषणलक्षणम्	299	5
अक्षरसङ्घातः	300	6
शोभा	301	7
अभिमानः	302	8

विषयः	पत्रसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
गुणकीर्तनम्	302	9
प्रोत्साहनम्	303	10
उदाहरणम्	,,	11
निरुक्तम्	304	12
गुणानुवादः, अतिशयः	305	13
हेतुः	306	14
सारूप्यम्	307	15
मिथ्याध्यवसायः	,,	16
सिद्धिः	308	17
पदोच्चयः	,,	18
आक्रन्दः	309	19
मनोरथः	310	20
आख्यानम्	,,	21
याच्ञा	311	22
प्रतिषेधः	,,	23
पृच्छा	312	24
दृष्टान्तः	,,	25
निर्भासनम्	313	26
संशयः	,,	27
आशीः	,,	28
प्रियवचनम्	314	29
कपटम्	315	30
क्षमा	,,	31
प्राप्तिः	316	32
पश्चात्तापः	,,	33
अनुवृत्तिः	317	34
उपपत्तिः	318	35
युक्तिः	,,	36
कार्यम्	319	37
अनुनयः	,,	38
परिदेवनम्	320	39
अलङ्काराः	321	40
उपमालक्षणम्	,,	41
उपमायाः पञ्च भेदाः	323	46
प्रशंसोपमा	,,	47
निन्दोपमा	,,	48

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
कल्पिता	323	49
सदृशी	,,	50
दीपकम्	324	53
रूपकम्	325	56
यमकम्	326	59
यमकभेदा दश	,,	60
पादान्तयमकम्	327	63
काञ्चीयमकम्	,,	66
समुद्गयमकम्	328	68
विक्रान्तयमकम्	,,	70
चक्रवालयमकम्	,,	72
सन्दष्टयमकम्	329	75
पादादियमकम्	,,	77
पादान्तयमकम्	,,	79
चतुर्व्यवसितम्	330	81
मालायमकम्	,,	83
काव्यदोषाः	331	88
गूढार्थान्तरलक्षणे	,,	89
अर्थहीनाभिन्नार्थलक्षणे	332	90
एकार्थाभिप्लुतार्थलक्षणे	,,	92
न्यायापेतविषमलक्षणे	333	96
विसंधिः, शब्दच्युतम्	,,	94
गुणलक्षणम्	,,	95
गुणाः	334	96
श्लेषः	,,	97
प्रसादः	335	99
समता	336	100
समाधिः	337	102
माधुर्यम्	339	104
ओजः	340	105
सौकुमार्यम्	341	107
अर्थव्यक्तिः	342	108
उदारता	,,	110
कान्तिः	343	112
रसेषु वृत्तविभागः	344	114

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
काव्यबन्धेषु शब्दमाधुर्यम्	345	120
पाठ्येऽक्षरविधिः	346	122

अनुबन्धे—अनुष्टुप्पाठानुसारीणि लक्षणानि.

भूषणाद्युद्देशः	348	1
भूषणम्	350	6
अक्षरसङ्घातः	,,	7
शोभा	,,	8
उदाहरणम्	351	9
हेतुः	352	10
संशयः	,,	11
दृष्टान्तः	,,	12
प्राप्तिः	353	13
अभिप्रायः	,,	14
निदर्शनम्	354	15
निरुक्तम्	,,	16
सिद्धिः	,,	17
विशेषणम्	355	18
गुणातिपातः	,,	19
अतिशयः	,,	20
तुल्यतर्कः	356	21
पदोच्चयः	,,	22
दृष्टम्	,,	23
उपदिष्टम्	357	24
विचारः	,,	25
विपर्ययः	,,	26
भ्रंशः	358	27
अनुनयः	,,	28
माला	359	29
दाक्षिण्यम्	,,	30
गर्हणम्	,,	31
अर्थापत्तिः	360	32
प्रसिद्धिः	,,	33
पृच्छा	361	34
सारूप्यम्	,,	35
मनोरथः	362	36

विषयः	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
लेशः	362	37
क्षोभः	363	38
गुणकीर्तनम्	”	39
अनुक्तसिद्धिः	”	40
प्रियोक्तिः	364	41

सप्तदशेऽध्याये—भाषालक्षणं तन्नियमश्च काकुस्वरूपः

प्राकृतलक्षणम्	366	2
तद्भेदत्रयम्	”	3
विभ्रष्टप्राकृतसामान्यरूपम्	367	6
असंयुक्ताक्षराणां भ्रष्टरूपाणां सूत्राणि	”	7
संयुक्तानां च	371	19
भाषायाश्चत्वारो भेदाः	372	26
अतिभाषादिलक्षणम्		
जातिभाषा		
योन्यन्तरभाषा		
नायक...		

सर्वा...

...धः कार्य[3] ...भेनयक्रम ...प्रकरणे ”

...नो ह्येष[4] ...कीर्ति... वेश्याना... २

...सङ्ख्या.

सर्वमत[115] ...त्वं ...महामुने ... वेश्याकुल... विष्कम्भक...

[8]यो ...[117] ...[11] ...[12] ...ठ्यः सि... नाटिकालक्ष... समवकारलक्ष... ॥ ३

ते... ...भरते ... विद्रवलक्षणम् त्रिविधकपटनि...

प्र... ...[28]क्ष्ये ...भेन... त्रिशृङ्गारलक्षण... ईहामृगलक्षणम् ४

अ... ...क्ष्यामि ...खिले... डिमलक्षणम् व्यायोगलक्षणम्

...दाभिनया ह्येष [12]विधिवत्... उत्सृष्टिकाङ्कलक्षणम् ५

[13]यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति ... प्रहसनलक्षणम् ...मः[14]

अत्राह—[16]अभिनय इति कस्मात्। अत्रोच्यते[17]—अभी-

---

1 ठ ढ योर्नास्ति 2 द - त्विमम् 3 क - तर्कैः 4 च - चाभिनयो 5 ठ - कति भेदस्तु प - कतिभेदाश्च कीर्तिताः 6 प - वृत्तं 7 ड - भगवन्वक्तुमर्हसि. द - कथय त्वं महामते 8 ड - को 9 ड - तु वचनं 10 प - हि 11 द - निश्चयेन 12 द - विविधः 13 प - यत्तु 14 द - वर्णयिष्यामः 15 द - कस्मात्। उच्यते 16 प - अभिनयेति कस्मात् 17 च - उच्यते।

विषयः.	पत्रसङ्ख्या.	श्लोकसङ्ख्या.
राज्ञां संबोधनम्	379	70
नाम्ना भाष्याः	380	72
'मार्ष' 'भाव' प्रयोगः	,,	74
आयुष्मत्साधुशब्दप्रयोगः	,,	75
शिष्यसुतसंबोधनक्रमः	381	78
शाक्यादीनां—	,,	79
राज्ञां भृत्यादिना वाच्यक्रमः	,,	80
नायकानां स्त्रीभिः—	,,	83
स्त्रीणां वाच्यक्रमः	382	86
काव्ये नामविधानम्	383	95
स्त्रीणाम्	384	98
पाठ्यविधानम्	,,	102
[illegible]गुणाः, सप्तस्वराणां रसेषु विनियोगः	386	103
[illegible]	387	105
[illegible]	389	107
[illegible]		108
[illegible]		109

श्री

नाट्यशास्त्रम्

अष्टमोऽध्यायः ।

—•◆•—

ऋषय ऊचुः[1]

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः[2] ॥ १
नाट्ये कतिविधः कार्य[3]स्तज्ज्ञैरभिनयक्रमः ।
कथं वाभिनयो[4] ह्येष [5]कतिभेदश्च कीर्तितः ॥ २
सर्वमेतद्यथातत्त्वं[6] कथयस्व महामुने ।[7]
[8]यो यथाभिनयो यस्मिन्योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ ३
तेषां तद्वचनं[9] श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान्प्रति ॥ ४
अहं वः[10] कथयिष्यामि [11]निखिलेन तपोधनाः ।
यस्मादभिनयो ह्येष [12]विधिवत्समुदाहृतः ॥ ५

[13]यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान्वर्तयिष्यामः[14] [15]अत्राह—[16]अभिनय इति कस्मात् । अत्रोच्यते[17]—अभी-

---

1 ठ ढ योर्नास्ति 2 द - त्विमम् 3 क - तर्कैः 4 च - चाभिनयो 5 ठ - कति भेदस्तु प - कतिभेदाश्च कीर्तिताः 6 प - वृत्तं 7 ड - भगवन्वक्तुमर्हसि. द - कथय त्वं महामते 8 ड - को 9 ड - तु वचनं 10 प - हि 11 द - निश्चयेन 12 द - विविधः 13 प - यत्तु 14 द - वर्णयिष्यामः 15 द - कस्मात् । उच्यते 16 प - अभिनयेति कस्मात् 17 च - उच्यते ।

त्युपसर्गः[1]। णीञित्ययं धातुः प्रापणार्थः[2]। [3]अस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्य एरजित्यच्प्रत्ययान्तस्याभिनय[4] इति रूपं सिद्धम्। एतच्च धात्वर्थवचनेनावधार्यम्[5]। अत्र श्लोकौ[6] — ६

[7]अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये।
यस्मात्प्रयोगं[8] नयति तस्मादभिनयः स्मृतः॥ ७

[9]विभावयति यस्माच्च नानार्थान्हि प्रयोगतः[10]।
शाखाङ्गोपाङ्ग[11]संयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः॥ ८

चतुर्विधश्चैष[12] भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजाः।
अनेकभेदबहुलं [13]नाट्यमस्मिन्प्रतिष्ठितम्॥ ९

आङ्गिको वाचिकश्चैव [14]ह्याहार्यः सात्त्विकस्तथा।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्धा परिकीर्तितः[15]॥ १०

सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च[16] सहितो मया।
अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत॥ ११

---

1 द - अभि इत्युपसर्गः 2 न - नीञ् प्रापणे धातुः द - णीञ्प्रापणार्थो धातुः प - णीञ् प्रापणेऽर्थे धातुः ड - प्रापणार्थको धातुः 3 द - अस्य च अभि नी इति पर्यवसितस्य अभिनय इति सिद्धम् प - तस्य अभिरित्येवं व्यवस्थितस्य च अच् प्रत्ययान्तस्य ड - अस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्याच्प्रत्ययान्तस्य न - अज्प्रत्ययान्तस्य 4 ड - इत्येवं द - इति सिद्धम् 5 द - वचनेनापधार्यम् ड - धात्वनुवचनेनावधार्यम् न - एतच्चार्थवचनेनावधार्यम् 6 भवति चात्र श्लोकः प - भवत्यत्र श्लोकः द - अत्र श्लोकः 7 प - अभिपूर्वंतु 8 ड - पदार्थान् 9 द - आदर्शे नास्ति प - विभावयन्ति 10 ड - नानार्थानि प्रयोगतः ढ - नानार्थान् क्षिप्रयोगतः फ - नानार्थाभिनयो यतः 11 न - संयुक्तान् 12 द चैव प - चैषभावो 13 बाहल्यं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रकीर्तितम् ब - बाहुल्यात् न - विततं नाट्यं यस्मिन् 14 द - आहार्यः 15 म - संप्रकीर्तितः न - परिकल्पितः 16 म - भावैस्तु।

[1]त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेयः[2] शारीरो मुखजस्तथा[3] ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः[4] ॥ १२
शिरो[5]हस्तकटीवक्षःपार्श्वपादसमान्वितः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसंग्रहः[6] ॥ १३
[7]तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः षडङ्गानि ।
नेत्रभ्रूनासाधर[8]कपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥ १४
[9]अस्य शाखा च [10]नृत्तं च तथैवाङ्कुर एव च ।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ १५
आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा ह्यङ्कुरः [11]सूचना भवेत् ।
अङ्गहारविनिष्पन्नं [12]नृत्तं तु करणाश्रयम् ॥ १६
मुखजेऽभिनये विप्रा नानाभावरसाश्रये[13] ।
शिरसः प्रथमं कर्म [14]गदतो मे निबोधत ॥ १७
आकम्पितं कम्पितं च धुतं विधुतमेव च ।
[15]परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम्[16] ॥ १८
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम्[17] ।
लोलितं [18]चेति विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥ १९

---

1 न - त्रिविधश्चाङ्गिको 2 ड - दृष्टः 3 ष - स्मृतः 4 द - संभवः 5 द - हस्तकटीगुह्य न - वक्षः कटीहस्त 6 द - नृत्यसंभवः 7 भ - अस्य 8 द - नासोष्ठ 9 ड - तस्य 10 द - नृत्यश्च 11 न - सूचनात् द - शाखा अङ्कुरः 12 द - नृत्यं 13 प - समाश्रये न - रससमाश्रये 14 न - वदतो 15 प - परिवाहितोद्वाहितक 16 द-धूतमथाञ्चितम् छ- परिवाहितमन्यत्स्यादुद्वाहितमथापरम्। अवधूतं शिरो न्यस्तं तथैवाञ्चितमेव च 17 प - चाप्ययोगतः 18 ड - चैव द - प्राकृतं चैव चतुर्दशविधं शिरः ।

शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं[1] भवेत्।
द्रुतं तदेव बहुशःकाम्पितं काम्पितं शिरः॥ २०
[ऋजुस्थितस्य चोर्ध्वाधःक्षेपादाकम्पितं भवेत्।
बहुशश्चलितं यच्च तत्कम्पितमिहोच्यते॥] २१
[2]संज्ञोपलम्भप्रश्नेषु स्वभावाभाषणे तथा।
[3]निर्देशावाहने चैव भवेदाकाम्पितं शिरः॥ २२
रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ तर्जने[4]।
[5]प्रश्नातिशयवाक्येषु शिरः कम्पितमिष्यते॥ २३
शिरसो [6]रेचनं सम्यक्छनैस्तद्धुतमिष्यते[7]।
[8]द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं[9] तु भवेच्छिरः॥ २४
अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा।
[10]पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुतं शिरः॥ २५
[11]शीतग्रस्ते भयार्ते च त्रासिते ज्वरिते तथा।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुतं तु भवेच्छिरः[12]॥ २६
[13]पर्यायशः पार्श्वगत शिरः स्यात्परिवाहितम्।

---

1 अधस्तात्कम्पितं ड - अतश्चाकाम्पितं 2 च - संज्ञोपदेशपृच्छासु द - संज्ञोपदेशपृष्टान्य ठ - संज्ञोपदेशे पृच्छासु 3 निर्देशे वाहने द - निर्देशापादने 4 ड - प्रतिज्ञातेऽथ तर्जने प - प्रातिज्ञाते तथार्जने च - गर्जने 5 द - पृच्छातिशाय ड - व्याध्यमर्षणयोश्चैव प - साध्यामर्षादयश्चैव 6 ड - रेचनं यत्तु ठ - भ्रमणं यत्तु - द – भ्रमणश्चैव 7 न - उच्यते 8 म - तदेवहि प्रयुक्तं तु द्रुतं विधुतमिष्यते 9 द - द्रुतमारोचितं तत्थं विधुतं न - आरेचनादेव विधुतं 10 ध - प्रतिषेधेऽथवानेन धुतमेतं प्रयोजयेत् 11 द - शीते त्रस्ते तथार्तेच 12 म - सम्प्रयोजयेत् 13 प - पर्यायतः छ - मण्डल भ्रमणाच्चापि परिवाहितमिष्यते. ब - मण्डलभ्रमणे चैव भवेत्तु परिवाहितम्।

[1]आधूतमुच्यते तिर्यक्सकृदुद्वाहितं तु[2] यत् ॥ २७
साधने विस्मये हर्षे [3]स्मृते चामार्षिते तथा ।
विचारे [4]विहृते चैव लीलायां परिवाहितम् ॥ २८
[5]गर्वेच्छादर्शने चैव पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे[6] ।
आधूतं तु शिरो ज्ञेयमात्मसंभावनादिषु ॥ २९
[7]यदधः सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
[8]संदेशावाहनालापसंज्ञादिषु तदिष्यते ॥ ३०
किञ्चित्पार्श्व[9]नतग्रीवं शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
व्याधिते मूर्छिते मत्ते [10]चिन्तायां हनुधारणे[11] ॥ ३१
[12]उत्क्षिप्तांसावसक्तं यत्कुञ्चितभ्रूलतं मनाक् ।
निहञ्चितं [13]तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत्प्रयोजयेत्[14] ॥ ३२
गर्वे [15]माने विलासे च [16]बिब्बोके किलिकिञ्चिते ।

---

1 ड - सकृदुद्वाहितं चोर्ध्वमुद्वाहितमिति स्मृतम् ब - सकृदुद्वाहितं सोर्ध्वमुद्वाहितमिहोच्यते । गर्वोच्छ्र्यादिषु धुतं तथा चोर्ध्वनिरीक्षणे । उद्वाहितं तु कर्तव्यमात्मसंभावनादिषु । साधने... 2 च - च 3 प - स्मिते द - स्थिते च - स्मृते वामर्षिते ब - विकृते चाद्भुते तथा । परिवाहितं तु विज्ञेयं लीलायां च विधारणे । 4 च - निहृते छ - च विवृत्ते च द - विकृते 5 प-गर्वेच्छादर्शने चैव तथा चोर्ध्वनिरीक्षणे । उद्वाहितं तु कर्तव्यमात्मसंभावनादिषु । द - सर्वाङ्गदर्शने चैव पार्श्वस्याथ निरीक्षणे आधूतं च. च - गर्वात्मदर्शने 6 तथा चार्धनिरीक्षणैः 7 प - यदधः सतथाक्षिप्तः म - आक्षिप्तस्त्रंसकृद्यत्स्यादवधूतमिहोच्यते 8 म - संदेशेत्वथ संज्ञायामालापे चैव तद्भवेत् द - बान्धवावाहनालापसंज्ञादिषु भविष्यति । 9 द - गत न - नत ग्रीवशिरो 10 प - सचिन्ते दुःखिते भवेत् 11 ब - चैव शंकिते दुःखिते च तत् म - दुःखिते च तत् 12 ड - उत्क्षिप्तबाहुशिरसस्तथाञ्चितशिरोधरम् द - उत्क्षिप्तं चाङ्गशीर्षञ्च निकुञ्चितशिरोधरम् ग - उत्क्षिप्तबाहशिखरं निकुञ्चितशिरोधरम् 13 च - शिरो ज्ञेयं द - शिरो ज्ञेयं स्त्रीणामेतत्तु योजयेत् । 14 ब - प्रयोजनम् 15 म - पान विलासे च न - बिंबोके ब - मानेविलासे च कम्पेच 16 द - विलासे बिब्बोके ललिते किलकिञ्चिते ।

[1]मोट्टायिते कुट्टमिते स्तम्भे माने निहञ्चितम् ॥ ३३
परावृत्तानुकरणात्परावृत्तमिहोच्यते[2] ।
[3]तस्यान्मुखापहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु[4] ॥ ३४
उत्क्षिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
प्रांशुदिव्यार्थयोगेषु [5]स्यादुत्क्षिप्तं प्रयोगतः ॥ ३५
[6]अवाङ्मुखस्थितश्चापि बुधाः प्राहुरधोगतम् ।
लज्जायां च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं शिरः[7] ॥ ३६
सर्वतोभ्रमणाच्चैव शिरो लोलितमुच्यते[8] ।
[9]मूर्छाव्याधिमदावेशग्रहनिद्रादिषु स्मृतम् ॥ ३७
[ऋजुस्वभावसंस्थानं प्राकृतं तु स्वभावजम् ।
मङ्गल्याध्ययनध्यानस्वभावजयकर्मसु ॥] ३८
[10]एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः[11] ।
ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३९
[12]त्रयोदशविधं ह्येतच्छिरःकर्म मयोदितम्[13] ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि [14]दृष्टीनामपि लक्षणम् ॥ ४०

---

1 न - तथाकुट्टिमिते चैव निहाञ्चितमिति स्मृतम् न - कुट्टिमिते 2 प - शिरः स्मृतम् न - वृत्तं तु तच्छिरः 3 प - तस्योन्मुखावहरणे म - परावृत्तं तु कर्तव्यं छ - तत्स्यान्मुख्यापहरणे 4 च - पृच्छतः प्रेक्षणादिषु द - पृष्ठतः क्षेपणादिषु 5 प - दिव्यास्त्रयोगेषु द - दिव्यार्थयोगेषु स्यादाक्षिप्तम् 6 प - अधोमुखं स्थितश्चापि शिरः च - अधोमुखस्थितं चापि शिरः 7 प - स्तंभे चाधोगतं भवेत् ड - दुस्तंभेऽधोगतं भवेत् च - वाधोगतं भवेत् 8 लोलनाच्चैव शिरः स्यात्परिलोलितम् ड - लोलनाच्चापि शिरः स्यात्परिलोकितम् 9 म - व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते कर्तव्यं लोलितं बुधैः ड - मूर्छाव्याधिमदावेग द - मूर्च्छाव्याधिमदावेशे 10 ड - एतेऽन्ये 11 प - संश्रिताः न - संज्ञया 12 द - चतुर्दश 13 प प्रयोजितम् 14 दृष्टीनामिह ।

कान्ता भयानका हास्या [1]करुणा चाद्भुता तथा ।
रौद्री वीरा च [2]बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टयः ॥ ४१

स्निग्धा [3]हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता[4] ।
[5]जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु[6] दृष्टयः ॥ ४२

शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ४३

कुञ्चिता [7]चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा ।
वितर्कितार्धमुकुला विभ्रान्ता[8] विप्लुता तथा ॥ ४४

आकेकरा [9]विकोशा च त्रस्ता च मदिरा तथा ।
षट्त्रिंशद्दृष्टयो ह्येतास्तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्[10] ॥ ४५

अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसाश्रयम् ।
लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाकर्मप्रयोगतः ॥ ४६

हर्षप्रसादजनिता [11]कान्तात्यर्थं समन्यथा ।
[12]सभ्रूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥ ४७

प्रोद्वृत्तनिष्टब्धपुटा स्फुरदुद्वृत्ततारका ।
दृष्टिर्भयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके[13] ॥ ४८

क्रमादाकुञ्चितपुटा सविभ्रान्ताल्पतारका[14] ।

---

1 द - कराला 2 द - वीराथ 3 द - कृष्णा 4 द - भयात्मिका प - भयासिता च - दम्भाभयान्विता 5 प - जुगुप्सा विस्मिता चैव 6 प - भावेऽपि 7 क - साभिमाना 8 द - विक्रान्ता विप्लुता न - वीप्सिता 9 च - विशंका द - विशाका च त्रस्ता 10 नामतोऽभिहिता मया 11 क - कोपामर्ष 12 म - सुभ्रूक्षेप प - भ्रूविक्षेप 13 प - भयानकेऽत्यर्थं हीना ज्ञेया भयानका 14 द - विभ्रान्ताकुलतारका ।

[1]हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥ ४९
[2]पतितोर्ध्वपुटा सास्रा मन्युमन्थरतारका ।
नासाग्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥ ५०
[3]या त्वाकुञ्चितपक्ष्माग्रा [4]साश्चर्योद्वृत्ततारका ।
सौम्या विकसितान्ता[5] च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥ ५१
क्रूरा रूक्षारुणोद्वृत्ता [6]निष्टब्धपुटतारका ।
भ्रुकुटीकुटिला दृष्टी रौद्री रौद्ररसे स्मृता[7] ॥ ५२
दीप्ता विकासिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु[8] वीरा वीररसाश्रया ॥ ५३
निकुञ्चितपुटापाङ्गा [9]घूर्णोपप्लुततारका ।
[10]संश्लिष्टस्थिरपक्ष्मा च बीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥ ५४
[नासाग्रसक्तानिमिषा तथाधोभागचारिणी ।
आकेकरपुटा चैव शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥] ५५
रसजा दृष्टयो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विताः ।
अतः परं लक्षयिष्ये स्थायिभावसमाश्रयाः[11] ॥ ५६
[12]व्याकोशमध्या मधुरा स्थिततारााभिलाषिणी ।
[13]सानन्दभ्रूलता दृष्टिः स्निग्धेयं[14] रतिभावजा ॥ ५७

---

1 प - हास्य 2 म - चकितोर्ध्वं प - प्रतीतोर्ध्वं 3 क - या चाकुञ्चित 4 ध - किञ्चिदुद्वृत्त 5 ड - विकसितार्धान्ता 6 ड - उद्वृत्तनिष्टब्ध 7 च - रौद्रे प्रकीर्तिता 8 प - मध्यदृष्टिस्तु 9 छ - घूर्णापप्लुततारका प - घूर्णावप्लुत 10 प - संश्लिष्टस्मित ड - संश्लिष्टास्थित ब - संसृष्टस्थित 11 प - भावान्रसाश्रयान् 12 न - व्याकोशमध्यमधुरा स्मेर 13 ड - सानन्दाश्रुकृता प - सानन्दं भ्रूकृता 14 प - स्निग्धे या ।

चला हसितगर्भा च विशत्तारानिमेषिणी ।
किञ्चिदाकुञ्चिता [1]हृष्टा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ॥ ५५
[2]अवस्रस्तोत्तरपुटा रुद्धतारा जलाविला[3] ।
मन्दसञ्चारिणी दीना सा शोके [4]दृष्टिरुच्यते ॥ ५६
रूक्षा स्थिरोद्वृत्तपुटा[5] निष्टब्धोद्वृत्ततारका ।
[6]कुटिलभ्रुकुटी दृष्टिः क्रुद्धा क्रोधे विधीयते[7] ॥ ५७
संस्थिते तारके यस्याः [8]स्थिरा विकसिता तथा ।
सत्त्वमुद्गिरती दृप्ता [9]दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥ ५८
[10]विष्फारितोभयपुटा [11]भयकम्पिततारका ।
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ५९
संकोचितपुटाध्यामा[12] दृष्टिर्मीलिततारका ।
[13]लक्षोद्देशात्समुद्विग्ना जुगुप्सायां [14]जुगुप्सिता ॥ ६०
[15]भृशमुद्वृत्तताराऽत्र [16]नष्टोभयपुटाञ्चिता ।
[17]समा विकसितादृष्टिर्विस्मिता विस्मये[18] स्मृता ॥ ६१
स्थायिभावाश्रया ह्येता विज्ञेया दृष्टयो बुधैः[19] ।
सञ्चारिणीनां दृष्टीनां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६२

---

1 प – दृष्टिर्हृष्टा हासे 2 प - ईषत्स्रस्तोत्तर न - अर्ध 3 प - किञ्चित्संरुद्धतारका ट - यस्यास्ताराजलाविला 4 च - शोका 5 प - स्थितोद्वृत्तपुटा 6 ड - कुटिलाभ्रुकुटी 7 च - अभिधीयते 8 प - स्थिता 9 ड - दृष्टा 10 न - विष्फारितोत्तमपुटा 11 प - भये 12 ड - ध्यामा छ - पुटश्यामा दृष्टिर्मलिनतारका प पुटाख्यास्त्रा ध पुटावासा 13 प - पक्ष्मोद्देशात् न - लक्ष्योद्देशात् 14 प – जुगुप्सा सा 15 प - विमलोद्वृत्ततारा च हृष्टा भय ध - विस्मयोद्वृत्ततारा च हृष्टा भय 16 न - ताराया 17 ड - समाधिकासिता 18 ड - विस्मिते 19 ह - लक्षिता दृष्टयो मया.

समतारा समपुटा निष्कम्पा [1] शून्यदर्शना ।
[2] बाह्यार्थाग्राहिणी ध्यामा [3] शून्यादृष्टिः प्रकीर्तिता ॥
प्रस्पन्दमानपक्ष्मा या [4] नात्यर्थमुकुलैः पुटैः ।
मलिनान्ता च मलिना दृष्टिर्विभ्रान्ततारका [5] ॥ ६४
[6] श्रमात्प्रम्लापितपुटा क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६५
किञ्चिदञ्चितपक्ष्माग्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्रिया [7] ।
त्रपाधोगततारा [8] च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६६
[9] म्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
[10] क्रमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता [11] ॥ ६७
किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुद्गता तिर्यगायता [12] ।
[13] मूढाचकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ६८
विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निर्मेषिणी ।
किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥ ६९
[14] स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माधा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
[15] सुखोन्मीलिततारा च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ७०
[16] आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।

---

1 छ निश्शङ्का 2 ड - बाह्यार्थग्राहिणी क्षामा 3 छ - श्यामा 4 प - पक्ष्मान्ता छ - पक्ष्माग्रा 5 प - विस्मिततारका च - विहततारका न - विकृततारका ध विस्तृततारका 6 प - श्रमप्रम्लापित छ - श्रमप्रम्लायित 7 छ - पुटक्रिया 8 ङ - मुखतारा 9 ड - ग्लान 10 प - क्रमप्रहृष्ट 11 च - सदोद्धता 12 प - उत्तुङ्गाकिञ्चिदायता च - उन्नता तिर्यगायता 13 ड - गूढा 14 प - स्फुरिताश्लिष्टपक्ष्माधा 15 च - सुखामीलित 16 प - या.

[1]सन्ना कुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ७१
मन्दायमानतारा या[2] पुटैः प्रचलितैस्तथा ।
[3]सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥ ७२
लम्बिता कुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्निरीक्षणैः[4] ।
[5]निगूढा गूढतारा च जिह्मा दृष्टिरुदाहृता ॥ ७३
मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपा च सास्मिता[6] ।
समन्मथविकारा[7] च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥ ७४
वितर्कोद्वाततपुटा[8] तथैवोत्फुल्लतारका ।
[9]अधोमुखविकारा च दृष्टिरेषा[10] वितर्किता ॥ ७५
अर्धव्याकोशपक्ष्मा[11] च ह्लादार्धमुकुलैः पुटैः ।
[12]स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिल्लुलिततारका[13] ॥ ७६
[14]अनवस्थिततारा च विभ्रान्ताकुलदर्शना ।
विस्तीर्णोत्फुल्लनेत्रा[15] च विभ्रान्ता दृष्टिरिष्यते[16] ॥
पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य निष्टब्धौ पतितौ पुनः ।
विप्लुतोद्वृत्ततारा च दृष्टिरेषा तु विप्लुता ॥ ७८
आकुञ्चितपुटापाङ्गा[17] सङ्गताधानिमेषिणी ।

---

1 च - सन्निकुञ्चित प - सन्नापतित 2 म मानातारा 3 न - सञ्चारोप
4 च - निरीक्षणा 5 ध - गूढा चकिततारा च 6 च - क्षेपाथ सांस्मिता छ - सस्मिता च विकासिनी 7 च - विकासा 8 छ - तथवाद्वृत्त 9 प - अधोगत न - अधोभागविचारा ड - अधोगतविचारा 10 प - दृष्टिरिष्टा 11 प - तारा च
12 छ - स्मितार्धं 13 ध - ललिततारका 14 ड - विभ्रान्ततारका या तु विभ्रान्तपुट दर्शना छ - अनवस्थितनेत्रा या तथा विभ्रान्ततारका 15 छ - नयना प - मध्या च 16 द - उच्यते 15 प - पुटापाङ्ग ।

मुहुर्व्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा[1] स्मृता ॥ ७९

[2]विकोशितोभयपुटा प्रोत्फुल्ला चानिमेषिणी[3] ।
अनवस्थिततारा च विकोशा दृष्टिरिष्यते[4] ॥ ८०

त्रासोद्वृत्तपुटा या तु[5] तथोत्कम्पिततारका ।
[6]संत्रासोत्फुल्लमध्या च [7]त्रस्ता दृष्टिरुदाहृता ॥ ८१

[8]आघूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
दृष्टिर्विकासितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ८२

किञ्चिदाकुञ्चितपुटा [9]किञ्चिल्लुलिततारका ।
[10]अनवस्थितसञ्चारा दृष्टिर्मध्यमदे[11] भवेत् ॥ ८३

[12]सनिमेषाऽनिमेषा च किञ्चिद्दर्शिततारका ।
अधोभागचरी दृष्टिरधमे तु मदे स्मृता[13] ॥ ८४

इत्येवं लक्षिता ह्येषाः[14] षट्त्रिंशद्दृष्टयो मया ।
[15]सहजा भावजाश्चासां विनियोगं निबोधत ॥ ८५

[16]रसजास्तु रसेष्वेव स्थायिषु स्थायिदृष्टयः ।
[17]शृणुत व्यभिचारिण्यः सञ्चारिषु यथास्थिताः[18] ॥ ८६

---

1 न - दृष्टिर्वै केकरा 2 छ - विकासितोभय च - विकोशितभय 3 प - च निमेषिणी 4 ड - विशोका दृष्टिरुच्यते 5 प - त्रासोत्कम्पित 6 प - त्रासादुत्फुल्ल 7 ड - स्रस्ता न - सुप्ता 8 ड - व्याघूर्णमान 9 ड - न - ह्यनवस्थिततारका 10 ड - तथा चलितपक्ष्मा च न - तथा लुलितपक्ष्मा च 11 छ - मध्ये मदे 12 ड - सनिमेषोन्निमेषा ध - सन्निमेषोन्निमेषा 13 न - अधमे तु प्रकीर्तिता 14 ड - ह्येताः 15 म - सहजा 16 ड - रसजा स्वरसेष्वेव प - रसास्पदा 17 ड शृणुध्वं 18 ड - हि ताः ।

शून्या दृष्टिस्तु चिन्तायामभितप्तापि कीर्तिता[1] ।
निर्वेदे चापि मलिना वैवर्ण्ये च विधीयते ॥ ८७

श्रान्ता श्रमार्ते स्वेदे च लज्जायां ललिता[2] तथा ।
अपस्मारे तथा [3]व्याधौ ग्लान्यां ग्लाना[4] विधीयते ॥

शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया विषादार्थे विषादिनी ।
निद्रास्वप्नसुखार्थेषु[5] मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥ ८९

[6]कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु च ।
अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः[7] ॥ ९०

जिह्मा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
[8]धृतौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के वितर्किता[9] ॥ ९१

[10]आह्लादिष्वर्धमुकुला[11] गन्धस्पर्शसुखादिषु ।
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे संभ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ९२

[12]विप्लुता चपलोन्मादद्दुःखार्तिमरणादिषु ।
आकेकरा दुरालोके[13] विच्छेदप्रोक्षितेषु च[14] ॥ ९३

[15]विबोधगर्वामर्षौग्र्यमतिषु स्याद्विकोशिता ।
त्रस्ता त्रासे भवेद्दृष्टिर्मदिरा च मदेष्विति[16] ॥ ९४

---

1 च - च कीर्तिता प - स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता 2 प - लज्जिता 3 छ - चाधो 4 प - ग्लाना ग्लाने 5 ड - सुखार्तेषु 6 - न कुञ्चितं सूति या दृष्टा प - कुञ्चितासूचितानिष्टनिष्प्रेक्षा 7 ड - ह्यभियाताभितापयोः 8 ष - ललिताललितार्थेषु स्मृता तर्के च 9 ष - स्मृता तर्के च तर्किका 10 ड - आह्लादेष्वर्ध 11 थ - गण्ड 12 छ - विधुरा चपलोन्माद ड - विप्लुता चापलोन्माद प - विप्लुता च चलोन्माद 13 ड - विच्छेदे 14 प्रोषितेषु च 15 प - विबाधामर्ष गर्वौग्र्य ङ निबोधामर्षगर्वौग्र्य ध - निबोधामर्षगर्वौग्र्य 16 छ - मदेष्वपि.

षट्त्रिंशद्दृष्टयो ह्येता यथावत्समुदाहृताः[1] ।
रसजानां तु दृष्टीनां भावजानां तथैव च ॥ ९५
तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।
भ्रमणं वलनं[2] पातश्चलनं संप्रवेशनम् ॥ ९६
विवर्तनं समुद्वृत्त निष्क्रामः प्राकृतं तथा ।
[एतानि नवकर्माणि ताराकर्म द्विजोत्तमाः ॥ ९७
शृणुध्वं लक्षणं तावत्सांप्रतं प्रीतितः स्फुटम्]
[3]पुटान्तर्मण्डलावृत्तिस्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥ ९८
वलनं गमनं त्र्यश्रं पातनं स्रस्तता तथा ।
चलनं कम्पनं [4]ज्ञेयः प्रवेशोऽन्तः प्रवेशनम् ॥ ९९
विवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्वृत्तं समुन्नतिः ।
निष्क्रामो निर्गमः प्रोक्तः प्राकृतं तु स्वभावजम्[5] ॥
[6]अथैषां रसभावेषु[7] विनियोगं निबोधत[8] ॥ १०१
भ्रमणं वलनोद्वृत्ते निष्क्रामो [9]वीररौद्रयोः ।
निष्क्रामणं सचलनं[10] कर्तव्यं हि [11]भयानके ॥ १०२
हास्यबीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ।
पातनं करुणे कार्यं निष्क्रामणमथाद्भुते ॥ १०३
प्राकृतं शेषभावेषु शृङ्गारे च विवर्तितम्[12] ।

---

1 ड - प्रतिपादिताः 2 न - पातं 3 प - पर्यस्तमण्डला वृत्ति ड - पर्यस्तं 4 प - ज्ञेयात्प्रवेशान्तः 5 प - प्राकृतस्तु स्वभावजः 6 प - तथैषां 7 ड - रसभावानां 8 प - शृङ्गारे च विवर्धनम् । 9 ड - वलनोद्वृत्तं कर्तव्यं 10 ड - सचलनं ध - स्ववलनं च - संवलनं 11 प - तु 12 ध - विवर्तनम् ।

स्वभावसिद्धमेवैतत्कर्म लोकक्रियाश्रयम्[1] ॥ १०४

एवं रसेषु भावेषु [2]ताराकर्माणि योजयेत् ।

[3]अथात्रैव प्रवक्ष्यामि प्रकारान्[4] दर्शनस्य तु ॥ १०५

समं साच्यनुवृत्ते [5]च ह्यालोकितविलोकिते ।

प्रलोकितोल्लोकिते चाप्यवलोकितमेव च ॥ १०६

समतारञ्च सौम्यञ्च यद् दृष्टं तत्समं स्मृतम् ।

[6]पक्ष्मान्तर्गततारं य[7]त्त्र्यश्रं [8]साचीकृतं तु तत् ॥

रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम्[9] ।

सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ॥ १०८

विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वाभ्यां तु प्रलोकितम् ।

ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यध ॥ १०९

[10]इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ।

[11]तारागतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधत ॥ ११०

उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं[12] कुञ्चितं सम् ।

विवर्तितं स स्फुरितं[13] पिहितं सविताडितम्[14] ॥ १११

विश्लेषः पुटयोर्यस्तु [15]स उन्मेषः प्रकीर्तितः ।

[16]समागमो निमेषः स्यादायामः प्रसृतं भवेत्[17] ॥

---

1 प - नाट्यक्रियाश्रितम् 2 च-ताराकर्म नियोजयेत् ध - तारकर्माणि 3 ड - तथा तत्रैव वक्ष्यामः 4 न - प्रकारं 5 ड - तु आलोकित 6 छ - पक्ष्मानुगतारं 7 प - च 8 म - साचिकृतं 9 ड - स्फुटम् 10 प - इत्यष्टौ 11 प - तारागतस्यानु 12 न - प्रकृतं 13 ड - प्रस्फुरितं 14 प - सवितालिकम् ड - सवितालितम् च - सविलासितम् 15 प - समुन्मेषः ड - स तून्मेषः 16 ड - समागतो 17 ड - आयामस्तु, प्रसारितम् ।

आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात्समं स्वाभाविकं स्मृतम्।
विवर्तितं समुद्वृत्तं स्फुरितं स्पन्दितं तथा॥ ११३
स्थगितं पिहितं प्रोक्तमाहतं तु वितालितम्[1]।
अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत॥ ११४
क्रोधे [2]विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषणैः सह[3]।
[4]विस्मयार्थे च हर्षे च वीरे च प्रसृतं स्मृतम्॥ ११५
अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम्।
शृङ्गारे च समं कार्यमीर्ष्यासु स्फुरितं तथा[5]॥ ११६
सुप्तमूर्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनार्तिषु[6]।
नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते[7] वितालितम्॥ ११७
[8]इत्येषु रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः।
कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवोः कर्म निबोधत॥ ११८
[9]उत्क्षेपः [10]पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं तथा[11]।
कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चेति सप्तधा॥ ११९
[12]भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेपः सममेकैकशोऽपि वा।
[13]अनेनैव क्रमेणैव पातनं स्यादधोमुखम्॥ १२०

---

1 च - विलासितम् 2 म - चिवर्तकं 3 प - निमेषोन्मेषणं तथा 3 ड - विस्मयार्थेषु हर्षेषु वीरे चैव प्रसारितम् 5 ड - भवेत् 6 ड - वर्षाशनार्थिषु न - वर्षाञ्जनादिषु छ - धूम्ररूक्षाञ्जनार्तिषु 7 ड – अभियाते च - विलासितं 8 ड - इत्येवं 9 ड - उत्क्षेपं 10 प - पातितं 11 ड - भ्रुवोः च - भ्रुवोरुद्गतिः 12 प - एकस्य पार्श्वयोश्चापि पातनं स्यादधोगतं, ड - एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् ब - तथैव पातनमधो भ्रुवोर्यत्स्यात्तु पातनम् न - तथैव पातनमधो भ्रुवोरस्यातु पातनम्(?)

[1]भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपाद् भ्रुकुटी परिकीर्तिता[2] ।
चतुरं किञ्चिदुच्छ्वासान्मधुरायतता भ्रुवोः[3] ॥ १२१

[4]एकस्या हि द्वयोर्वापि मृदुभङ्गस्तु कुञ्चितम्[5] ।
एकस्या एव [6]ललितादुत्क्षेपाद्रेचितं भ्रुवः ॥ १२२

सहजातं तु सहजं कर्म स्वाभाविकं स्मृतम् ।
अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ॥ १२३

[7]कोपे वितर्के हेलायां लीलादौ[8] सहजे तथा ।
दर्शने श्रवणे चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ॥ १२४

उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ।
असूयिते जुगुप्सायां हासे[10] घ्राणे च पातनम् ॥ १२५

क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद् भ्रुकुटीं बुधः ।
शृङ्गारे ललिते सौम्ये सुखस्पर्शे प्रबोधने[11] ॥ १२६

एवं विधेषु भावेषु चतुरं तु प्रयोजयेत् ।
[स्त्रीपुरुषयोश्च सल्लापे नानावस्थान्तरात्मके]॥ १२७

मोट्टायिते कुट्टमिते तथा च[12] किलिकिञ्चिते ।
[13]निकुञ्चितं च कर्तव्यं [14]नृत्ते योज्यं तु रेचितम् ॥

---

1 न - द्वयोः 2 न - परिवर्तिता 3 ड - मधुरायतयोर्भ्रुवोः 4 म - एकस्या वा द्वयोर्वापि प - एकस्यास्तूभयोर्वापि 5 प - भागेन कुञ्चितम् ड - भङ्गेन कुञ्चितम् च - भङ्गो निकुञ्चितम् 6 प - वलनात् ब - एकस्या ललितोत्क्षेपाक्रमणं रेचितं स्मृतम् । 7 भ - लोपे वितर्के लीलायां लीलासौ 8 न - लीलायां हेलादौ 9 ड - श्रवणे दर्शने 10 ड - हास्ये 11 ड - स्पर्शे च चतुरं भवेत् 12 न - विलासे त - विलापे॰ 13 ड - विकुञ्चितं 14 ड - नृत्तयोज्यं.

अनाविद्धेषु भावेषु कुर्यात्स्वाभाविकं तथा[1]।
[2]इत्येवं तु भ्रुवोः प्रोक्तं नासाकर्म निबोधत॥ १२९
नता मन्दा विकृष्टा[3] च सोच्छ्वासाथ विकूणिता[4]।
[5]स्वाभाविका चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता[6]॥
नता मुहुःश्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता।
[7]विकृष्टा फुल्लितपुटा सोच्छ्वासाकृष्टमारुता॥ १३१
विकूणिता संकुचिता समा स्वाभाविकी स्मृता।
नासिकालक्षणं ह्येतद्विनियोगं निबोधत॥ १३२
[8]मदोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने।
निःश्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोक्तृभिः॥
निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके च योजयेत्[9]।
[10]तीव्रगन्धे विकृष्टां तां रौद्रे वीरे तथैव च॥ १३४
[11]इष्टघ्राणे तथोच्छ्वासे दीर्घोच्छ्वसां प्रयोजयेत्।
[12]विकूणिता च कर्तव्या जुगुप्सासूयितादिषु॥ १३५
[13]कार्या शेषेषु भावेषु तज्ज्ञैः स्वाभाविका तथा।

---

1 त - विद्यात्स्वाभाविकं बुधः 2 छ - सप्त भ्रुकुट्यः प्रोक्ताः ध - इत्येवं ढ - भ्रुवोः कर्म 3 न - मन्दावकृष्टा 4 न - सोच्छवासा सविकूणिता प - विघूर्णिता. च - सोछवासा तु विकूणिता 5 च - स्वाभाविकी. 6 च - मता. 7 ड विकृष्टोत्फुल्लित 8 ड - विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छवासे च नता स्मृता 9 ड मन्दा शोके तु कीर्तिता न - मन्दा शोके च कीर्तिता. 10 प - विप्रकृष्टा तीव्रगन्धे श्वासरोषभयादिषु. ड - विकृष्टा तीव्रगन्धे च श्वासरोषभयार्तिषु. च - विकृष्टा तीव्रगन्धाध्वश्वासरोषभयादिषु 11 प - सोच्छवासे मधुरे गन्धे दीर्घोच्छवासकृतेषु च. 12 प - विघूर्णितोक्ता हास्येषु जुगुप्सायामसूयिते 13 प स्वाभाविकं शेषभावेष्वित्येवं नासिका स्मृता.

क्षामं फुल्लं च [1]घूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम्[2] ॥
षड्विधं गण्डमुद्दिष्टमस्य[3] लक्षणमुच्यते ।
[4]क्षामं चावनतं ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ॥ १३७
विततं [5]घूर्णमात्रोक्तं काम्पितं स्फुरितं भवेत् ।
स्यात्कुञ्चितं संकुचितं समं प्राकृतमुच्यते ॥ १३८
गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षे फुल्लमेव च[6] ॥ १३९
[7]घूर्णमुत्साहगर्वेषु रोषहर्षेषु काम्पितम् ।
कुञ्चितं च सरोमाञ्चं[8] स्पर्शे शीते भये ज्वरे ॥ १४०
प्राकृतं शेषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति[9] ।
विवर्तनं [10]कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥ १४१
[11]संदष्टकं समुद्गं च षटमाण्यधरस्य तु ।

---

1 ड - पूर्णं 2 ध - तथैव च विकाम्पितम् 3 प - तस्य
4 म - क्षामं फुल्लं च घूर्णं च तथैव च विकम्पितम् ।
सरोमाञ्चं कुञ्चितं च गण्डं स्यात्प्राकृतं तथा ॥
कृशं क्षामं च विज्ञेयं फुल्लं विकसितं तथा ।
घूर्णं सोच्छ्वासमिच्छन्ति वेपितं स्याद्विकाम्पितम् ॥
सरोमाञ्चं पुलाकितं सकृत्रिमं निकुञ्चितम् ।
प्राकृतं च स्वभावस्थमथ भावेषु योजयेत् ॥
क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं फुल्लं हर्षेषु योजयेत् ।
घूर्णमुत्साहगर्वेषु रोमहर्षे विकाम्पितम् ।
कुञ्चितं वेदनायां तु हर्षेचैव विकाम्पितम् ।
स्पर्शस्य ग्रहणे कार्यं गण्डं रोमाञ्चसंयुतम् ।
स्वाभाविकं स्वभावे तु नासाकर्मोच्यतेऽधुना ॥
5 प - पूर्णमात्रोक्तं न - घूर्णमत्रोक्तं 6 प - प्रहर्षात्फुल्लमिष्यते ड - प्रहर्षे फुल्लमिष्यते 7 ध - पूर्णं 8 म - सरोमाञ्च ड - सरोमाञ्चे 9 न भवेदिह
10 न - कम्पितं 11 न - संदष्टकं

विकूणनं विवर्तस्तु वेपनं[1] कम्पनं स्मृतम् ॥ १४२
विनिष्कामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
[2]संदष्टकं द्विजैर्दष्टं समुद्गः सहजोन्नतिः[3] ॥ १४३
[4]इत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
असूयावेदनावज्ञाहास्यादिषु[5] विवर्तनम् ॥ १४४
कम्पनं वेदनाशीतभयरोषजवादिषु[6] ।
स्त्रीणां विलासे बिब्बोके[7] विसर्गो रञ्जने तथा[8] ॥
विनिगूहनमायासे सन्दष्टं क्रोधकर्मसु ।
समुद्गस्त्वनुकम्पायां चुम्बने[9] चाभिनन्दने ॥ १४६
इत्योष्ठकर्माण्युक्तानि चिबुकस्य निबोधत ।
कुट्टनं [10]खण्डनं छिन्नं चुक्कितं लेहितं समम्[11] ॥ १४७
दष्टञ्च दन्तक्रियया चिबुकं न्त्विह लक्ष्यते ।
कुट्टनं दन्तसंघर्षः संस्फोटः खण्डनं[12] मुहुः ॥ १४८
छिन्नं तु गाढसंश्लेषश्चुक्कितं दूरविच्युतिः[13] ।
लेहनं जिह्वया लेहः [14]किञ्चिच्छ्लेषः समं भवेत् ॥ १४९
दन्तैर्दष्टेऽधरे दष्टमित्येषां विनियोजनम् ।

---

1 म - संक्रान्तवक्रीकरणं विवर्तनमिति स्मृतम् ।
वेपनं चापि विज्ञेयमधरस्य तु कम्पनम् ॥

2 ङ - संदष्टको 3 च - समुद्वृत्तं समुद्गकः ङ - समुद्गः सहिता गतिः ध - समुद्गः सहितोद्गतिः 4 प - इत्येषु 5 ङ - लज्जाहास्यादिषु च - अवज्ञालस्यादिषु छ - अवज्ञालज्जादिषु 6 च - कोपशीतार्तिभयरोगजपादिषु प - वेपनं शीतभयरोग ङ - वेपनं शीतज्वररोषजवादिषु 7 म - विम्बोके 8 च - विसर्गः सुरते स्मृतः 9 च - समुद्गस्त्वतिकम्पाङ्गधूननेचाभिनन्दने छ - समुद्गःस्तनकम्पायां चुम्बने 10 प - खञ्जनं प – त्वाक्षितं ङ - चुक्षितं लेहनं न - चुकितं लेहनं 11 प - तथा 12 प - खञ्जनं ब - संभेदः खण्डनं 13 च - चिकितं दूरमुद्यतं ङ - चुक्षितं दूरविच्युतिः प - त्वक्षितं दूरविप्लुतं 14 च - किञ्चिक्षेपः ।

भयशीतज्वरक्रोध[1]ग्रस्तानां कुट्टनं भवेत् ॥ १५०

[2]जपाध्ययनसल्लापभक्ष्ययोगे च[3] खण्डनम्।

[4]छिन्नं व्याधौ भये शीते व्यायामे रुदिते मृते[5] ॥ १५१

जृम्भणे चुक्कितं कार्यं तथा लौल्ये च[6] लेहनम्।

समं स्वभावभावेषु सन्दष्टं क्रोधकर्मसु ॥ १५२

इति दन्तोष्ठजिह्वानां करणे चिबुकाक्रिया[7]।

[8]विनिवृत्तंच विधुतं निर्भुग्नं[9] भुग्नमेव च ॥ १५३

[10]विवृतश्च तथोद्वाहि कर्माण्यत्रास्यजानि तु।

[11]व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ॥ १५४

[12]अवाङ्मुखत्वं निर्भुग्नं व्याभुग्नं किञ्चिदायतम्।

विश्लिष्टोष्ठं च[13] विवृतमुद्वाह्याक्षिप्तमेव च[14] ॥ १५५

विनिवृत्तमसूयायामीर्ष्याकोपकृतेषु च[15]।

अवज्ञाविहृतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः॥१५६

विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु।

निर्भुग्नं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ॥ १५७

भुग्नं लज्जान्विते योज्यं यतीनां तु स्वभावतः[16]।

निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा विनयमन्त्रणे[17] ॥ १५८

---

1 ड - जराव्याधि न - ज्वरव्याधि 2 ड - जप्याध्ययन 3 च - योगेषु 4 प - चिन्ता 5 ड - हृषितेक्षिते न-रुषिते मृते प - रुषिते द्रुमे च - कूजिते मृते ध-रुषिते द्रुते 6 प - लेह्ये तु 7 प - करणाच्चिबुकाक्रिया 8 च - छ - ब - आद्-शौष्वष्टौ श्लोका न सन्ति 9 ड - प - निभुग्नं 10 ड - निवृत्तं 11 प – स्याद्वृत्तं 12 ड - अवाङ्मुखश्च 13 म - विह्वत 14 ड - उद्वाह्युत्क्षिप्तमेव तु 15 ड-ईर्ष्या-क्रोधकृतेन च 16 ढ - स्वभावजम् 17 प - च्च विनिमन्त्रणे·

[1]विवृतं वापि विज्ञेयं हास्यशोकभयादिषु ।
स्त्रीणामुद्वाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥ १५९
एवं नामेति कार्यञ्च कोपवाक्ये विचक्षणैः ।
समसाचीकृताद्युक्तं [2]यत्र दृष्टिविकल्पनम्[3] ॥ १६०
[4]तज्ज्ञैस्तदनुसारेण कार्यं तदनुगं मुखम् ।
अथातो मुखरागस्तु[5] चतुर्धा संप्रकीर्तितः[6] ॥ १६१
स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तः श्यामोऽर्थसंश्रयः[7] ।
स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥ १६२
मध्यस्थादिषु भावेषु[8] मुखरागः प्रकीर्तितः[9] ।
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ॥ १६३
वीररौद्रमदाद्येषु[10] रक्तः स्यात्करुणे तथा ।
भयानके सबीभत्से श्यामं संजायते मुखम् ॥ १६४
एवं भावरसार्थेषु[11] मुखरागं प्रयोजयेत् ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तः कृतोऽप्यभिनयः शुभः ॥ १६५
मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
[12]शारीराभिनयोऽल्पोऽपि मुखरागसमन्वितः ॥ १६६
[13]द्विगुणां लभते शोभां रात्राविव निशाकरः ।
[14]नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरससंस्फुटः ॥ १६७

---

1 ड - विवृत्तं चापि 2 ड - कृताद्युक्ता 3 न - विकल्पने ड - विकल्पितम् 4 ड - तज्ज्ञैस्तेनानुसारेण 5 प-मुखरागश्च 6 ड - परिकीर्तितः च - स च कीर्तितः 7 प- अर्कसंश्रयः 8 प - रागेषु 9 न - प्रयोक्तृभिः 10 ड - भयाद्येषु 11 प - रसास्तेषु 12 न - शारीराभिनयो 13 ड - द्विगुणं 14 न - नयनाभिनयोऽल्पोऽपि नानाभावरसान्वितः.

मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
[1]यथा मेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ॥ १६८
तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत् ।
[2]इत्येष मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः[3] ॥ १६९
अतः परं प्रवक्ष्यामि ग्रीवाकर्माणि वै द्विजाः[4] ।
समा नतोन्नता त्र्यश्रा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥ १७०
वलिता च[5] विवृत्ता च ग्रीवा नवविधार्थतः[6] ।
समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु[7] ॥ १७१
नता[8] नतास्योऽलङ्कारे बद्धे कण्ठावलम्बने ।
[9]उन्नताभ्युन्नतमुखी ग्रीवा चोर्ध्वादिदर्शने[10] ॥ १७२
त्र्यश्रा पार्श्वगता ज्ञेया[11] स्कन्धभारे च[12] दुःखिते ।
[13]रेचिता[14] विधुता भ्रान्ता भावे मथननृत्तयोः[15] ॥ १७३
कुञ्चिताऽकुञ्चिता मूर्ध्नि[16] भारिते[17] गलरक्षणे ।
अञ्चिताऽपसृतोद्बद्धकेशाकर्षोर्ध्वदर्शने[18] ॥ १७४
पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता ग्रीवाभङ्गे[19] च वीक्षिते ।
[20]विवृत्ताभिमुखीभूता[21] स्वस्थानाभिमुखादिषु ॥ १७५

---

1 ध - यस्मान्नेत्रं प्रसर्पेत्तु 2 ड - इत्येवं 3 प - मुखरागास्तु प्रोक्ता भावरसाश्रयाः 4 ध - द्विजकर्म द्विजोत्तमाः 5 ड - निवृत्ता 6 प - नवविधा स्मृता 7 प - सभारञ्जनकर्मसु 8 न - नतास्येऽलङ्कारे च - नतास्यालङ्कारबन्धे 9 न - उन्नता ह्युन्नत 10 प-ग्रैवेयेऽध्वादिदर्शने. न-चोर्ध्वनिदर्शने ड-चोर्ध्वानिवेशने 11 च- चैव 12 प-तु ड - अथ 13 प - विचिता 14 च - विधुत ड - विधुभ्रा 15 न - भावोन्मथननृत्तयोः प-कथननृत्तयोः 16 च - मूर्ध्नो ड - कुञ्चिते मूर्ध्नि 17 प - धारिते 18 ड - कर्षोच्चदर्शने छ - कर्षे च दर्शने 19 प - तु 20 ड - निवृत्ता 21 ध - सुस्थानाभि.

इत्यादिलोकभावार्था [1]ग्रीवा भेदैरनेकधा।
ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि हि[2]॥
शिरसः कर्मणा कर्म ग्रीवायाः संप्रवर्तते।
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम्॥ १७७
अङ्गकर्माणि शेषाणि गदतो मे निबोधत।

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे उत्तमाङ्गा-
भिनयो[3] नामाष्टमोऽध्यायः।

---

1 ड - भङ्गैः प - भावैः 2 ङ - च 3 प-उपाङ्गविधानं ड - उपाङ्गाभिनये

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

नवमोऽध्यायः ।

[1]एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासोष्ठकपोलजम्[2] ।
[3]कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां[4] मयोदितम् ॥ १
[5]हस्तादीनां प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोजकम्[6] ।
यथा येनाभिनेयं च गदतो मे निबोधत[7] ॥ २
हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः[8] ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि [9]विनियोगं च तत्त्वतः ॥ ३

अलङ्क्रियन्ते गात्राणि यत्स्पर्शविवशस्थितेः ।
स्पर्शतन्मात्रवपुषं संस्तुमः परमेश्वरम् ॥

शिष्याणामनुसन्धानवृद्धये प्राक्तनार्थोपसंहारपूर्वकं वक्ष्यन्तरमासूत्रयन्नाह एवमेतदित्यादि[1] । क्रियत इति कर्म अभिनेयमित्यर्थः । हस्तादीनामिति पादान्तानामनेनाध्यायेन लक्षणं वक्ष्यामि । [2]विनियुज्यतेऽनेनेति (विनियोगः) तद्यथा—'पयोद्रीन्द्रवर्षधारानिरूपण[3](९-२०)' मित्यादि, तत्र चेतिकर्तव्यता—तद्यथा—'प्रविरलचलिताङ्गुलि' (९-२१) रित्यादि । तत्त्वत[4] इति । अभिनयस्य द्विविधा [5]इतिकर्तव्यता लोकधर्मी नाट्यधर्मी च । आद्या द्विविधा—[6]चित्तवृ-

---

1 म - इत्येतच्छिरसो नेत्र 2 क - कपोलकम् 3 ड - कर्मरक्षण 4 च - ऽपाङ्गानाम् 5 म - हस्तानां तु द - हस्तानां च ब भ - योर्नास्ति । 6 न - प्रयोगजम् 7 ड - तन्मे निगदतः शृणु । 8 झ - पादतेः । ज - पादकः 9 ब - कर्मनाट्यप्रयोगजम् । यथा येनाभिनेयं च तन्मे निगदतः शृणु.

1 एवमेनमित्यादि । 2 विनियुज्यतेऽस्मिन्निति च 3 निरूपमिति 4 तत इति । 5 चेति 6 चित्तवृत्त्यात्मकेनाशुभावस्य

पताकस्त्रिपताकश्च [1]तथा वै कर्तरीमुखः ।
अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च [2]शुकतुण्डस्तथैव च ॥ ४
[3]मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः [4]खटकामुखः ।
सूच्यास्यः पद्मकोशः सर्पशिरा मृगशीर्षकः[5] ॥ ५
[6]काङ्गूलकोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ।
हंसास्यो हंसपक्षश्च सन्दंशो मुकुलस्तथा ॥ ६

त्यर्पकत्वेनानुभावस्य, यथा —'गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोऽच्छ्रित'(९.-१० इति । केवलबाह्यावयवरूपा वा, यथा—पद्मकोशस्य कमपि निरूपणे । नाट्यधर्म्यापि द्विधा—नाट्योपयोगमूलभूतकैशिकीसम्पादनोचितालौकिकशोभाहेतुः यथा—आवेष्टितादिचतुर्विधकरणरूपा । काचित्त्वंशेन लोकमुपजीवति[1], यथा—वर्णातुरेण हस्तेन तत्र व्यवहितेन लोक उपजीव्यते । लोको ह्यनिर्देश्यताशे वस्तु निर्दिदिक्षुरीदृशं तादृशमित्थम्भूतमित्यवसरे प्रयुक्तमेव चतुरैः । एवं जनान्तिकादौ वाच्यम् । नटसमयमात्ररूपा नाट्यधर्मी, समयस्याकिञ्चित्करस्य कल्पने प्रयोजनाभावात् ।

हस्तानुपदिशति पताक इत्यादिना । तथा चशब्देन त्रिपताकः प्रकारस्तस्यैव कर्तरीमुख इति दर्शनात्तन्निष्पत्तये संहिताकार्यदृष्टादध्ययनपरशब्दगतध्यानं शब्दवद्धस्तान्तरत्वेऽपि दृश्यमानेन तद्बुद्धिं विधेयेन दर्शयति । एवमन्येऽपि त्रिपताका(दयो) व्याख्येयाः । कचित्तु हस्तसदृशहस्तान्तरस्वीकाराय हंसपक्षश्च सन्दंश इति सन्दंशशब्दान्तरं चकारेण अङ्गुष्ठमध्यमाग्रनिष्पीडिताग्र[2]मर्मतर्जनीलक्षणोऽपि शून्यभास्वरविद्युदाद्यभिनयविषये नृत्ताचार्यप्रवाहसिद्धः कोहललिखितोऽपि हस्तः सङ्गतो भवतीति हस्तान्तराण्युत्प्रेक्ष्याणि । ते त्वसंयुता अपि भवन्ति । संयुतकरणं कार्य इति वक्ष्यते, यत

---

1 ज - तत्र वै 2 च - शुकमुद्रः (?) 3 ड - मुष्टिकश्च 4 ड - कटकामुख 5 ड तथा वै सर्पशीर्षकः । मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः च - सर्पशिरा हि मृगशीर्षकः ज - सर्पगोमृगशीर्षकः न - सर्पशिरा मृगशीर्षः 6 प - लाङ्गू ड - लाङ्गूलोत्पलपद्मश्च, ढ - लाङ्गलो ह्यल.

1 जीवन्ती 2 निपीडिताग्र.

[1]ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिताः[2]।
असंयुताः संयुतांश्च[3] गदतो मे निबोधत॥ ७
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः[4] स्वस्तिकस्तथा।
[5]खटकावर्धमानश्च[6] ह्युत्सङ्गो[7] निषधस्तथा॥ ८
दोलः[8] पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च।
गजदन्तोऽवहित्थश्च[9] [10]वर्धमानस्तथैव च॥ ९
[11]एते तु संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश।
नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं[12] गदतो मे निबोधत॥ १०

यत्राप्येतन्नास्ति तत्रापि प्रयोगयुक्त्या हस्तद्वयप्रयोगो भवत्येव, यथा परेण हारे नीयमाने भयात्पताकाद्वयस्यांसादिक्षेपे पराङ्मुखस्य प्रयोगः। एवं प्रतापनादावपि। एवमन्यत्रोत्प्रेक्षणीयम्। किञ्च पताकादीनामपि द्विशो युगपत्प्रयोगे युतत्वमभिनेयविशेषे। तद्यथा कपित्थस्याधस्तादधस्तलः पताकः छेदाभिनये "कुणिच्छ अह, अस्तमच्छरजहिसीसहिच्छजत्तंति"(?)। चित्राभिनये चैतत्। एते तु संयुता एव। नत्वेत एव, पताकादीनामपि प्रयोगे कचित्संयुतत्वात्। एते च त्रयोदश संयुतताव्यतिरेकेण न स्वार्थस्य गमकाः। एतेषां त्वभिनयहस्तानां छिद्रच्छादनेनैकवर्तनानुप्रवेशादलातचक्रप्रतिमतां दर्शयितुं, मसृणोद्धतवर्तनात्मकतया चैकवाक्यार्थविश्रान्ततां प्रथयितुं, नृत्तस्य च वस्तुभूतत्वेनोक्तस्य स्वरूपमभिधातुं, नृत्यन्त्यौ चेष्टाविति नृत्तादिविषये च सूचाङ्कुरादावुपयोगमपि तु दर्शयितुं नृत्तशब्देन विशेष्यं निर्दिशति <u>नृत्तहस्ता</u> नित्यादिना। संयुतासंयुतरूपोपजीविन एत इत्येकाकिनोऽपि प्रयुज्यन्ते [नाशंसन्त इति अन्येऽपि न न शंसन्ति · दर्शयन्ति] नन्विदं

---

1 ऊर्ध्वनाल 2 च - चतुर्विंशति कीर्तिताः न - चतुर्विंशदिमे कराः। 3 च - संयुतास्तु 4 ड - स्वस्तिकं तथा 5 ड - कटका 6 ब - वर्तकश्चैव 7 ड - उत्सङ्गो 8 म - दोला 9 ट - अवहित्थं च 10 ग - वर्तमानश्, 11 म - एते संयुतहस्ताश्च 12 म - अतस्तूर्ध्वं न - ड - हस्तान् ततश्चोर्ध्वं

[1]चतरश्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ [2]चाप्यरालखटकामुखौ ॥ ११
[3]आविद्धवक्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ।
उत्तानवञ्चितौ चैव[4] पल्लवौ च तथा करौ ॥ १२
[5]नितम्बावपि विज्ञेयौ केशबन्धौ तथैव च ।
[6]लताख्यौ च तथा प्रोक्तौ करिहस्तौ तथैव च ॥ १३
[7]पक्षवञ्चितकौ चैव [8]पक्षप्रद्योतकौ तथा ।
[9]ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च दण्डपक्षावतः परम्[10] ॥ १४
ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव[11] पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।
उरोमण्डलिनौ चैव उरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥ १५
[12]मुष्टिकस्वस्तिकौ चापि नलिनीपद्मकोशकौ ।
[13]अलपल्लवोल्बणौ च ललितौ वलितौ तथा ॥ १६
चतुष्षष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ।
[14]यथालक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ॥ १७

यथा लक्षणं यथा च कर्मण्यभिधेयतेति तथा निबोधतेति सम्बन्धः । अथ यथोद्देशं पताकादीनां लक्षणमाह प्रसारिताः समा इति । समा इति प्रकृतिस्था इत्यर्थः । प्रसारिताग्रा वा इति पाठः । प्रसारिताः प्रधाना इत्यर्थः । सहिता अविरलाः । कुञ्चितत्वं पादस्य वक्ष्यते तल्लक्षणोपजीवनेनाङ्गुष्ठसन्निवेशः कार्य इत्यर्थः । पताकाकारत्वात्पताकः । अत एव पताका-

1 च - चतुरस्रौ 2 न - वाप्यरालकटका 3 प - आविद्धपक्ष्मौ 4 म-वापि 5 प नितम्बौ चापि 6 न चैव संप्रोक्तौ ड - सम्प्रोक्तौ करिहस्तौ च लताख्यौ च तथैव च 7 म कक्षवञ्चितकौ 8 म कक्षप्रद्योतकौ तथा 9 न - तथा गरुडपक्षौ 10 न - हंसपक्षौ तथैव च । ड दण्डपक्षौ तथैव च । 11 द - ह्युरः 12 छ - मु.ेका 13 ड - अलपद्मोल्बणौ चापि म - अलपल्लवकौ हस्तावुल्बणौ ललितौ तथा 14 ड - अथ लक्षण.

[1]प्रसारिताः समाः सर्वाः [2]यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥ १८
एष प्रहारपाते [3]प्रतापने [4]नोदने प्रहर्षे च ।
[5]गर्वेऽप्यहमिति तज्ज्ञैर्ललाटदेशोत्थितः[6] कार्यः ॥ १९
एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥ २०
स्वस्तिकविच्युति[7]करणा[8]त्पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि[9]।

ण्यनेनैवाभिनेया । एवमन्येष्वपि हस्तेषु नामनिर्वचनानुसारेण विनियोगः प्रदर्शनीयः। प्रविरलचलिताङ्गुलित्वादियोगेऽपि एकदेशविकारे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्पूर्वापरकोट्योश्च मूलसन्निवेशाश्रयणात्पताकात्वमेव । एवमन्यत्रापि । प्रहारस्य पातने कर्तव्ये, परेण च क्रियमाणे । [1]प्रतापने शीतशमनायाग्नि[2]स्पर्शग्रहणे, राज्ञां च प्रतापे । शत्रुहृदयम्लान[3]निमित्तभूतप्रसिद्धिविशेषात्मनि तथा प्रकृष्टे चोद्धतादपि[4] तथोपहरणाय " हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहस " (विद्धसा-) इत्यादौ । तथा अन्यस्य प्रेरणे अन्येन वा प्रेरणे तद्वारणाय । एषु च यथालोकप्रसिद्धिः यथा नाट्याचार्यप्रवाहश्च ऊर्ध्वपार्श्वगाधोमुखसम्मुखपराङ्मुखोत्तानत्र्यश्रचञ्चलाचञ्चलत्वादिविभाग उत्प्रेक्षणीयः । प्रहारे हृदयलग्नतल ईषत्कम्पमानः, प्रहर्षे च रोमाञ्चसम्मुख उद्गतः । अपिशब्दार्थसहितो (अहं) यथा अस्मदर्थो भवति अहमपि ममापि मयापि मय्यपीत्यादौ गर्वगर्भे प्रयोगे पार्श्वान्तरात्स्वपार्श्वमागच्छँल्ललाटाभिमुख ऊर्ध्वः कर्तव्यः । एष इति एतस्मिन्नर्थेऽभिनेता स्या(दिति चे)द्विभक्तिरतन्त्रा, एतदर्थनिरूपण इत्यर्थः । अग्नेः धाराजालाः पुष्पवृष्टिग्रहणमप्रसिद्धपांसुरक्तादिवृष्ट्यन्तरोपलक्षणम् । संयुतकरण इति हस्तद्वयमीदृशं कर्तव्यमित्यर्थः । संयुतासंयुतसम्बन्धा लोकोचिता

1 म - प्रसारिताग्रास्सहिता 2 म - यस्याङ्गुल्यौ 3 ड - प्रकोपने 4 छ - नादने छ - अथ यापने प्रहर्षे च 5 ब - गर्वेष्वह 6 ड - देशस्थितः 7 म - पल्लवपुष्पोपहारशय्यादि 8 प - करणात्पल्वल 9 च - शिष्याणि.

1 पतापदेशोन 2 शमनायादि 3 यिलान 4 चोद्धतापि.

[1]विरचितमुर्वीसंस्थं यद्द्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥ २१
स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम्।
संवृतविवृतं पाल्यं[2] छन्नं निबिडं च गोप्यं च ॥ २२
अस्यैव चा ङ्गुलीभिस्त्वधोमुख[3]प्रास्थितोत्थितचलाभिः।
वायूर्मिवेगवेलाक्षोभश्चौघश्च कर्तव्यः[4] ॥ २३

चलनलक्षणा क्रिया यस्य तेनाग्निज्वालासूर्ध्वगमनं, जलधारासु अधोगमन-मङ्गुलीनामूर्ध्वमुखहस्तस्य पुष्पवृष्टौ शिरोदेशे अधोमुखस्य स्थितस्य क्रमाच्च-लाङ्गुलेरधोगमनमिति सङ्गृहीतम् । तेनैकाकिनोऽपि यत्प्रयोगदर्शनं तदव-रुद्धम्। अ(प्र?)विरलास्सत्यश्चलिताः अ(प्र?)विरलं कृत्वा चलिता अङ्गुल्यो यत्रेति समासः संयुतहस्तलक्षणात् स्वस्तिकमुपजीव्य नृत्तहस्तलक्षणाद्वा । तेन[1] सम्मुखौ पताकौ मणिबन्धभुवि न्यस्तौ कृत्वा बाहुपरिभ्रमणयुक्त्या स्व-पार्श्वसमं[2] विच्युतिः[3], तत्क्रियायाः पल्वलं स्वल्पोदकं सरः पुष्पप्रकरं हृद्यं च [4]तृणं, यच्च भूमौ पिच्छिलं[5] बलितण्डुलवैचित्र्यन्यायेन[6] स्थापितं तदाभिनयेदिति लोकांशोपजीविनी नाट्यधर्मा । पुनरेवेति वचनात् स्वस्तिकस्तद्विच्युतिः विच्युतिपूर्वकः स्वस्तिक इति क्रमः । तत्र(धो)मुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च संवृतविवृतमर्धं संवृतमर्धं च विवृतम् । यथा—“ घटचोद्घाट[7]कवाटघट्टित-जवेन ”[8] इति । पाल्यं पतमानाद्रक्षणीयं विच्युतिपूर्वकं शीघ्रं स्वस्तिककरणात्, छन्नं निबिडं[9] स्पष्टं, तथैव गोप्यं, अन्यो मा द्राक्षीदिति, तज्जातं करणं स्वस्तिक-करणात्। चकारेण अपाल्ये, अप्रच्छन्ने, अनतिनिबिडे अगोप्ये चाभिनयः। स च स्वस्तिकविच्युतिरूप इति दर्शयति। रेचयति स्वसन्निवेशाच्चापयति स्व-क्षेत्राद्वा या क्रिया तद्रेचककरणम्। तथा यथायोगं तत्र परस्योत्साहनं प्रेरणं[10] उत्साहजननं सत्पुरुषाभिनयनं च विरलाङ्गुलिक्षेपेणालपल्लवाकारवत् प्रधानं

---

1 च - विरचितमहीतलस्थं म - विरचितमहातलगतं 2 ब - काल्यं 3 म - अधोगत 4 द - क्षोभाश्चौघश्च कर्तव्या.

---

1 केन 2 सुपार्श्वं 3 विच ति 4 तृणयश्च भूमौ 5 भूमौ पिच्छिला वैचित्र्यभावेन 7 घट्टोद्घाट 8 ? त इव 9 छन्नं निबद्धं 10 उत्साहसंप्रेरणम्

उत्साहनं [1]बहु तथा महाजनप्रांशुपुष्करप्रहतम्[2] ।
पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन कुर्वीत[3] ॥ २४
[4]परिघृष्टतलस्थेन तु धौतं मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च[5] ।
पुनरेव शैलधारणमुद्धाटनमेव[6] चाभिनयेत् ॥ २५
[दशाख्याश्च शताख्याश्च सहस्राख्यास्तथैव च ।
पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामाभिनेयः प्रयोक्तृभिः॥] २६
एवमेष प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।

वस्तु अक्रमकरणेन निजपार्श्वगमनेन पार्श्वान्तरात् । प्रांशून्नतमूर्ध्वगतात्, पुष्करग्रहणने अधः पातनं[1], पक्षं पतत्रिणां, मुहुरूर्ध्वं कटिक्षेत उत्साहनवत् उत्क्षेपं कृतमथोर्ध्वगमनेन । अभिनयशब्दवत्पाल्यं च । (अभिनयशब्दस्य वैचि)त्र्यं पश्यन्तः उपाध्याया व्याचक्षते—अभिशब्देनाभिमुख्यं, नशब्देन निषेधो, यशब्देन यदर्थो लक्ष्यते, तेन स्वपार्श्वोन्मुखदेशागमनेनाभिमुख्यमभिमुखत्वं पार्श्वक्षेत्रे तु रेचनपूर्वमधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दार्थमभिनयेदिति । परिशब्दः शैघ्र्यात्पार्श्वतोऽर्थे उभयतो वाऽतो समन्तादर्थे च, तेन परिघृष्टं यत्तलं तत् द्वितीयपताकहस्तेन पताकाकारेण क्षालनं मर्दनं मार्जनं पेषणं तद्विशिष्टमपि द्रव्यमभिनयेत् । यथाक्रमं च परिशब्दार्थे योज्यः पुनश्शब्दः । पर्वतोद्धारणशैलाशिलादेश्चोद्घा(त्पा?)टनम् । चकाराद्वरदानमभयदानमित्येवमाद्यभिनयेत् । [2]परिघृष्टेतीतिकर्तव्यतां प्रसक्तां वारयितुमेवकारः,"[3]एनतु पुणापरिआश्चिइति कोर्णे जिजिआलिह"(?) इत्यादौ, यथा पुनरेवशब्दार्थे[4] द्योतकस्तथाङ्गिकेऽपि पताकादिस्तथा व्यवहारदर्शनात् । न चैतावानेवास्य विषय इति दर्शयितुमाह एवमनेन प्रकारेण स्वबुद्ध्या तां तामितिकर्तव्यतामुत्प्रेक्ष्य प्रयोक्तव्यः । स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि अभिनेत्रोरभिनेययोर्वा । अन्ये तु नपुंसक-

1 ग - बहु महन्महाजनं प - बहुमतं 2 च - प्रहतिम् 3 म - करणैः प्रयुञ्जीत 4 ड - परिमृष्ट 5 म - पिष्टं च ब - तलस्थेन चूर्णितघातपिष्टघृष्टमृदितानि । म स्त्रीणां पुंसां यथा तथा 6 नं - उत्पाटनमेव ।

---

1 पतनं 2 सृष्टेति 3 एतु पुणायिरि अभ्वतक्काणेजि आलिह 4 समर्थे.

अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥ २७
पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत्[1] ।
त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ २८
आवाहनमवतरणं विसर्जनं वारणं[2] प्रवेशश्च[3] ।
उन्नामनं प्रणामो निदर्शनं विविधवचनं च ॥ २९
[4]मङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ सन्निवेशश्च ।
उष्णीष[5]मकुटधारणनासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥ ३०

लिङ्गस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव स्वीकारात् समस्ते शब्दार्थेऽभिनेतव्ये विशिष्टेतिकर्तव्यतायुक्तस्यार्थस्य प्रयोग इत्याहुः ।

अथ त्रिपताकमाह पताकेत्वित्यादि । अनामिका वक्रा कनीयसीं (तर्जनीमध्यमानां) तिसृणां पताकवदवयवस्थानात् त्रिपताकः त्रित्वस्याभिनेयाद्वा । कर्मेत्यभिनेयम् । (आवाहनं)पराङ्मुखीनतर्जनीमध्यमाकुञ्चनात्, "आर्ये इतस्ताव"दित्यादौ । अवतरणमुत्तरेण पार्श्वान्तरं गच्छता " अवतरत्वायुष्मा "नित्यादौ रथादेः । विसर्जनमनादरकृतमधस्तालकृतेन बहिरङ्गुलिद्वयक्षेपात् । वारणं "मा कार्षी "रिति प्राङ्मुखेनाङ्गुलिद्वयचलनात् । प्रवेशनं पार्श्वतलेनाग्रगमनात् "यावत्प्रविशा"मीति । यथोन्नामनं चिबुकादौ लालनेनोत्तानेनाङ्गुलिद्वयेन । प्रणमनं शिरोगतेन पार्श्वगतेन प्रणयनं समर्पणम् । प्र(नि?)दर्शनमुपमानोपमेयभावमीषद्विरलेनाङ्गुलिद्वयेन । विविधं विचित्रमिदं वा स्यादिदं वेत्यादि अङ्गुलियुगनामोन्नामात् । वचनं भाषणं मुखक्षेत्रे उत्तानस्याग्रगमनात् । मङ्गल्यद्रव्याणां पूर्णकुम्भादीनामधोमुखेनाङ्गुलिद्वयेन । स्पर्शः द्रव्यादीनां, शिरसः स्पर्शः निवेशनं निवेशः सम्बन्धोऽनामिकया शिरसो वा सन्निवेशनं तत्क्षेत्रे सम्मुखमण्डलगतेनोष्णीषधारणं शिरस्यधोमुखेन भ्रमता मकुटधारणं तूर्ध्वक्षेत्रे । (संवरणं) अनिष्टे गन्धे वचने च शब्देऽपि नासादौ अङ्गुली-

---

1 ट - अङ्गुलीभवेत् 2 न - रणं 3 न - प्रवेशं च 4 प - माङ्गल्य 5 न मुकुटकरण.

अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभ्याम्।
[1]लघुखगपतनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान्कुर्यात्[2] ॥ ३१
अश्रुप्रमार्जनं तिलकविरचनं [3]रोचनालभनकं च[4] ।
त्रिपताकानामिकयोः[5] स्पर्शनमलकस्य कर्तव्यम्[6] ॥
[[7]स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरूणां पादवन्दने[8] ।
परस्पराग्रसंश्लिष्टौ कार्यावुद्वाहदर्शने ॥ ३३
विच्युतौ चलितावस्थौ कर्तव्यौ नृपदर्शने ।
तिर्यक्स्वस्तिकसंबद्धौ स्यातां तौ ग्रहदर्शने ॥ ३४

द्वयेनाच्छादनम् । अस्यैव चेति । अतश्च मुकुटादिदर्शनेन तद्धेतोः राजादेरप्यभिनयः, तेन येन हस्तेनाभिनेयं यत्राव्यभिचारित्वेन बहुशो निर्दिष्टं[1] तदनिर्दिष्टमपि तेनैवाभिनेयम् । यथा मुकुटधारणाभिनयेन राजांशः रेचित पताकयोगेन गर्वितः। अङ्गुल्यौ ये नित्याश्लिष्टे इत्येवकारः, तेन च त्रिपताकन्यस्त इत्यस्य ग्रहणात् । चकारेणान्वाचयकृतमङ्गुल्यन्तरस्य अधोमुखादि[2]रूपत्वमनुजानाति । अधोमुखे च द्वे प्रस्थानोत्थानयोः चले चेति समासः । लघून्पक्षिणश्चटकादीन्, कटीक्षेत्र लघुचालं । [3]लघु च स्रोतः क्रमेणोर्ध्वमधस्तिर्यग्गत्या[4] लघुसर्पानग्रगत्याभिनयेत् । भ्रमरमक्षिकादीनां पुनरुपपादनं पक्षित्वेनाप्रसिद्धेः, तेन कटीक्षेत्रत्यागेन यथेष्टमेषां क्षेत्रमित्युक्तं भवति। अश्रुणस्तत्प्रमार्जनस्य चानामिकया स्वक्षेत्रगतयाधो गच्छन्त्याभिनयः। तिलकस्याभिनयो रोचनाचन्दनादिना तद्विरचनस्य च । एतेन क्रियाफलयोस्तुल्याभिनयोऽन्यत्रापीति सूचयति । तेन पतनवत्पतितोऽपि कर्तरीमुख इत्याद्यूह्यम् । रोचनाचन्दनस्य मङ्गल्यतिलकादिना स्वीकारादिकं व्याचक्षते । रोचनया अरुणरुचिर्लक्ष्यते, तत्रानामिकाद्वयसङ्घट्टेनाभिनयः । यथा—

1 प - लघुमुखपवन ब - लघुवटपवन 2 न - प्रमार्जन 3 म - विरोचना 4 ड - लोचनालभौकश्च छ - लभनकारणम् 5 म - अनामिकया 6 न - दर्शनमलिकस्य कार्यं च. 7 डमयोरादर्शयोः 32 - 36½ श्लोकाः न सन्ति 8 न - पादवन्दनम् ।

1 दृष्टं 2 रूपतामनु 2 लघूनापः 4 तिर्यग्जम्या ।

तपस्विदर्शने कार्यावूर्ध्वौ चापि पराङ्मुखौ।[1]
परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ द्वारदर्शने॥ ३५
[2]उत्तानाधोमुखौ कार्यावग्रे वक्त्रस्य संस्थितौ।
बडबानलसङ्ग्रामे मकराणां च[3] दर्शने॥ ३६
अभिनेयास्त्वनेनैव वानरप्लवनोर्मयः।
[4]पवनश्च स्त्रियश्चैव नाट्ये नाट्यविचक्षणैः॥ ३७
[5]संमुखप्रसृताङ्गुष्ठः कार्यो बालेन्दुदर्शने।
पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणां प्रयोक्तृभिः॥] ३८
त्रिपताके यदा हस्ते[6] भवेत्पृष्ठावलोकिनी।
तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः॥ ३९
[7]पथि चरणरचनरञ्जनरङ्गण[8] करणान्यधोमुखेनैव[9]।

कोउद्दळणाहं तथा तथा च केन समाणिवरशक्रः।
सुकरं भर्जसुखं च दुःखं च॥ (?)

आलम्भनं शरीरस्पर्शनं द्रोहिकाचमनम्, तस्मात् संज्ञायामपि कन्। संज्ञैवेयमिति लभेरलासंभवात् नञ्समासः, स्वल्पत्वं च, अत्रातिगौरवातिस्नेहादिना तथानामिकयैव स्पर्शनात् "गामी अवा उच्चं अमीहउतोरउ" (?) इति। स्पर्शनमलकस्य रचनार्थं स्थानान्तरनयनं,यथा रत्नावल्यामुदयनेन सुसङ्गतायाः। अलिकस्य ललाटस्य दर्शनमलकभञ्जनेनोत्तालालकभञ्जनानीत्यादावित्यन्ये।

कर्तरीमुखं लक्षयति त्रिपताक इति चकारेण परो नीयते। अवलोकिनीति असंश्लिष्ट इति यावत्। कर्तर्या ईदृशमेव रूपं साध्यते तथाभिनीयते। पथीति पृथक्पदं इतइत इत्यादौ मार्गप्रदर्शने, तेनात्राधोमुखेनेति संबध्यते। चरणस्य रचनं कस्तूरिकादिना पत्रभङ्गादिक्रिया, रञ्जनमलक्तकेन। रज्यत्यस्मिन् हृदयमिति रङ्गः कुङ्कुमादिकृतश्चतुष्कोष्ठे भङ्गस्तिलकादिः तं करोति रङ्गयति।

---

1 प - ऊर्ध्वावुत्तानसम्मुखौ 2 प - उत्तानाधोमुखावग्रे अत्रो वक्त्रस्य संश्रयौ 3 न - नक्राणामपि 4 प - पततश्च 5 न - सुमुख 6 ड - हस्तो 7 न - पथिकचर प - पथितचरण 8 प - रिङ्गण ब - गमन 9 न - मुखेनैतत्।

ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद्दष्टं शृङ्गं च लेखं च[1] ॥ ४०
[2]पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कितं[3] तथा न्यस्तम्।
भिन्नवलितेन कुर्यात्कर्तर्यास्याङ्गुलिमुखेन[4] ॥ ४१
[[5]संयुतकरणो वा स्यादसंयुतो वा प्रयुज्यते तज्ज्ञैः।
[6]रुरुचमरमहिषसुरगजवृषगोपुरशैलशिखरेषु[7] ॥] ४२
[8]यस्याङ्गुल्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापवत्[9]।
सोऽर्धचन्द्र इति ख्यातः[10] करः कर्मास्य वक्ष्यते ॥ ४३

एवकारेण [1]तर्जनीमुखलक्षणमुखस्याधोगमनानन्तरमेव पृष्ठावलोकित्वं पुनरधोगमनं पुनः पृष्ठावलोकनमिति चलनमाह। दष्टमिति दंशनं तत्तुल्यं च [2]कर्तनादि नासिकाक्षेत्रात् कर्णान्तं गच्छता, शृङ्गं स्वक्षेत्रे हस्तद्वयेन, लेखं पत्रकाविष्टस्य वाचनम्। व्यतिक्रमोऽपराधः[3]। परिवृत्तं पराङ्मुखीभूतं विपर्यस्तं च। वितर्कितमूहनम्। न्यस्तं निक्षेपणम्। [4]भेदनं वैपरीत्यं मध्ययोस्तर्जनीपृष्ठगत्वं चलनं पुनः स्वरूपाप्तिस्तयोः समाहारे द्वन्द्वः। एतेन यथा योग्यं सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तप्रयोगो द्विस्त्रिश्चेत्याद्यूह्यम्। कर्तर्यास्यस्य कर्तरीमुखस्य यदङ्गुलीरूपं मुखं प्रधानं तेन भेदनवलनसहितेनेति सङ्गतिः।

अर्धचन्द्रमाह सहाङ्गुष्ठेनेति। अङ्गुष्ठोऽपि विनतः चापवादिति श्लिष्टाहस्त्वं निषेधति। ख्यात इति नाम्नैव लब्धरूपः। बालतरवक्षोर्ध्वं गच्छता, उपर्युक्ता-

1 न - लेख्यं च 2 छ - पवन 3 ड - परिवृत्तविवर्तितं प - परिवर्ति वितर्कितं ब - परिवर्तविवर्तितान्यनित्यं च ड - वलिते च 4 न - आस्याङ्गुलीययुगलेन म - पुटेन 5 च - आदर्शे नास्ति 6 म - रुरुचमरमहिषनगगिरिवृष प - रुरुचमरमहिषसुरगिरिवृष म - संयुतकरणं चैव स्यात् 7 म - आदर्शे "रुरु चमर" इति पूर्वार्धः, "संयुतकरण" इत्युत्तरार्धः

8 म - यस्याङ्गुल्यो धनुर्वक्राः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः
अर्धचन्द्रं तु तं विंद्यात्कर्म चास्य निबोधत ॥
द - यस्याङ्गुल्यो धनुर्वक्राः सहाङ्गुष्ठेन संहताः।
अर्धचन्द्रः स विज्ञेयः कर्म चास्य प्रचक्ष्यते ॥

9 ड - चापरम 10 ड - चन्द्रो हि विज्ञेयः।

1 तर्जनीलक्षण 2 कर्तृकर्त्रादिनामिका 3 अपराधः 4 भेदेन।

एतेन बालतरवः शशिलेखा कम्बुकलशवलयानि ।
[1]निर्घाटनमायस्तं मध्यौपम्यं च पीनं च[2] ॥ ४४
[3]रशनाजघनकटीना[4]माननतलपत्रकुण्डलादीनाम् ।
कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण[5] ॥ ४५
आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा[6] ।
शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता ह्यरालेऽङ्गुलयः करे[7] ॥ ४६
एतेन सत्त्वशौण्डीर्य[8]वीर्यकान्ति[9]धृतिदिव्य[10]गाम्भीर्यम् ।

नेन अर्धेन्दुरित्यन्वर्थबलाल्लब्धम् । तेन शशिलेखेत्यनेन लेखामात्रमभिनेयं [1]विश्लिष्टतर्जनीकेनेत्युक्तं भवति । कम्बुरिति शङ्ख एवानेनाभिनेयः, तद्ग्रहणं तु कर्कटे वक्ष्यते । प्रकोष्ठान्तरसंमुखेन वलयः । निर्घाटनं बलान्निष्कासन मिति । तस्यायस्तमटवीघोषणमित्यसत्, आयस्तं खेदं पराङ्मुखेन गण्ड-भ्रू[2]विभ्रमात्तमभिनयेत् । मध्ये[3] उदरादौ, उपमीयत इत्युपमा ततः ष्यञ्, तेनायमर्थो मध्यस्य तदुपादीयमानत्वं कार्श्यं तदभिनयेत् । पीनं च पीवरं, अर्थान्मध्यमेव । चकारादर्धचन्द्रद्वयेनाभिनयेत् । अन्ये तु पानं चषकादि व्याचक्षते पानमिति पठन्तः । जघनो नितम्बस्याग्रभागः, पार्श्वभागश्च कटी । आननतले च पत्राणि भङ्गाः । तलपत्रमाभरणविशेषः । पत्रं दन्तपत्रं नलिनीदलं वा । आदिशब्दान्मृणालादि । एतच्च तत्तत्क्षेत्रगेन यथायोगं पार्श्वद्वययोगं पार्श्वद्वयान्ताद्यधोवर्तितलेनैकैकेनान्यसहितेन वाभिनयेत् ।

अरालमाह आद्या धनुर्नतेति । आद्यस्तर्जनी मध्यमादयः कनिष्ठान्ताः पूर्वस्याः पृष्ठेष्वदूरे तिष्ठन्तीति । अयं हस्तस्त्वरालः कुटिलत्वात् । अरालपक्ष्मण इत्यादौ वक्रार्थेऽरालशब्दः । सत्त्वं स्थैर्यम्, शौण्डीर्यं गर्वः, वीर्यमुत्साहः, कान्तिश्शोभा, दिव्यं गगनस्थं, गाभीर्यं—

1 म - निर्धमनं चायस्तं प - निघटन न - निर्धाटन द - निर्वाटन 2 प - चापि पीनं च ड - चापि पानं च 3 द - रसना 4 म - आननदल प - आननतल 5 म - चन्द्रस्य 6 प - कुञ्चिताङ्गुष्ठकं तथा 7 ड - स्मृताः न - ह्यरालेऽङ्गितया स्मृताः 8 न - शौठीर्यं 9 ड - वीर्यधृतिकान्ति 10 प - दिव्य ।

1 विशिष्टतर्जनी 2 विभ्रमतामभि 3 सव्ये ।

आशीर्वादाश्च तथा[1] भावा हितसंज्ञकाः कार्याः[2] ॥४७
एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां सङ्ग्रहस्तथोत्कर्षः[3] ।
सर्वाङ्गिकं[4] तथैव च निर्वर्णनमात्मनः कार्यम्[5] ॥ ४८
कौतुकविवाहयोगः[6] प्रदक्षिणेनैव सम्प्रयोगं च[7] ।
[8]अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगात्परिमण्डलेनैव ॥ ४९
प्रादक्षिण्यं परिमण्डलं च कुर्यान्महाजनं चैव[9] ।
[10]यच्च महीतलरचितं द्रव्यं तत्राभिनेयं स्यात् ॥ ५०

यस्य प्रभावादाकाराः क्रोधहर्षभयादिषु ।
भावेषु नोपलक्ष्यन्ते गाम्भीर्यमिति तत्स्मृतम् (२२-३६)

आशीर्वादाः स्वस्ति भद्रं पुण्याहमित्यादयः । हितसंज्ञकाः सुखभावाः । तत्र हृदि पार्श्वेऽग्रतः स्थैर्येण चलत्वेन भ्रमणागमनं यथायोगं प्रयोगः । एतावत्यंशेऽप्यभिनेयमरालेन । सङ्ग्रहो बन्धनं केशानाम् । उत्कर्षो विकीर्णतापादनं । पुनर्ग्रहणाद्द्वित्रिरन्तरालस्य गमनभ्रमणादि लभ्यते । तथैव चेति यथा सर्वाङ्गनिर्वर्णनं भवति तथा कार्यमिति । तेन द्वितीयपार्श्वात्स्वपार्श्वगमनं लभ्यते । कौतुकं [1]विवाहात्पूर्वभावी वधूवरयोराचारः अन्तर्विवाहः प्रसिद्धः । विवाहोऽग्नौ साक्षिणि । अङ्गुल्यग्राणां हस्तद्वयगतानां स्वस्तिकाकारेण यद्योजनं तेनोपलक्षितेन परिमण्डलं प्रदक्षिणदिक्कमेव भ्राम्यता कौतुकविवाहयोगोऽभिनेयः । च शब्दस्तुशब्दस्यार्थे । एवकारो भिन्नक्रमः । सम्प्रयोगः संश्लेषमात्रस्तु अङ्गुल्यग्रस्वस्तिकयोगादेव केवलात् । देवताविषयं प्रदक्षिण-

---

1 ड - भावाभिनय च - भावाभिहित म - भावानिह 2 म - संज्ञयाकुर्यात् द - तथाह्यावाहनमेव कार्यं च 3 प - संग्रहोत्कर्षौ म - संग्रहं तथोत्कर्षम् द - संग्रहोत्कर्षणानि न - संग्रहोत्कर्षः 4 ग - च - कुर्यान्निर्वहणमात्मनश्चैव 5 द - निर्वर्तनमात्मनः कार्यम् ड - निर्वहणमात्रात्मनः कार्यम् ब - निर्वाहणमात्मनः कुर्यात् 6 द - प्रादक्षिण्येन संप्रयोगं च 7 न - संप्रयोगश्च 8 द - अग्रस्वस्तिकयोगात्कुर्यात्परिमण्डलेनैव 9 द - जनश्चैव म - मण्डलं कुर्यान्महाजनं चापि 10 न - यत्र महीतलनिहितं ।

---

1 विभागात्पूर्वं ।

[1]आह्वानं च निवारणनिर्माणे चाप्यनेकवचः ।
स्वेदस्य चापनयने[2] गन्धाघ्राणे शुभः शुभे चैष[3] ॥ ५१
त्रिपताकहस्तजानि तु[4] पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
[5]तानि त्वरालयोगात्स्त्रीभिः सम्यक्प्रयोज्यानि ॥ ५२
अरालस्य यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत्[6] ।
शुकतुण्डस्तु स करः कर्म चास्य निबोधत ॥ ५३

क्रमं, परिमण्डलं वर्तुलं, महाजनं जनसमूहं । विरचितं पुष्पप्रकरादि । एतेनैव परिमण्डलेन पार्श्वान्तरात्स्वपार्श्वं गच्छताभिनयेत् । आह्वाने पतदङ्गुलि निवारणे बहिःक्षिप्ताङ्गुलि । निर्माणं अपूर्वं उदयः उदितो[1] "भअवं मिअळंछक[2]"इत्यादौ, निश्शेषेण वा मानं परिच्छेदो वर्तनं वा, यथा "जळणाहिअळंचेमा[3]"(?) इति । निर्दानं तृणाद्युत्पाटनमित्यन्ये । अभूता सृष्टिर्वीप्सा निर्दानमित्यन्ये[4] । अनेकं पृथग्भूतं संबन्धाभावरूपं [5]यत्रोच्यते तत्र बहिः पुनः क्षिप्ताङ्गुलेः प्रयोगः । यथा "कहिं इ कहिं इ" इत्यादौ । गन्धस्य सुरभित्वादाघ्राणं । शुभः शुभे चैष इति पाठः । एष हस्त इत्यर्थः । चैवेत्यन्ये पठन्ति अध्याहारं कल्पयन्तः, एवकारेण तत्क्षेत्रगत्वं हस्तस्येत्याहुः । त्रिपताकस्य यान्यावाहनमवतरणमित्यादीन्यभिनेयानि तान्यरालस्य [6]यत्प्रयोगाङ्गयुक्त्या सम्पत्तिर्भवति तत्तेनापि प्रयोज्यानि स्त्रीभिः[7] । न तु तासां त्रिपताको निषिध्यते, पुंसस्त्रिपताकस्थानेऽरालो निषिध्यते ।

शुकतुण्डमाहारालस्येति । तुः पूर्वस्माद्विशेषमाह । द्वितीयोऽपिशब्दार्थे, तर्जन्या अपि वक्रिमाणमनुजानाति तदाकारत्वात् । शुकतुण्ड इति शब्देन

---

1 द - आवाहने निवारणनिदर्शने चाप्यनेकवचने च ष-आवाहननिर्वाहन...वचः न - आवहने निवापे निन्दाक्षेपाद्यनेकवचने च म - आवाहने निवारणे सेवाद्यनेकवर्णे च ढ - आवाहनेनिवापे निन्दास्ये व्याध्यनेकवचने च ज - आवाहने च तरणे 2 ड - चाभिनयने 3 ड - शुभाचैव म - शुभः शुभेचैव 4 ड - हि 5 म - तान्यप्यरालयोगे प - तानि त्वराल 6 न - वक्रा तर्जनीत्वङ्गुलिर्भवेत म - वक्रा सहाङ्गुष्ठेन तर्जनी ड - वक्रात्वनामिकाङ्गुलिर्भवेत् ।

---

1 उदयच 2 भयवीं ळचिरेण 3 ळंचेमा 4 वित्यादावित्यन्ये 5 यत्राचते 6 त्रिप्रयोगाङ्ग 7 त्रिभिः ।

एतेन त्वभिनेयं नाहं न त्वं न कृत्यमिति[1] चार्थे ।
आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम्[2] ॥ ५४
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसंस्थिताः[3] ।
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः[4] ॥ ५५
एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे पीडने तथा[5] ।
संवाहनेऽसियष्टीनां दण्डकुन्तग्रहे तथा[6] ॥ ५६

प्रत्येकमेक एव ह्ययं वाक्यार्थः। नाहं न त्वं न कृत्यमिति न च सर्वथा निषेधे अयमभिनयः; अपि तु अर्थे अर्थनायां सत्यामीर्ष्याप्रणयकलहादाविति यावत्, अर्थनमर्थः, एरच् (पा ३-३-५६)। सावज्ञं यदाह्वानं विसर्गश्च पञ्चभिरङ्गुलिक्षेपात्स्पृश्य इतिकर्तव्यता, सकृत् द्विस्त्रिर्वा प्रयोगयुक्त्या। धिगित्यनेन निन्दार्थेनानुपादेयं लक्ष्यते, "किन्तेन बालवधपातकदूषितेन" इत्यादावयम भिनय इत्यर्थः।

मुष्टिमाह अङ्गुल्यो यस्येति। तलमध्य इति अङ्गुष्ठमूलाशङ्कां शमयति। अग्रे सम्यक्स्थिता इति अग्रगोपनविरलत्वं च परिहरति। उपरीति मध्यमाङ्गुलिदेशं सम्पीडयन्नित्यर्थः। संज्ञितः लोके ह्यत्र मुष्टिशब्दः प्रसिद्ध इत्यर्थः। व्यायाम इति युद्धे प्रतिमल्लप्रकोष्ठग्रहणे खड्गयुद्धे च। [1]सकल (असि?) ग्रहणात् छुरिकायुद्धदण्डधारण इत्यादि योज्यम्। निर्गमस्यार्द्रकसुरसादेः। पीडने स्तनपीडने महिष्यादिदोहने। संवाहने मृत्पीडने। असियष्टीनाम्, तथेति संवाहने वारणे मार्जने।

---

1 न - नेयं स्यान्नाहं न त्वं नकृत्यमिति 2 प - धिगिति च वचने सावज्ञम्। 3 न - मध्याग्रसंस्थिताः 4 म - स तु मुष्टिरिति स्मृतः 5 न - निगमे हस्तपीडने म - निर्गमे स्तनपीडने 6 द - यष्ट्यादिकुन्तदण्डग्रहेषु च न - असियष्ट्यादि कुन्तगण्डग्रहे तथा।

---

1 सकलग्रहण

अस्यैव च यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते[1] ।
हस्तः स शिखरो नाम [2]तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः॥ ५७
[3]रश्मिकुशाङ्कुशधनुषां[4] तोमरशक्तिप्रमोक्षणे[5] चैव ।
अधरोष्ठपादरञ्जनमलकस्योत्क्षेपणे चैव[6] ॥ ५८
अस्यैव शिखराख्यस्य [7]द्व्यङ्गुष्ठकनिपीडिता ।
[8]यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥ ५९
असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रवर्गाणि[9] ।
शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं पथ्यं च सत्यं च[10] ॥ ६०
उत्क्षिप्तवक्रा[11] तु यदानामिका सकनीयसी ।

शिखरमाह अस्यैव चेति । पुनर्मुष्टिग्रहणं मुष्टिकर्तॄणामधिकारे[1] शिखरेणाभिनेये द्वये तत्कर्मणां च दृढपीडनादौ मुष्टिमाह, अत एवोक्तं प्रयोक्तृभिरिति । रश्मिः प्रग्रहः किरणो वा तेषां संवाहनं ग्रहणमिति संबन्धः अत्र च द्वयोरेकस्य वा प्रयोगः उत्तानाधोमुखपार्श्वगोर्ध्वादिभिश्च । प्रयोगानुसारेणालकस्योत्क्षेपणं गण्डतलादेरुत्पीडनं वा कुटिलीकरणार्थम् ।

कपित्थमाह अस्यैवेति नामोच्चारणं पूर्ववत् प्रयोजनं, कपित्थाकारेऽस्मिन् अङ्गुष्ठतर्जन्यावङ्गुली । शस्त्राणीति शराकर्षणानीत्यर्थः । कार्यं सुकृतम्, अत्र छोटिकाप्रयोगः ।

अथ खटकामुखमाह उत्क्षिप्तवक्रेति । उत्क्षिप्ता सती वक्रा अनामिका कनीयसी । पुनर्नामोच्चारणात् शराकर्षणकार्यसत्यपथ्यादावस्य प्रयोगः ।

---

1 म - मुष्ट्योरूर्ध्वाङ्गुष्ठः प्रयुज्यते 2 प - तदा 3 म - रश्मिकशाङ्कुश 4 द - धनुषा 5 प - मोक्षणं 6 म - अलक्तकोत्पीडने चैव प - अधरस्योत्क्षेपणे चैव 7 न - अङ्गुष्ठक प - मुखेङ्गुष्ठ 8 म - प्रदेशिनी च वक्रास्यादिति हस्तः कपित्थकः 9 द - वज्रवर्जानि न - वज्र वर्ज्यानि द - वज्रबाणानि 10 म - यत्कार्यं स्यात्तथैव सत्यं च न - पथ्यं च तथ्यं च द - सत्यं च पथ्यं च 11 प - वक्रा ।

---

1 मुष्टिकर्मणामनधिकारे ।

अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ [1]खटकामुखः ॥ ६०

[2]होत्रं हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं व्यजनकं च[3] ।
आदर्शधारणं खण्डनं तथा पेषणं चैव[4] ॥ ६१

[5]आयतदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसङ्ग्रहं चैव[6] ।
[7]स्रग्दामपुष्पमालावस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥ ६२

[8]मन्थनशरावकर्षणपुष्पापचयप्रतोदकार्याणि[9] ।
अङ्कुशरज्ज्वाकर्षस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च[10] ॥ ६३

खटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी संप्रसारिता[11] ।
हस्तस्सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ ६४

तुरेकः पूर्वस्माद्विशेषे, तुर्द्वितीयोऽवधारणे । विरलत्वं मनाक् अनामिका कनिष्ठिकयोर्भवति सहशब्दात् विश्लेषाशङ्का न स्यात्। खट काङ्क्षायामित्यस्य क्षुत्तृट्पिपासार्तयोरिति वुन्। खटको विटभोग्रधूः(?)तस्य आमुखे यतोऽयं वक्ष्यतेऽतः खटकामुखः। होत्रं स्रुगादि उत्तानेन। हव्यमाज्याद्यामुखेन। प्रग्रहस्य वल्गादेः परिकर्षणं गतिरोधनाय, व्यजनं तालवृन्तादिकं चलता। आदर्शधारणं संमुखेन, आदर्शो ज्ञातो येनैव गौरीवाहाकारिकामनेनाभिनयन्ति(?)। खण्डनं तालवृन्तादेर्व्यजनव्यापारो वा। पेषणं कुङ्कुमस्य मृगमदचन्द्रादेः हस्तद्वयेन भागद्वये दीर्घवृत्तचक्रक्रमणाक्षैः, "परिवृत्तपाद" इत्यादौ। आयतदण्डकाष्ठादीनां ग्रहणं, मुक्ताप्रालम्बानामादौ बाहुद्वयमुभयान्तग्रहणसूचकम् । वस्त्रान्तालम्बनं

1 प - कटकामुखः 2 म - होत्रच्छत्रग्रहणं ड - होतृन हव्यं छत्र 3 द - प्रग्रहाकर्षणं व्यजनकं च प - प्रग्रहपरिकर्षणं व्यञ्जनं च म - तथा व्यजनम् न - प्रग्रहमाकर्षणं व्यजनकं च 4 द - धारणं तथा कण्डनं पेषणं चैव म - धारणं वा कण्डूयनं तथान्वेषणं चैव प - तथान्वेषणं चैव ड - धारणं चावनतं तथा वेषं चैव न – धारणं कण्डनं तथा पोषणं चैव 5 द - आदर्शे श्लोकोऽर्धः "अङ्कुश' इत्यनन्तरमस्ति प - अङ्कुश 6 न - कुशकेशकलापसंग्रहं चैव म - कुशाङ्कुशकलापसंग्रहं चैव 7 ढ - स्रग्दामधारणं खलु 8 म - मन्थानशराकर्षण 9 प - कान्यानि ढ - काद्यानि 10 ड - एव कान्तं च न - एककार्यं च 11 म - स्यात्प्रसारिता ।

[1]अस्य विविधान्प्रयोगान्वक्ष्यामि समासतःप्रदेशिन्याः।
[2]ऊर्ध्वनतलोल[3]कम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः[4] ॥
[5]चक्रं तटित्पताकामञ्जर्यः कर्णचूलिकाश्चैव[6] ।
कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्यास्साधुवादाश्च ॥ ६६
बालोरग[7]बल्यवधूमदीपवल्लीलताशिखण्डाश्च[8] ।
परिपतनवक्रमण्डलमभिनयान्यूर्ध्वलोलितया[9] ॥ ६७
भूयश्चोर्ध्वविरचिता तारा[10]घोणैकदण्डयाष्टिषु च ।

विवाहे च वधूनां प्रणयकोपादौ च पथानुसरणे । आकर्षणस्य केलिवशेन केशादेरयमभिनयः। उत्तरीयालम्बनं स्वभावायोगात् स्त्रीप्रदर्शनेऽयमभिनयः, स्वक्षेत्रे चातुरश्रार्थं तत्कूर्परावधि द्वितीयस्य निवेशं कुर्वन्ति।

सूचीमुखमाह खटकाख्य इति। सूच्याकारमेवास्य मुखम् । नताधोमुखा, लोला पार्श्वान्तरं यान्ती, कम्पिता तत्रैव स्पन्दमाना, विजृम्भिता कुञ्चिता प्रसारिता, ऊद्वाहिता ऊर्ध्वं गच्छन्ती, चला अभिनयत्वेन व्रजन्ती। (चक्रं) आयुधे कर्मोपकरणे रथाङ्गे च राष्ट्रजने च । चक्रे ऊर्ध्वमुखं पार्श्वगतं पार्श्वान्तरं भ्रमन्ती कार्या, विद्युत्युर्ध्वमुखा गतागता। एवमन्यतोऽभ्यूह्यम्। मञ्जर्यो लताः; कर्णचूलिका कर्णपूरः, कुटिलगतयो मीनाद्याः, साधुवादाः भद्रं शोभनमित्याद्याः, बालसर्पाणां पृथगुपादानं गतिवैलक्षण्यान्मीनेभ्यः। वल्लीलतामञ्जरीणामवान्तरभेद उत्प्रेक्ष्यः, तद्यथा—अलाबूप्रभृतयो वल्ल्यः द्राक्षाप्रभृतयो लताः, चूतादीनां मञ्जर्यः। शिखण्डः कुमारकाणां काकपक्षः। परिपतनं पातः, वक्रं वक्रत्वं, मण्डलं वर्तुलत्वं, समाहारे द्वन्द्वः। भूयो बहुतरमित्यास्मिन्नर्थे चायमभिनयः। ऊर्ध्वलोलितत्वोक्तिः प्रयोगवृत्त्या वैचित्र्येण विभजनीया। तारा नक्षत्राणि। घोणा नासिका। (एकः)एकत्वसङ्ख्या। दण्डः

1 ड - अस्या विविधान्योगान् 2 म - ऊर्ध्वानत 3 प - लोक 4 द तलायाः 5 द - वक्त्रं ड - चक्र ढ - चक्रतटित्पाताका 6 द - कर्णदूतिकाश्चैव म - चूलिका गण्डाः ष - चूलिकाश्चैव 7 प - पल्लवधूम ड - पल्लवधूप म - पल्लवपुष्पदीप 8 द - वल्लीशिखण्डाश्च 9 ड - वक्त्रमण्डलमभिनेयं चोर्ध्वलोलितया न - नेतान्यूर्ध्वलोलितया द - नेतान्यूर्ध्वतोऽभिनयाः 10 ड - कार न - घोषैक ।

विनता च [1]तथा कार्या दंष्ट्रिषु च तथास्ययोगेन[2] ॥
पुनरपि मण्डलगतया सर्वग्रहणं तथैव लोकस्य[3] ।
[4]प्रणतोन्नते च कार्ये ह्राद्ये दीर्घे च दिवसे च ॥ ६९
[5]वदनाभ्याशे कुञ्चितविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या[6] ।
[श्रवणाभ्याशे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणावसरे]
[7]मेति वदेति च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ।

परं प्रति तर्जनम् । यष्टिः लगुडः पृथुर्वा, नक्षत्रे तर्जन्यूर्ध्वा । दंष्ट्रिषु चकारादंष्ट्रित्वेनाप्रसिद्धेष्वपि राक्षसादिषु । आस्ये योगो भागः सृक्किलक्षणस्तेन सम्बद्धा नता सती । तथेति तेन दंष्ट्राकारेण कार्या सम्मुखतला कार्येत्यर्थः । पुनरपीत्यूर्ध्वाधोमुखत्वप्रसक्तमवधार्यते । ग्रहणमिति, भावप्रधानः सर्वशब्दः, कात्स्न्येन ग्रहणमित्यर्थः । लोकस्य प्रत्यक्षेणावलोक्यमानस्य वा स्मर्यमाणस्य वा । तथैवेति अयमिति पुरोनिर्देशेन, स इति च कर्णक्षेत्रे परावृत्तिनिर्देशेन, ग्रहणस्य लोकतः स्मरणात्मकमभिनयः । एकशब्देन प्रथमत्वात् आद्यो मुख्यो ह्रस्वश्च, वीप्सापेक्षया तत्र तत्र प्रणता, ऊर्ध्वा यान्ती दीर्घे तून्नता, विपरीता दिवसे एकतोऽधस्तलप्रणता अन्यतः प्रोत्तानतलोन्नता परस्परश्लिष्टा संयुतकरणत्वेन पार्श्वात्पार्श्वसंचरणादुदयास्तमयसूचिका । पूर्वं कुञ्चिता ततो विजृम्भिता प्रसारिता वक्रान्तिके कार्यविचारे यदा(?)याप्युत्सारिताभिनीयते । "श्रवणाभ्याशे वक्राधिका जृम्भणा रक्ता(वाक्य?)रूपणावसरे" इति वा पाठः । मेति वारणार्थे प्रसारिता, वदेति अत्रार्थे उत्कम्पितोत्ताना कुञ्चितप्रसारितेत्यर्थः । रोषस्य दर्शने स्वेदमार्जने च प्रसारितैव ललाटपट्टादौ स्वेदं हरन्ती । कुन्तलाः केशाः, गण्डाश्रयाः पत्रभङ्गादयः तद्विषयेऽभिनये

---

1 प - पुनः द - ततः 2 म - दंष्ट्रासु यथार्हयोगेन न - तथार्थयोगेन प - दंष्ट्रिषु तथास्ययोः कार्या 3 द - लाभश्च 4 न - प्रणतीकृता च कार्या ध्याये-दर्थे च दिवसे त्र म - उन्नतनता च कार्या ह्राद्ये दीर्घे च 5 द - वचनाभ्यासे
6 म - विजृम्भिते वाक्यरूपणे कुर्यात् न - वाक्यरूपेण ड - वाक्यरूपणे च मखे
7 द - स इति पदे च न - स इति वदिति नियोज्या प - स इति तदिति ।

कार्या प्रकम्पिता [1]रोषदर्शने स्वेदरूपणे[2] चैव ॥ ७१
कुन्तलककुण्डलाङ्गदगण्डाश्रयसंश्रयेऽभिनये[3] ।
[4]गर्वेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ॥ ७२
कोऽसाविति [5]निर्देशे च कर्णकण्डूयने चैव ।
संयुक्ता संयोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ॥ ७३
कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ।
द्वाभ्यां तु वामपार्श्वे[6] दक्षिणतो [7]दिननिशावसानानि ॥
अभिमुखपराङ्मुखीभ्यां[8] विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत[9] ।
(द्वाभ्यां [10]प्रदर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ॥ ७५
श्लिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्या ह्युत्तानसंश्रया[11])

कर्तव्ये तत्क्षेत्रगा । गर्वे योऽहङ्कारः तत्राभिनये ललाटगता । रिपोः प्रत्यक्षस्य निर्देशे अग्रनता, परोक्षस्य रणपूर्वसंरभस्तु विशेषः अनुसन्धाने त्रितयात्मिका "स चायं दुष्टात्मा" इति । क्रोध इति संरम्भपूर्वः कोपः पूर्वक्त इति । किमर्थात्मा प्रश्नः, तत्रासाविति च दूरगतवस्तुनिर्देशे । [1]कर्णकण्डूयनं प्रसिद्धम्[2], कटुक-वचनमपि च । संयुक्तेति अधस्तलयोः पार्श्वनैरन्तर्यादित्यर्थः । तद्विभागात्तु भुवि विश्लेषिताभ्यां [3]द्वाभ्यामभिमुख [परिमुखे] पराङ्मुखाभ्यां वामपार्श्वे गच्छन्तीभ्यां दिनावसानमभिनयेत्[4] । वामो हि सोमस्य दक्षिणस्तु सूर्यस्याग्रभागः दक्षिणपार्श्वे गच्छन्तीभ्यां निशावसानं । विश्लिष्टाभ्यामिति तालमात्रान्तराभ्यामिति दीर्घह्रस्वतांशत्वादौपचारिकाभ्यां। द्वाभ्यां त्वित्यङ्गुष्ठ-

1 न - रोमदर्शने 2 म - स्वेदमार्जने न - स्वेदरूपणैव 3 द - श्रयसंयथाभिनये म - श्रयमण्डनाभिनये 4 द - सर्वेऽहमिति 5 म - निर्देशेऽथ कर्णे द - निर्देशे कर्ण 6 प - वामगमनं 7 ड - दिशि 8 न - मुखाभ्यां 9 द - वियुञ्जीत 10 प - संदर्शयेत् ढ - तु दर्शयेत् 11 ढ - कार्याभ्युत्थान संश्रिता द - संस्थिता ढ - कार्योत्थानं सुसंश्रितम् म - कार्याभ्युत्थानसंस्थिता ।

1 4 कण्डूयनः 2 प्रसिद्धः 3 द्वाभ्यामन्योन्यपरिमुखे 4 अभिनेयम् ।

[1]परिमण्डलं भ्रमितया मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्य॥ ७८
हरनयने च ललाटे शक्रस्य च तिर्यगुत्ताना।
[पुनरपि च [2]भ्रमिताग्रा रूपशिलावर्तयन्त्रशैलेषु[3] ॥
परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम्[4] ।
[5]श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपणे [6]कार्या ॥
शक्रस्याप्युत्ताना तज्ज्ञैस्तिर्यक्स्थिता कार्या]
यस्याङ्गुल्यस्तु विरलाः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ॥ ७९
[7]ऊर्ध्वा ह्यसङ्गताग्राश्च स भवेत्पद्मकोशकः ।
बिल्वकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम्[8] ॥
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु[9] ।
[बहुजातिबीजपूरकमामिषखण्डं च निर्देश्यम्।][10] ८१

प्रसारणे सति आकुञ्चनादित्यर्थः । परिमण्डलं भ्रमितया मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्येति । चशब्दो विकल्पार्थः । हरस्य भगवतस्तृतीयनयने प्रदर्शिते सति यदभिनयनं तत्र कर्तव्ये सति ललाटे ऊर्ध्वा वा कार्या । एवं शक्रस्याभिनयने ललाट एवोत्ताना तिरश्चीना च, अङ्गुल्या एवात्र प्राधान्यात् । खटकामुखमध्यमया यल्लोके महेश्वरशक्राभिनयनं दृश्यते तत्रालाक्षणिकं मन्तव्यम् ।

अथ पद्मकोशं लक्षयति यस्याङ्गुल्यस्तु विरला इति । ऊर्ध्वा इति चतुर्वेदवचना(?)इति यावत् । पद्मस्येव कोशोऽभ्यन्तरं विनतं यस्येति तथा । ग्रहणमिति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमभिनय इत्यर्थः । एवं कुचौ दृश्येते अनेनेति कुचदर्शनं पद्मकोश इति पूर्वेण संबन्धः । बिल्वादीनां तु ग्रहणे ता एवाङ्गुल्योऽग्र-

---

1 द - आदर्शे नास्ति 2 न - भूमिकाग्राकूपशिला 3 म - शिखरेषु 4 प - नित्या 5 म - श्लिष्टे 6 प - शम्भुरूपेण 7 न - ऊर्ध्वाभ्युत्संगताग्रा च 8 म - ग्रहणे युवतिस्तनाभिनयने च द - स्तनाभिनयनं च बालनारीणाम् 9 म - कुञ्चितास्तास्तु 10 द - पूरकनिदर्शनं चापि कर्तव्यम् ।

देवार्चनबलिहरणे समुद्गके[1] साग्रपिण्डदाने च।
कार्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन हस्तेन[2] ॥ ८२
[3]मणिबन्धनविश्लिष्टप्रविरलचलिताङ्गुलिकराभ्याम्[4] ।
कार्यो [5]विवर्तिताभ्यां विकासितकमलोत्पलाभिनयः ॥
अङ्गुल्यः [6]संहतास्सर्वाः [7]सहाङ्गुष्ठेन यस्य च ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिराः[8] करः ॥ ८४
एष सलिलप्रदाने भुजगगतौ तोयसेचने चैव ।
[9]आस्फोटने च योज्यः[10] करिकुम्भास्फालनाद्येषु[11] ॥८५
अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः[12] ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ [13]स भवेन्मृगशीर्षकः ॥ ८६

पर्वाण्यतिकुञ्चिताश्च भवन्ति । क्रव्यादानामामिषलाभ आमिषग्रहणे च । लभिरत्र ग्रहणे । आमिषलाभे सति यद्ग्रहणं तत्रेति केचित् । बलेर्हरणं दानं, वैचित्र्यप्रापणं वा । अग्रपिण्डो गवादेः[1], भोजनाय, मृतस्य वा, यत्र यत्रोत्सवादौ नान्दीमुखश्राद्धादावपसव्यता न कार्या पर्यग्रं पिण्डदानम् । पुष्पप्रकरश्चेति द्वित्रिविकीर्णाग्रेण ।

सर्पशिरसमाह अङ्गुल्यस्संहता इति । संहताः श्लिष्टाः सहाङ्गुष्ठेनेति कुञ्चितोऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः । निम्नं तलं मध्यस्याभिमुखस्य, सर्पशिरस्तुल्यत्वाद्वा तस्येदं नाम । सलिलप्रदाने देवेभ्यः, सलिले च प्रतिग्रहार्थं प्रदीयमाने प्रति-

1 म - समुद्गते ढ - समग्रके ड - संहृते चाग्र 2 म - पुष्पप्रकार्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन 3 प - मणिबन्धश्लिष्टाभ्यां 4 न - चतुराङ्गुलीकराभ्यां तु प - चलिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् भ - चलिताङ्गुलिभ्यां कराभ्याम् 5 ड - कार्योपवर्तिताभ्यां न - कार्यो विचिन्तिताभ्यां 6 म - संगताश्चोर्ध्वाः सताङ्गुष्ठेन यस्य तु ढ - संहता 7 ड - सर्वाङ्गुष्ठेन यस्य तु 8 ड - शिरः 9 म - आस्फोटनेषु 10 द - योध्य 11 द - स्फालने चैव 12 न - समागतः द - समासतः 13 द - तदासौ ।

1 गङ्गादेः ।

इह साम्प्रतमस्त्यद्य [1]च शक्तेश्चोल्लासनेऽक्षपाते च।
स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते प्रचलितस्तु[2] भवेत्॥८७

[3]त्रेताग्निसंस्थिता मध्यातर्जन्यङ्गुष्ठका यदा[4]।
[5]काङ्गुलेऽनामिका वक्रा तथा चोर्ध्वा कनीयसी॥ ८८

एतेन तरुणफलरूपणानि[6] नानाविधानि च [7]लघूनि।

गृहीतुरभिनयो येन । सर्पगतावधोमुखः । तोयोपसेचनं कुङ्कुमचन्दनादौ । आस्फोटनं मल्लयुद्ध ऊरुबाह्वादिषु ।

मृगशीर्षकमाह मृगस्येव शिरस्थे शृङ्गे यस्य । शीर्षशब्दः प्रकृत्यन्तरम् । इहेति प्रत्यक्षाधिकरणनिर्देशे । साम्प्रतमिति वर्तमानकालनिर्देशे । अस्तीत्यभ्युपगमाभिनये संभवाभिनये च । अद्येति वर्तमाननिर्देशेन गतार्थत्वेऽपि साभिनयेन सूचीमुखेन बाधा माभूदिति पुनरुपात्तम् । एतावत्यधोमुखोऽयं । शक्तेरुल्लासनेऽक्षपाते चोर्ध्वमुखः । गण्डादौ स्वेदमार्जने तदाभिमुखतल ऊर्ध्वमुखः । कुट्टमितं हर्षवशात्सह दुःखोपचारेण स्त्रीणां चेष्टालङ्कारः, तत्राभिमुखतलो बाह्ये विकीर्णाङ्गुलिः[1] ।

काङ्गुलमाह त्रेताग्निसंस्थिता इति । त्रेतारूपा अग्नयः आहवनीयादयः, तद्वत्संस्थानमासामिति । विरलयोः श्लिष्ट एवाग्रगोऽङ्गुष्ठ इत्यर्थः । [2]कङ्गुः प्रियङ्गुः तां लातीति तस्यायमर्थः । कङ्गुचयने कीदृशः करो भवति । काङ्गुलो वृश्चिक इति तु केचित् । एतेन तरुणानि फलानि तेषामुपोति, मुक्ताफलबदराणि गत्या लघूनीति परिमितानि मृत्पिण्डग्रासानीत्यर्थः । अङ्गुल्पः अङ्गुष्ठस्तर्जनीमध्ये च तासां बहिःक्षेपः ।

1 प - शक्योचेल्लालनेऽश्रुपाते च ड - शक्याचेल्लालनेऽक्ष भ - च शक्याश्चोल्लालनेऽक्षपाते च । उत्कर्षे वक्षस्य च रशनायां चैव विनियोज्यः । 2 प - प्रचलितं तु 3 प - प्रेताग्नि 4 प - तर्जन्यङ्गुष्ठकास्तथा 5 प - लाङ्गुले द - अङ्गुली 6 न फलरूपाणि ड - फलानि भ - फलनिरूपणानि रत्नानि द - फलरूपणानि नानाविधानि योगेन 7 ड - लघूनि कार्याणि ।

1 विस्तीर्णाङ्गुलिः 2 हङ्गुष्ठ 3 कङ्गूः प्रियङ्गूः ।

कार्याणि [1]रोषजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः[2] ॥ ८९

([3]मरकतवैडूर्यादेः प्रदर्शनं सुमनसां च कर्तव्यम् ।
ग्राह्यं विडालपदमिति तज्ज्ञैरेवं प्रयोगेषु ॥) ९०

[4]आवर्तिताः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
[5]पार्श्वागतविकीर्णाश्च स भवेदलपल्लवः[6] ॥ ९१

प्रतिषेधकृते योऽयः कस्यत्वंनास्तिशून्यवचनेषु[7] ।
पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥ ९२

तिस्रः [8]प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
तासां [9]मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः स करश्चतुरः[10] स्मृतः ॥ ९३

अलपल्लवमाह आवर्तिता इति । कनिष्ठादिक्रमेण वर्तना परिवर्तनं वा कुर्वन्त्यः । इयर्तीत्यरः चलः चलत्पल्लवाकारत्वादलपल्लवः । अलपद्मक इति (च) तन्नाम । प्रतिषेधस्य कृते अभिनयकरणाय । कस्य त्वमिति, नास्तीति च मिथ्याधिक्षेपार्थे च । शून्यवचनानि 'तच्छास्त्रमसत्प्रयुक्त'मित्यादीनि । पुनरर्थे अहमर्थे उपन्यासे च विस्मये अभिनयः स्त्रीणामुपन्यस्यते पुनःपुनरभिनीयते विस्मयापादकत्वादित्युपन्यासः ।

चतुरमाह तिस्रः प्रसारिता यत्रेति । मध्य इति मध्यमाया मध्य एव । चत्वारोऽङ्गुल्यङ्गुष्ठाश्लिष्टत्वेन सन्त्यस्मिन्निति, अच्प्रत्ययाकारान्तश्चतुरशब्दः । चत्वार्यभिनयनाद्वा चतुरः । सत्त्वकैतवादिषु मुखरागभेदाद्भेदः । वितृतं प्रकारमेकेन, अनावेशे आवेशे तु द्वाभ्यां, नयनयोरभिनययोः उपमानोपमेयभावे पद्मदला-

---

1 म - रोषजानि तु   न - रोषजानि च   2 द - ह्यङ्गुलिक्षेपैः   3 म - अयं श्लोकः क म - योरेवास्ति   4 न - आवर्तिन्यः   5 ड पार्श्वागता   6 म - सोऽलपद्म इति स्मृतः   द - अलपद्मः स कीर्तितः   ड - स भवेदलपद्मकः   7 न - वचने च   8 न - प्रसारिताङ्गुल्यः   म - प्रसारिता यस्य   द - प्रसारिताङ्गुल्यस्तथा   9 प - मध्यस्तथाङ्गुष्ठः   10 ड - करश्चतुरकः ।

---

1 लीलाद्यं तेन   2 भानुरूप्यं ।

[1]नयविनयनियमसुनिपुणबालातुरसत्त्वकैतवार्थेषु[2]।
[3]वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रशमे च विनियोज्यः॥ १४
[4]एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तेन[5]।
[6]विहृतविचारितचरितं [7]वितर्कितं लज्जितं चैव॥ १५
[8]नयनौपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशः[9]।
[10]संयुतकरणेनैव तु चतुरेणैतानि कुर्वीत[11]॥ १६
[12]लीलारती रुचिं च [13]स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिम्[14]
संज्ञामात्रां प्रणयं[15] विचारणं[16] सङ्गतं शौचम्॥ १७
चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम्[17]।
प्रश्नं वार्तायुक्तिं[18] वेषं[19] मृदु शाद्वलं स्तोकम्[20]॥ १८

दिके चैकाकितां निषेद्धुमेवकारः। परगतं लीलाद्यनेनाभिनीयत इति। रुचिं दीप्तिम्। विभावनां ऊहापोहरूपां प्रकर्षं वा। दृष्टिव्यापारे तु कर्तरीमुख एव। सङ्गतं मैत्रीमन्योन्यमग्रश्लेषात्, माधुर्यं हृद्यं, शकारादिवचनादिषु, दाक्षिण्यमानुकूल्यं, मार्दवं मृदुत्वम् अङ्गुष्ठमध्यमादर्शनेन। शीलं स्वभावं, वेषं नेपथ्यं वेशं वा गणिकास्थानं, विभवं पार्श्वात्पार्श्वं गच्छता, अभि(वि?)भवमभि-

---

1 ड - नयननिपुणसमसुनिपुणबालातुरशाठ्यकैतवार्थेषु द - नयविनय मुनिप्रणिपुणबालान्तरसत्यकैतवार्थेषु न - नयविनयनियमसुनिपुणरचितवित - र्कितं लज्जितं चैव 2 म - नियमसुनिपुणबालातुरसत्यकैतवार्थेषु 3 प - वाक्ये मध्ये पुत्रे पद्ये प्रशमे द - वाक्ये युक्ते पथ्ये मध्ये 4 ढ - एतेन 5 प - मण्डलित-हस्तदण्डेन म - मण्डलगतेन हस्तेन 6 प - विधृतविचारितचरितं म - विहृत विचारितचरितं 7 ड - विवर्तितं 8 द - नयनौपम्ये 9 प - कण्ठनिर्देशम् म - कर्णनिर्देशाः 10 द - संवृत न - संयुतकरणेव 11 म - युञ्जीत 12 ड - लीलान्तरीतिरुचिं म - लीलारतिं द - लीलां रतिं प - लीलां रतिं कुचं च 13 म - स्मृतिबुद्धी विभावनां 14 ड - क्षमं पुष्टिम् न - क्षमं तुष्टिम् 15 प - पुष्टि 16 द - विधारणं 17 द - सुखं स्मृतिं शीलम् 18 ड - वार्ता युक्तिं 19 न - वेदं म - वेशं प - देशं 20 म - शाद्वलस्तोकम्।

[1]विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं गृहं[2] दारान् ।
नानावर्णांश्च तथा चतुरेणैवं[3] प्रयुञ्जीत ॥ ९९
[सितमूर्ध्वेन तु कुर्याद्रक्तं पीतं[4] च मण्डलकृतेन ।
परिमृदितेन[5] तु नीलं[6] वर्णांश्चतुरेण हस्तेन[7] ॥] १००
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो[8] वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च द्व्यङ्गुल्यौ[9] भ्रमरे करे ॥ १०१
पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम्[10] ।
पुष्पाणां ग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥ १०२
[[11]विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
[12]बालालापे च शीघ्रे च [13]ताले विश्वासने तथा ॥] १०३
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्था निरन्तराः[14] ।

गच्छता चाभिनयेदित्येवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । दारान् संयुताभ्यां[1] संमुखस्वस्तिकेन दर्शयेदिति । एवं वक्षःप्रभृतिशिरोऽन्तं[2] क्षेत्रविशेषः संयुतासंयुतत्वे चञ्चलत्व-स्थिरत्वे संमुखपराङ्मुखोत्तानाधोमुखव्यग्रत्वादिकं च यथायोगमुत्प्रेक्ष्य अभि-नयविशेषं कुर्यात् ।

भ्रमरं दर्शयति मध्यमाङ्गुष्ठेति । सन्दंशोऽग्रसंयोगः । तदाकृतित्वा-द्भ्रमरो हस्तः ।

हंसवक्त्रमाह तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा इति । निरन्तरा इति विरलत्वं निषे-धति । श्लक्ष्णादयः श्लक्ष्णत्वादौ वर्तते । प्रस्पन्दनमर्दनमथनविधूननक्षेप-णाभ्यावर्तापसारणादि रूपं यथायोगं युक्त्या योज्यम् ।

---

1 प - विभवाभिभवौ 2 द - गृहान् 3 ड - चतुरेणैव 4 द - पातं 5 न - च 6 म - लीनां 7 न - वर्ण चतुरं च युञ्जीत 8 प - मध्यमाङ्गुष्ठकं देशे ब - संदंशौ 9 ड - अङ्गुल्यो 10 म - दीर्घविवृतानाम् 11 प - विच्युतश्च सह-जश्च 12 प - बलालापे 13 प - ताल फ - बाल 14 म - निरन्तरम् ।

1 संयुक्ताभ्यां 2 पक्षःप्रभृतिशिखरान्तं ।

Acc. No... 3 7 2 .. Date. 1.8. 4.2.3.1 / V.2

भवेयुर्हंसवक्त्रस्य शेषे द्वे सम्प्रसारिते॥ १०४
[1]श्लक्ष्णाल्पशिथिललाघवनिस्सारार्थे मृदुत्वयोगे च[2]।
कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्पन्दिताग्रेण[3]॥ १०५
[4]समाः प्रसारितास्तिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी।
अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः॥ १०६
[5]एष च निवापसलिले दातव्ये गण्डसंश्रये[6] चैव।
कार्यः प्रतिग्रहाचमन[7]भोजनार्थेषु विप्राणाम्॥ १०७
आलिङ्गने महास्तम्भदर्शने[8] रोमहर्षणे चैव।
[9]स्पर्शेऽनुलेपनार्थे योज्यः[10] संवाहने चैव॥ १०८
पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः[11]।
कार्या यथारसं स्युर्दुःखे[12] हनुधारणे चैव॥ १०९

हंसपक्षमाह समाः प्रसारिता इति कनीयस्या ऊर्ध्वम्। तथेति परिश्लिष्टा मूलविनताः कार्या इति यावत्। निवापसलिले तस्योदके दातव्ये धर्मार्थे चोदकदाने। पराङ्मुखाङ्गुलिपृष्ठेन च चिन्तया [1]गण्डसंश्रयणे केचित्। तदसत्, हनुधारणं ह्येतत्, कस्माद्गण्डसंश्रयं पत्रभङ्गादि। आलिङ्गने महास्तम्भे चाभिनये संयुतकरणत्वं मन्तव्यं, बाहुद्वयमण्डलीकरणेन रोमहर्षणाद्द्वितीयस्कन्धात् स्कन्धान्तरगमनं, परोक्षे प्रियजनस्पर्शे द्वितीयहस्तस्वस्तिकेन। अनुलेपने अङ्गसमालम्भनं। यथारसमिति शृङ्गारहास्याद्भुतादौ करुणादावपि व्यभिचारिविशेषयोगात्[2] संभाव्यत एवायम्। दुःखे च सति

---

1 म - श्लक्ष्णाङ्ग 2 ड - निस्सारार्थाम्मृदुतत्त्वयोगेषु द - निस्सारार्थे मृदुतत्त्वयोगेषु 3 म - प्रसारिताग्रेण 4 द - तिस्रः प्रसारिताङ्गुल्यः न - समाः प्रसारिताङ्गुल्यः 5 प - एष विधिनिवाप द - एष हि 6 ड - गन्धसंश्रये 7 द - प्रहाशन 8 न - तरुस्तम्भदर्शने ब - आलिङ्गनातरुस्तम्भदर्शने 9 ढ स्पर्शे तु 10 म - कार्यः 11 न - स्तनान्तरसूचनविभ्रमविषादाः 12 प - स्याद्दुःखे।

---

1 गन्धसंश्रये 2 भेदात्।

Acc-No-3712
190.2095/01 793.01
BHA-G4.V2

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंशस्त्वरालस्य[1] यदा भवेत् ।
आभुग्नतलमध्यस्थः[2] स सन्दंश इति स्मृतः ॥ ११०
सन्दंशस्त्रिविधो ज्ञेयस्त्वग्रजो मुखजस्तथा ।
तथा पार्श्वगतश्चैव[3] रसभावोपबृंहितः ॥ १११
पुष्पापचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
[4]शल्यावयवग्रहणे प्रकर्षणे चाग्रसन्दंशः ॥ ११२
वृन्तात्पुष्पोद्धरणं [5]वर्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
धिगिति च वचनं रोषे[6] मुखसन्दंशस्य कर्माणि ॥
यज्ञोपवीत[7]धारणवेधन[8]गुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु[9] ।
[10]योगे ध्याने स्तोके [11]संयुतकरणस्तु कर्तव्यः ॥ ११४

हनुधारणं यत्तदत्र रसेषु ये भावाः अनुभावा दृष्टिविशेषरोमाञ्चादयः तैरुपबृंहितः स्फुटीकृत(श्लो-?११?)इति सर्वहस्तविशेषाय मन्तव्यं मध्ये परिभाषणात् ।

सन्दंशमाह तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दंश इति स्पष्टार्थः । पुष्पाणां सूक्ष्माणामपचये अग्रसन्दंशः शल्यानां कण्टकादीनां ग्रहणे । वृन्तमाकृष्य पुष्पस्योद्धरणं यदा कुङ्कुमपुष्पादिः । वर्तिशलाकया अञ्जननाडिकावर्तिकया [1]न्यूनादीनां पूरणम् । वेधने मुक्तादीनां, यो गुणो धनुराकृते(ष्टे?)स्तत्र संयुतकरणत्वं च न संश्लेषणस्यैव, अपि तु हस्तद्वयस्याधारमात्रमेव । तच्च पार्श्वद्वयगतत्वेन उप-

1 ड - संदंशो ह्यरालस्य 2 ड - मध्यश्च 3 प - पार्श्वकृतश्चैव 4 ड - शिल्पायवयग्रहणे ड - शल्याकर्षग्रहणापकर्षणे ढ - शल्यावयवग्रहणापकर्षणे प - शिल्पाकर्षग्रहणप्रकर्षणे न - शल्यावयवग्रहणावकर्षणे 5 प - वर्त 6 प - धिगिति वचने च रोषे च - भाषणमीषत् न - वचने रोषात् 7 न - निर्धन ड - निधन 8 छ - वर्धन 9 ड - बाणलक्षेषु न - बाललक्ष्येषु 10 प - योगस्थाने ड - योगध्याने 11 ड - संयुक्तकरस्तु न - संयुतकरणाः प्रकर्तव्याः ।

1 न्यूनादिना ।

[1]पेलवकुत्सासूयासदोषवचने[2] च वामहस्तेन ।
किञ्चिद्विवर्तिताग्रः[3] प्रयुज्यते पार्श्वसन्दंशः ॥ ११५
आलेख्यनेत्ररञ्जनवितर्कवृन्त[4]प्रवालरचनं च[5] ।
[6]निष्पीडनं तथालक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ११६
[7]समागताग्रास्सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
[8]ऊर्ध्वा [9]हंसमुखस्यैव स भवेन्मुकुलः करः ॥ ११७
[10]देवार्चनबलिकरणे[11] पद्मोत्पलमुकुलरूपणे[12] चैव ।
विटचुम्बने च कार्यो विकुत्सिते[13] विप्रकीर्णश्च[14] ॥११८

र्षुपरिभावेनोत्प्रेक्ष्यम् । पेलवमसारम् । प्रवालस्य रचनं गण्डतलबाहुशिखरादौ पत्रभङ्गकरणमित्यर्थः । यदि वा पल्लवस्यैव पत्रच्छेद्यालङ्कृतस्य ललाटादौ निवेशितस्य तत्रापसंश्लेषणार्थमस्य हस्तस्य प्रयोगः । नारीभिरिति परिमितालक्तकपीडनमनेनेति दर्शयति ।

मुकुलमाह समागताग्रा इति । मुकुलाकारत्वान्मुकुलः । देवार्चनादिप्रारम्भे मुकुलव्यापारावेशे तु पद्मकोशवदिति[1] पठता पिटकस्य चुम्बन इति केचित् । शापिटेति (विटेति?) पाठः । स्वाभिप्रायमाविष्कर्तुं[2] प्रमदासन्निधौ स्वहस्तमेवमुकुलितं विटाश्चुम्बन्तीति विटचुम्बनम् । यदि वा विटैर्नारीणां कुचचिबुकादिस्थानेषु अङ्गुलिपञ्चकेन समं सशब्दं नखस्पर्शने कामसूत्रेष्वा-

---

1 प - एवं कुत्सा 2 न - सदूषवचने 3 ड - किञ्चिद्वर्तिकराग्रः न - किञ्चिद्विवर्तितोऽग्रः 4 प - वृत्त छ - वचनं 5 ड - रचनेषु 6 ड - निष्पीडितं 7 प - समागताग्रसहिता 8 न - ऊर्ध्वं 9 प - हंसमुखस्येव 10 प - देवार्चने 11 म - हरणे 12 छ - कुमुदरूपणे 13 छ - विकुत्सितो 14 च - विप्रकीर्णस्य प - विप्रकीर्णे च ।

---

1 पद्मकोशमिति 2 श्रीवष्कर्तं ।

[1]भोजनहिरण्यगणनामुख[2]सङ्कोचप्रदानशीघ्रेषु ।
मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्ज्ञैरेष प्रयोक्तव्यः[3] ॥ ११९
पद्मकोशस्य हस्तस्य ह्यङ्गुल्यः[4] कुञ्चिता यदा[5] ।
ऊर्णनाभः स विज्ञेयः[6] केशचौर्यग्रहादिषु ॥ १२०
शिरःकण्डूयने चैव [7]कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
सिंहव्याघ्रेष्वभिनयः[8] प्रस्तरग्रहणे[9] तथा ॥ १२१
मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो[10] वक्रा[11] चैव प्रदेशिनी ।
शेषे तलस्थे कर्तव्ये [12]ताम्रचूलकरेऽङ्गुली ॥ १२२
[14]विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
[15]ताले विश्वासने चैव [16]शीघ्रार्थे शङ्कितेषु च[17] ॥ १२३

चछुरितकमिति तद्विटचुम्बनम् । हिरण्यं कङ्कणद्वारेणाभिनीयतेऽङ्गुलीयकादीनां तु मोचने । गणना पञ्चसङ्ख्या । तज्ज्ञैरित्युचितामितिकर्तव्यतामनुसन्धापयति ।

ऊर्णनाभमाह पद्मकोशस्येति । ऊर्णनाभिर्जालकारः क्रिमिः । तस्य यतो मक्षिकादिग्रहणे ईदृक्करणानां सन्निवेशो भवत्यतो मत्वर्थीयोऽत्राच्प्रत्ययः । केशानां ग्रहणे चौर्येण परदर्शनशङ्कया लाघवाद्ग्रहः । यत्र सिंहव्याघ्रादि स्वस्तिकेन चिबुकदेशगतेनाभिनयेत् । ते हि स्थिताः स्वस्तिकेन, आसने कररुहवन्तश्च । प्रस्तरः पाषाणः, निकषपाषाण इत्यन्ये । [2]दर्भच्छटा इत्येके ।

ताम्रचूडमाह मध्यमाङ्गुष्ठसंन्दंश इति । चूडामुक्तकुकुटाकारत्वात्ताम्रचूडः । तालेष्विति? (ताल इति?) कालमानो यथा क्वचित्तालभुवि सहिज्जु(?)इत्यादौ ।

1 प - आदर्शे नास्ति 2 न - गणतासुख 3 न - तज्ज्ञैरेवं प्रयोक्तव्यम् 4 म - त्वङ्गुल्यः ड - अङ्गुल्यः 4 न - कुञ्चितास्तथा 5 प - चौर्यकेश 6 प - कुष्ठस्याधि 7 पं - व्याघ्राद्याभिनयः न - व्याघ्राद्याभिनये म - व्याघ्राभिनयने 8 छ - प्रशस्तग्रहणे 9 प - ग्रथने 10 छ - सन्दंशौ 11 द - वक्रा 12 छ - ताम्रचूडे 13 न - कराङ्गुली 14 प - विच्युतिश्च क - व्युत्पन्नश्च च - व्युच्युतश्च 15 प - तालेष्विष्वसिते मं - जालविश्वासने न - बालविश्वासने 16 ड - शीघ्राक्षे 17 प - शङ्कितेषु च ।

1 पश्चात्सङ्ख्या 2 दर्भजटा ।

[तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु[1] क्षणे तथा ।
एष एव करः कार्यो बालालापनिमन्त्रणे[2] ॥] १२४

[3]अथवा—

अङ्गुल्यस्संयुता[4] वक्रा उपर्यङ्गुष्ठपीडिताः ।
प्रसारिता कनिष्ठा च [5]ताम्रचूडकरः स्मृतः ॥ १२५
[6]शतं सहस्रं [7]लक्षं च कनकं चापि[8] दर्शयेत्[9] ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु[10] स्फुलिङ्गान्विप्रुषस्तथा[11] ॥ इति ।
असंयुताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।

[12][अथ संयुतहस्ताः]

[13]अतश्च संयुतान्हस्तान् गदतो[14] मे निबोधत ॥ १२७

संज्ञितं बालादेराह्वानम् । अन्ये तु लक्षणान्तरमस्य पठन्ति, "अङ्गुल्यः संयुता" इत्यादि । मुष्टिरेव प्रसारितकनिष्ठ इत्यर्थः । क्षिप्रं कृत्वा मुक्ताभिरङ्गुलीभिरिति ।

असंयुता इति । असंयुतास्तावदेते भवन्ति । न त्वेतेऽसंयुता एव । नाप्येत एव कोहलादिभिरन्येषां दर्शनात् । अतश्चेति । एभ्य एवानुसंयुतेभ्यः अन्यश्लेषाद्ये संयुता उत्पद्यन्ते तान स्वयं निबोधत मदीयं वचनमनादृत्येत्यपेक्षध्वम् । तथा हि [1]कूर्पराधोतलपताकेन पार्श्वे खटकामुखेन स्त्रीणामभिनयः, खटकेन कर्णान्तमागच्छता वामेन च कपित्थमुष्ट्यन्यतरेण बाणमोक्षस्य । एतच्चित्राभिनये प्रतिजागरिष्याम इत्यास्तां तावत् । चकारादन्यानि च वक्ष्यमाणानि निबोधतेति सम्बन्धः ।

1 म - निमेषेषु 2 म - बालालापाभिमन्त्रणे 3 ढ - प योर्नास्ति (द्वौ श्लो-
कौ च) 4 ड - सहिता द - संहताः न - संयुता वक्रा तूपर्यङ्ष्यान्योन्या-
5 ड ताम्रचूडः करः स्मृतः 6 म - नतं 7 म - लक्षादि 8 म - व
करणैकेन याजयेत् ढ - करणं तेन याजयेत् 10 प - अङ्गुलीभिश्च स्य निबोधत
विष्फुलषास्तथा ढ - लिङ्गाविष्फुरुषस्तथा म - स्फुलिङ्गविप्रुष तत्त्वज्ञैः ।
आदर्श एव 13 ड - पुनश्च म - यतश्च 14 क - आदितो ।

1 कूर्पराधिक ।

पताकाभ्यां[1] तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः[2] स्मृतः।
देवतानां गुरूणां च मित्राणां[3] चाभिवादने ॥ १२८
[[4]स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्त्रं शिरस्तथा।]
देवतानां शिरस्स्थस्तु गुरूणामास्यसंस्थितः॥ १२९
वक्षःस्थश्चैव मित्राणां[5] स्त्रीणामनियतो भवेत्[6]।
उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसङ्ग्रहात् ॥
हस्तः [7]कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत।

तेषामञ्जलिं तावल्लक्षयति पताकाभ्यां त्विति । अन्यस्य श्लेषेऽपि न नामान्तरम् । यथा सूचीमुखयोः संबन्धान्यभिनयन्ते । अत्र तु नामान्तरमिति तुशब्दः । स्मृत इति लोकेऽपि "प्राञ्जलिः पुष्पकेतुः" (कुमा २-६३) इत्यादौ प्रसिद्ध इत्यर्थः । सम्यग्ग्रहणेन संमुखं सर्वासामङ्गुलीनामयं श्लेषो लक्ष्यते । [1]उक्तमेव विनियोगं विभजति देवतानामिति तिस्रोऽभिवन्दनापेक्षया कर्मणि षष्ठी; [2]स्त्रीणामिति कर्तरि षष्ठी ।

कपोतमाह उभाभ्यामिति, सङ्ख्यापदोपादानं यथारुचि आधाराधेयभावप्रतिपत्त्यर्थम् । कम्पत इति कपोतो भीरुः पक्षी तत्प्रकृतिरन्योऽपि कपोतस्तस्य यतोऽयं भवत्यतो नाम्नैव भीतविषयतास्य । तथा हि—रामाभ्युदये प्रथमेऽङ्के वटोः । कुचाभिनयेऽयमेव प्रधानः । वक्षस्स्थ इति सर्वत्र संबध्यते । भीताभिनये तु कम्पितेऽपि । स्त्रीभिरित्यधमोपलक्षणम्, विनयग्रहणादौ कुट्टनादेरपि । अयमेव च कूर्माकारत्वात् कूर्मक इति लोके प्रसिद्धः । अङ्गुलिघृष्यमाणावयवत्वात् अङ्गुलिघृष्यमाणस्समुखः । खेदाश्रिन्ता ।

---

1 प-
त्वङ्गुल्यः ड त्र 2 म - संश्लेषात्सोऽञ्जलिः 3 प - मिश्राणां म - विप्राणां
7 पँ - ब्याघ्राद्यात्र म - विप्राणां 6 ड - शेषे त्वनियमो भवेत् म - स्त्रीणां
9 प - ग्रथने 1च - स्त्रीणां कार्यो यथेप्सितः न - क्रोधेष्वनियमो भवेत् 7 प -
ङ्गुली 14 प - वि- र्म चास्याभिधीयते।
मँ - जालविश्वासने

---

1 पश्चात्सङ्ग 2 तिसृणां ।

[1]एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च संभाषे[2]॥
शीते भये च कार्यो वक्षस्स्थः कम्पितः स्त्रीभिः[3]।
[4]अयमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिन्नवाक्येषु[4] ॥
एतावदिति च कार्यो नेदानीं कृत्यमिति चार्थे[5][6] ।
अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य [7]ह्यन्योन्यान्तरनिस्सृताः[8]॥ १३३
स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते[9] ।
एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थितजृम्भणे[10] बृहद्देहे ॥ १३४
[11]हनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणेऽर्थतत्त्वज्ञैः[12] ।

कर्कटकमाह अङ्गुल्यो यस्येति । अन्योन्यस्य चान्तराणि मध्यानि तैर्निस्सृताः[1]।अन्योन्यसंमुखकर्कटदंष्ट्राद्वयाकारेण अङ्गुलीनामत्रावस्थानात् कर्कटः। मदनेऽङ्गकृते अङ्गमोटने, अग्रतः पार्श्वतः ऊर्ध्वं वा भुजयुगलात्पराङ्मुखाङ्गुलिः। सुप्तोत्थितपदमुपलक्षणम्।[2]सर्वदा हि जृम्भणेऽस्य प्रयोगः। बृहद्देहाभिनये तूदरक्षेत्रे सम्मुखतलोऽयं हस्तः। हनुधारणेऽङ्गुलिपृष्ठप्रतिष्ठापितहनुदेशः। शङ्खग्रहणे किञ्चित्सङ्कुचितोऽन्योन्याभिमुखाङ्गुलिः। एतदेवाह अर्थेति—अभिनेयस्यार्थस्य यत्तत्त्वं परमार्थः तद्ये जानन्त्यभिनयेऽनुसन्धातुं शक्नुवन्ति तैः।

---

1 क – एषोऽभिनयाभिगमे ड - द्विषद्धियाभ्युपगमे 2 न - संभावे 3 प - कल्पितः स्त्रीभिः न - कम्पितः स्त्रीणाम 4 म - एषोऽङ्गुलिविच्यवनात्प्रशिथिलमोक्षाच्च मन्दवाक्येषु 5 प - भिन्नवाक्येषु च - विन्नवाक्येपु 6 क - भेदाङ्गीकृत्यामिति वार्थे 7 प - अन्योन्य म - त्वन्यान्य 8 फ - हस्तस्यान्योन्याभ्यन्तरानिस्सृताः 9 प - लक्ष्यते फ - कर्मास्य कथ्यते म - कर्म चास्य निबोधत 10 ड - सुप्तोत्थाविजृम्भणे 11 च - अनुधारणे 12 ड - ग्रहणे च तत्त्वज्ञैः ।

---

1 तैर्निस्सृता 2 सर्वदा वि ।

मणिबन्धनविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ[1] । १३५
उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥
स्वस्तिकविच्युति[2]करणाद्दिशो घनाः[3] खं वनं समुद्राश्च[4]
ऋतवो मही [5]तथौघं विस्तीर्णं वाभिनेयं स्यात्[6] ॥
[7]खटकः खटके न्यस्तः खटकावर्धमानकः । १३७
[8]शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः[9] प्रणामकरणे तथा[10] ॥

अथ स्वस्तिकमाह मणिबन्धनविन्यस्ताविति । यत्र शुद्धमेव स्वस्तिकपदमुपादीयते तत्रैदश एव सन्निवेशः प्रदेशेषु मन्तव्यः, यथा—चित्राभिनयादावर्थप्रकरणादिवशात्त्वन्यत्रापि प्रवर्त्येत । यथा—स्वस्तिकविच्युतिकरणादित्यादौ (९-२०) पताकयोगेऽपि तथापि मणिबन्धनविन्यस्तत्वं नामानुयाय्येव रूपम् । अत एव केचिदेतावतास्य लक्षणं परिशिष्टं तूदाहरणदिगर्थमिति प्रतिपन्नाः । स्त्रीप्रयोजिताविति । पताकस्वस्तिककर्माणि स्त्रीभिरमुनैव कार्याणीत्यर्थः । स्वस्तिकार्थलक्षणसमाक्रान्तत्वात्स्वस्तिकः ।

खटकावर्धमानमाह खटक इति लभ्यते । अन्ये त्वन्योन्याभिमुखं खटकद्वयमस्य रूपमित्याहुः । खटकस्य आ समन्तात् बहिर्योगादिदं नाम । शृङ्गारार्थेषु शृङ्गारप्रयोजनेषु ताम्बूलग्रहणादिषु । तथा हि वक्ष्यते—

"खटकावर्धमानं तु कृत्वा विटगतिं व्रजेत्" इति । (अ १२-११०)

तथेति प्रयोजन एव प्रायेणेश्वरीप्रसादनादौ प्रणाम इत्यर्थः ।

"कुमुदोत्पलकुन्देषु कर्तव्यः शङ्खधारणे"

इति वा पाठः ।

---

1 न - वर्धमानकौ 2 न - विच्युत 3 च - करणाद्दिशाश्चनाः ड - घनः
4 ड - खं समुद्राश्च 5 च - तथोघं ड - तथोच्यं 6 म - अभिनेतव्यम् न - चाभिनेयं स्यात् 7 ड - कटकः कटकैर्न्यस्तः कटकौ क - खटकः खेटके
8 म - प्रतोदरश्मिग्रहणे चन्द्रसूर्योदये तथा ।
कर्तव्यः स प्रणामे च शृङ्गारार्थे विधीयते ॥
9 ढ - शृङ्गारार्थे प्रयोक्तव्यः 10 ड - प्रमाणकरणे तथा न - प्रमाणकरणेषु च ।

[अन्ये—

कुमुदोत्पलवृन्तेषु कर्तव्य[1]श्छत्रधारणे ॥ इति]

अरालौ तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानकौ[2] ।

उत्सङ्ग इति विज्ञेयः स्पर्शस्य ग्रहणे करः ॥[3] १३९

[4]सनिष्पेषकृते चैव[5] रोषामर्षकृतेऽपि च[6] ।

[7]निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीर्ष्याकृते भवेत् ॥ १४०

उत्सङ्गमाह अरालौ त्विति। विपर्यस्ताविति स्वस्तिकरूपौ । उत्तानाविति स्वसम्मुखौ, वर्धमानकाविति विनतौ तेन दक्षिणो वामस्कन्धक्षेत्र इति यावत्[1] । अत एव च प्रकोष्ठस्वास्तिकत्वं लक्ष्यते। स्वस्तिक एव दक्षिणपार्श्वस्थ इति विपर्यस्तत्वमिति केचित्। अधोनखत्वमित्यन्ये । स्वस्तिकाकारौ कूर्परौ कृत्वा कक्षक्षेत्रात् प्रवेशमुक्ताद्राग्वेऽङ्गुल्यो यदा भवन्ति पृष्ठं च हस्तयोर्बहिर्मुखं तदा विपर्यस्तत्वमिति तु युक्ततरम् । उत्सङ्गग्रहणयोग्यत्वकरणादुत्सङ्गः । स्पर्शस्य परोक्षस्य ग्रहणेऽभिनये। निष्पेषः पीडनम्, तेन सह यद्यत्क्रियते अतिप्रयत्नेन साध्य इत्यर्थः। रोषकरणे यथा—'एपोऽस्मि ते दृढनिपीडनबाहुयन्त्रे'त्यादौ। अमर्षकरणे यथा—विदूषकादेरीर्ष्याकरणे प्रसादनानङ्गीकरणे पर्यायात्सकृत्प्रक्षेपात्[2] । सिंहावलोकित इत्यन्ये पठन्ति। कर्तरि कर्मणि वा षष्ठीति व्याचक्षते ।

---

1 त्र - कर्तव्यौ 2 ड - उत्तानावूर्ध्वमानकौ प - उत्तानावूर्ध्वमानतौ 3 क - कार्यः सिंहावलोकिते 4 क - आदर्शे द्वौ श्लोकौ न स्तः 5 ड - करश्चैव च - कृतं चैव 6 न - रोषामर्षकृतेषु त्र ड - रोषामर्षे कृतेऽपि च 7 म - निपीडितः न - निष्पीडितस्तथा चैव ।

---

1 धार्यत 2 पर्यायाद्दुपकूर्परक्षेपात् ।

[1]मुकुलं तु यदा हस्तं कपित्थः परिवेष्टयेत्।
स मन्तव्यस्तदा हस्तो निषधो[2] नाम नामतः॥ १४१
संग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च।
सङ्क्षेपः सङ्क्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम्॥ १४२
[[3]शिखरस्तु यदा हस्तो मृगशीर्षेण पीडितः।
निषधो नाम विज्ञेयः स भयार्ते विधीयते॥ १४३
[4]गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम्।
दक्षिणं चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत्॥ १४४
स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यङ्मुष्टिकृतो भवेत्।
इत्येष निषधो हस्तः कर्म चास्य निबोधत॥ १४५
एतेन धैर्यमदगर्वसौष्ठवौत्सुक्यविक्रमाटोपाः।
अभिमानावष्टम्भस्तम्भस्थैर्यादयः कार्याः॥ १४६
[5]अथवा—
ज्ञेयो वै निषधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ।
जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने॥] १४७

निषधमाह मुकुलन्त्विति। कपित्थहस्तेन परिवेष्ट्यमानमुकुलं तदभ्यन्तरे निषण्णमास्त इत्यतोऽयं निषधः।(सङ्ग्रहः) सम्यग्ग्रहणं शास्त्रार्थादेः, परिग्रहः स्वीकारः, धारणमत्यजनम्, समयो नियमः, सत्यवचनं तथ्यमिति, सङ्क्षेपस्तात्पर्यम्, समस्तमनेनैव संक्षिप्यमाणमपि। स्वीकृताभिनयेन हि तद्वृत्ति द्रव्येऽभिनय इत्युक्तम्। संक्षिप्तं तु सम्यक् क्षिप्तं कचित्स्थापितमित्यर्थः।

---

1 कखगघचछ - आदर्शेष्वेवास्ति 2 क - निषेधो 3 भ - आदर्श एवास्ति 4 जप्रभृति मान्तादर्शेषु श्लोकात्रयः सन्ति। ते कीर्तिधराचार्यपाठानुसारिण इति ज्ञायते। 5 - अयं श्लोको डढयोरेवास्ति। एतद्वर्धमानस्य लक्षणमिति व्याख्यात्रा अनादृतम्।

अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ तु प्रलम्बितौ[1] ।
यदा भवेतां करणे स दोल[2] इति संज्ञितः ॥ १४८

[3]सम्भ्रमविषादमूर्च्छितमदाभिघाते तथैव चावेगे ।
व्याधिप्लुते च शस्त्रक्षते[4] च कार्योऽभिनययोगः[5] ॥

यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः[6] ।
द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः स तु[7] पुष्पपुटः स्मृतः ॥

[8]धान्यफलपुष्पसदृशान्यनेन नानाविधानि युक्तानि[9] ।
ग्राह्याण्युपनेयानि[10] च तोयानयनापनयने[11] च ॥

दोलं लक्षयति अंसाविति । हस्तयोः प्रकर्षेण लम्बमानत्वादेव स्कन्धयोः शैथिल्यमदृढत्वं भवति । पताकाङ्गुलीनामवष्टम्भान्युद्धारणाय वा करणक्रियायामङ्गुलिशैथिल्यलक्षणायां सत्यामित्यर्थः । दोलाकारत्वेन दोला । अभिनयनव्यापारे योगो यस्य स तथाविधोऽयं हस्तः । कार्य इत्यनेन तत्र तत्राभिनेये पार्श्वात्पार्श्वान्तरगमनं निपतनं स्तब्धत्वमित्यादिकां तावदितिकर्तव्यतां सूचयति । अभितोऽग्न्यादिव्यसनजो दोषः (अभिघातः) ।

पुष्पपुटमाह यस्तु सर्पशिरा इति । अङ्गुलिस्थाने निरन्तरं बाढमपि । संमुखत्वं माभूदित्याह पार्श्वेति । द्वितीय इति सर्पशिराश्च हस्तः । हस्तपुटेनेदृशेन पुष्पग्रहणमिति । पुष्पपुट इतरः ।

---

1 ड - पताकौ च प्रलम्बितौ 2 ड - डोल 3 न - सम्भ्रम 4 न - शत्रुक्षते 5 प - योगस्तु 6 प - निरन्तरा ड - निरन्तरम् 7 ड - द्वितीयपार्श्वसुश्लिष्टा सा तु द - द्वितीयपार्श्वसंश्लिष्टः स च न - द्वितीयपार्श्वसंस्पृष्टः स तु 8 प - धान्यजल ड - धान्यपुष्पभक्ष्यान्यनेकनानाविधानि युक्तेन फ - धान्यजलपुष्पसदृशान्येते म 9 प - संयुक्तेन 10 प - गेयानि 11 ड - तोयापनयापनयने ज - तोयापनयापनये ।

पताकौ तु[1] यदा [2]हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ।
उपर्युपरि विन्यस्तौ [3]तदासौ मकरः स्मृतः ॥ १५२
सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं[4] नक्रमकरमत्स्यानाम् ।
ये चान्ये क्रव्यादा [5]अभिनेयास्तेऽर्थयोगेन ॥ १५३
कूर्परांसोचितौ[6] हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ ।
गजदन्तः स [7]तु करः कर्म चास्य निबोधत ॥ १५४
[8]एष च वधूवराणामुद्वाहे चातिभारयोगे च[9] ।
स्तम्भग्रहणे च तथा [10]शैलशिलोत्पाटने चैव ॥ १५५

मकरमाह पताकौ त्विति । अङ्गुष्ठयोर्मकरकर्णद्वयवदवस्थानान्मकरः । द्वीपिनश्चित्रकायाः । मत्स्यानामिति प्रदर्शनमिति संबन्धः । अर्थयोगेनेति अग्रपार्श्वादिषु [1]स्थितचलनादिनार्थवशात्प्रयोज्य इत्यर्थः ।

गजदन्तमाह कूर्परांसोचिताविति । कूर्परांसशब्देनोभयसामीप्यं तयोरन्तरालं गृह्यते पूर्वदक्षिणे तु यथा तत्राकुञ्चितौ तत्स्थानसंवेष्टनपरौ । तद्यथा वामे बाहौ दक्षिणः श्लेषेण वामहस्तः स्तम्भाकारवेष्टितदन्ताकृतियोगाद्गजदन्तः। वधूनां वराणां च विवाहस्थाननयने शिलोत्पाटने गतागतत्वं मन्तव्यम् ।

---

1 ज - च 2 ड - हस्तौ मुखाङ्गुष्ठौ न - हस्तौ मुक्ताङ्गुष्ठौ 3 म - हस्तः स मकरः स्मृतः ड - तदासौ मकरः करः च - तदा स मकरः करः 4 प - द्विपदर्शनं ड - द्विपदर्शने ढ - द्विपदर्शने 5 ड - ह्यभिनयास्तेन हस्तेन 6 न - कूर्परांसाश्रितौ ड - कौर्परांसाश्रितौ प - कूर्परे सन्धितौ 7 ड - विज्ञेयः फ - स विज्ञेयः करः कर्मास्य वक्ष्यते 8 प - यातवधूग्रहणे वत्सोत्सङ्गादिभार न - वरयानवधूग्रहणे वत्सोत्सङ्गादिभार म - वरयानवधूग्रहणे बालग्रहणेऽतिभारयोगे च च - भूधरवधूवराणां ज - पुत्रवधूभाराणामुद्वहने चापि भारयोगे च 9 च - योगेन 10 प - शैलस्योत्पाटने ।

---

1 शिरश्चलत्वादिना ।

शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्यभिमुखाञ्चितौ ।
[1]शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्थ इति स्मृतः ॥ १५६
दौर्बल्ये निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।
उत्कण्ठिते च तज्ज्ञैरभिनययोगस्तु कर्तव्यः[2] ॥ १५७
[3]ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
जालवातायमादीनां प्रयोक्तव्यो विघाटने[4] ॥ १५८
*[सङ्ग्रहपरिग्रहोद्धारणं च समयं च सत्यवचनं च ।
[5]सङ्क्षेपः [6]संक्षिप्तं निपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥]
[7]उक्ता ह्येते द्विविधास्त्वसंयुताः[8] संयुताश्च सङ्क्षेपात् ।
[9]अभिनयकरास्तु ये त्विह तेऽन्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥

अवहित्थकमाह शुकतुण्डाविति । अभिमुखौ पूर्वाननावञ्चितौ वर्तनया अधोमुखौ सन्तावाविद्धावधोगमितौ । अवहित्थसूचकत्वादवहित्थः । एवं हि कुर्वन्नाशयमात्मीयं नो भिनत्ति ।

वर्धमानमाह—ज्ञेयो वै वर्धमानश्च हंसपक्षौ पराङ्मुखाविति । अन्योन्यं स्वस्तिकवदवस्थितौ लक्ष्ये तु अन्योन्यानिकटौ दृश्येते । स्वस्तिकताहीनावेव केवलं पराङ्मुखौ परस्परचलनेन विस्तारयोगाद्वर्धमानत्वम् । आदिशब्देन वक्षःकवाटादि ।

उपसंहरन् सूचयति उक्ता ह्येत इति । उक्ता ह्येते यस्मादेते उक्ताः सङ्क्षेपमाश्रित्याभिनेयविषये निरूपिताः । तुरिति तस्मादन्यत्राप्युक्तात् अभिनेयात् अर्थादभिनया अर्थान्तरेऽपि साधयितुं शक्याश्चाहार्श्च । तुर्हेतौ, यस्मादाभिमुख्यतया, नार्थमनेकरीति त्वदृष्टार्थमर्थेऽर्थतः ।

1 म - शनैरभिमुखाविद्धाववहित्थस्तु स स्मृतः   2 च - योगश्च कर्तव्यः फ - योगः प्रयोक्तव्यः
3 ड - मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थपरिवेष्टितः
वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ (कीर्तिधरस्य पाठः)
4 प - विघट्टने   5 प - संक्षेपतस्तु   6 ढ - संक्षिप्तनिपीडितेन   7 च - उक्ताश्चेते
8 च - ह्यसंयुताः 9 ड - अभिनयकरा ये त्विह ते । * कीर्तिधरपाठानुसारी विनियोगः ।

[अन्यैरप्युक्तम्[1]—

[2]आकृत्या[3] चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय वस्तुतः[4] ।
स्वयं [5]वितर्क्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥ इति]
नास्ति कश्चिदहस्तस्तु[6] नाट्येऽर्थोऽभिनयं [7]प्रति ।
[8]यस्य यद्दृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥ १६२
अन्ये चाप्यर्थसंयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह[9] ।
[10]छन्दतस्ते प्रयोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः ॥ १६३
देशं कालं प्रयोगं चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्य च[11] ।
हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या नृणां स्त्रीणां विशेषतः[12] ॥

एवमभिनयमभिधायाभिनयान्तरमप्यस्तीति दर्शयति नास्ति कश्चिदिति। नाट्यमिह तदुपयोगिनो विभागादयः। अत्र हेतुः यस्य यद्दृश्यत इति।

एवमुक्तानामेवाभिनयानां साङ्कर्येण प्रयोगमनुज्ञायानुक्तमपि सङ्ग्रहीतुमाह अन्ये चापीति। अर्थोऽभिनयसामर्थ्यं शोभातिशयः। छन्दत इति नाट्याचार्येच्छाप्रवाहानुसारिण्यामित्यर्थः। रसाः स्थायिनः। भावाः सञ्चारिणः तत्सूचकानि यानि विचित्राणि चेष्टितानि सात्त्विकोपाङ्गानि तैः सह। एवं लोकधर्मीप्रदर्शने प्रसिद्धोदाहरणमात्रमभिनयानां परिगणनमित्याख्येयम्। देशः क्षेत्रविशेषः प्रयोगः सुकुमारोद्धतरूपकविशेषः। अर्थस्य युक्तिरुपपत्तिः मुख्यगौणलाक्षणिकव्यङ्ग्यादिभेदेन। अवेक्ष्येति विचार्येत्यर्थः। प्रयोक्तव्या इति

---

1 कखगघच - आदर्शेष्वेवास्ति 2 दम - योर्नास्ति 3 ड - प्रकृत्या 4 प - तत्पुनः 5 ड - वितर्कात् 6 म - अहस्तो हि 7 च - नाट्याभिनयतं म - नाट्ये ह्यभिनयं प्रति प - हस्ताभिनयनं ज - नाट्यार्थाभिनयं प्रति ड - नाट्येऽभिनयनं प्रति 8 म - दृश्यते बहुरूपन्तु येषां ते गदिता मया 9 म - ये दृष्टा लौकिकाः कराः द - लौकिकात्मकरास्त्विह 10 न - छन्दतस्तेऽपकर्तव्या रसभाव म - छन्दतस्तेऽभिनेतव्या नानाभाव ड - छन्दतस्ते नियोक्तव्या द - छन्दतस्तेऽपि योक्तव्या 11 च - अर्थयुक्तिमवेक्ष्य च द - चाप्यर्थयुक्तमपेक्षते 12 ड - प्रयोक्तव्याः स्त्रीणां नृणां विशेषतः म - स्त्रीणां नृणामथापि च ।

सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति वै[1]।
[2]तान्यहं संप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु[3]॥ १६५
उत्कर्षणं विकर्षणं तथा व्याकर्षणं पुनः[4]।
परिग्रहो निग्रहश्चाह्वानं तोदनमेव च[5]॥ १६६
[6]संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा।
[7]विक्षेपधूनने चैव [8]विसर्गस्तर्जनं तथा॥ १६७
[9]छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं मोटनं तथा[10]।
[11]ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्म करान्प्रति॥ १६८
[[12]उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च।
हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाश्रयः॥] १६९

शक्यार्थे कृत्यः। विशेषत इति। पुरुषाणां तदपेक्षया सामान्यानामाचारा भवन्ति। अत एवोत्तमानामतिस्वल्पप्रचारो हस्ताभिनयः। रसभावकृतानीति। स्थायिसञ्चारिभेदेन तत्तद्विभावभेदवशादित्यर्थः। तथा हि, केशानां विदूषकं प्रत्याकर्षणं खटकामुखेन, प्रियां प्रत्यरालेन, क्रीडायां कलहे मुष्टिनेत्याद्युत्प्रेक्ष्यम्। ऊर्ध्वाधोदूरगमनादन्यथाकरणमुत्कर्षणादि। परिग्रहो मण्डलेन ग्रहणम्। निग्रहो विनाशनं, तोदनं ताडनं, विक्षेपस्त्यागः सावज्ञं, धूननं कम्पनम्। विसर्गः सादरं त्यागः, स्फोटनं विकासनं, मोटनं सङ्कोचनं, इति प्रकारे। एवंप्रकारा अन्येऽपि। रसभावकृतानीति यदुक्तं तत्स्पष्टयितुमाह सर्वे नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैर्व्यञ्जिताः कार्या इति। प्रचार ऊर्ध्वोद्वृत्तनपार्श्वाधोमुखादिः। परोक्षाभिनयने दृष्ट्यादयो हस्तानामनुगताः, प्रत्यक्षे तु विपर्ययः।

1 ड - सन्तिहि म - ज्ञेयं कर्म यथाक्रमम 2 भ - तदहं 3 म - भावक्रियात्मकम् 4 ज - चाकर्षणं पुनः ड - चैवापकर्षणम् 5 ड - परिग्रहो निग्रहश्च आह्वानं नोदनं तथा द - परिग्रहो निग्रहश्चाह्वानं नोदनमेव च छ - परिग्रहो निगूहश्च आह्वानं तोदनं तथा 6 म - संश्लेषोऽथ ड - संक्षेपश्च 7 प - विक्षेपो धूनने ढ - विक्षेपो धूननं 8 द - निसर्गस्तर्दनं न - विसर्गस्तर्जनं 9 प - तोटनं मोटनं चैव ताडनं मोदनं तथा 10 ड - स्फोटनं मोहनं तथा च - छिद्रविस्फोटनं तथा ज - घोटनं मोटनं तथा 11 प - स्पोटनं चैव 12 चछद - आदर्शेषु नास्ति।

सर्वे हस्तप्रचाराश्च[1] प्रयोगेषु यथाविधि ।
नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैः[2] [3]कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः[4] ॥ १७०
[5]करणं कर्म स्थानं [6]प्रचारयुक्तिं क्रियां च समवेक्ष्य[7] ।
हस्ताभिनयः [8]कार्यस्तज्ज्ञैर्लोकोपचारेण[9] ॥ १७१
[10]उत्तमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
[11]वक्षस्स्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥ १७२

एतत्सर्वमुपसंहरति करणमिति । करणमावेष्टितादि, कर्म विधेयं, स्थानं, ललाटादिक्षेत्रं उत्तानादिसन्निवेशस्थितिश्च, प्रचारः स्वल्पादिः । युक्तिर्मुख्यगौणाद्युपपत्तिः, न हि गौरयं ब्राह्मण इत्यत्र मृगार्थो हरिणाभिनयेन कर्तरीमुखमृगशीर्षक प्रायेणाभिनीयते । अपि तु मौर्ख्याभिनये, चतुरशुकतुण्डशिखरनिषधप्रायेण । युक्तिश्च विशेषणविशेष्यभावादिविचारः । तद्यथा तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहौ वृत्तिपदार्थान्यपदार्थाः अभिनेयाः, "सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पये"ति(रत्ना १-१)उपलक्षणविमुक्ते त्वन्यपदार्थमात्रं, तत्राप्युपलक्षणताभातिपत्त्यै वृत्तिपदार्थोऽप्यभिनेयः। स त्वनावेश इति तूपाध्यायाः।क्रिया त्रिधा विधिनिषेधानुभयरूपा। गच्छ मागच्छेत्यादौ विधौ हि प्रत्ययार्थस्यैव, निषेधे चार्थस्यैव, अनुभयरूपे प्रकृत्यर्थस्यैव, अवतरत्वार्य इत्यादौ तु न विधिः, अपि तु प्रकृत्यर्थमात्रं प्रदर्शयितव्यम् । लोटा तु स्वाभिप्रायमात्रं प्रकाश्यमानमप्रधानमिति प्रकृत्यर्थ एवाभिनेयः । अत्र व्यापकं हेतुमाह लोकोपचारेणेति ।

करणं कृत्वे (कर्मे?) त्यत्र स्थानमुक्तम् । तद्विभजत्युत्तमानामिति । उत्तमे सुवर्णादिद्रव्ये सन्निकृष्टाः मध्यमे मध्यमाः अधमे विप्रकृष्टाः । ललाटादिशब्दानामुपलक्षणार्थत्वादिति केचित् । एतेषु क्षेत्रेषु वर्तनानिवेशपूर्वकमुत्तमा-

---

1 न - प्रकारास्तु म - सर्वहस्तप्रचारास्तु 2 ड - रागैश्च 3 ड - कर्तव्यं जीवितं म - कर्तव्या रञ्जिता 4 ज - व्यञ्जितमुखैः

5 म - करणं कर्मसंस्थानं प्रयोगं युक्तितः क्रियाम् ।
संलक्ष्य हस्ताभिनयः कार्यो लोकोपचारतः ॥

6 ड - प्रकार 7 ड - संप्रेक्ष्य 8 न - तज्ज्ञैः कार्यो 9 ड - कारेण 10 म - कार्या करा ह्युत्तमानां 11 प - मध्यानामखिलानां च वक्षो नाभिगतास्तथा ।

[1]ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये[2] कुर्वीत मध्यमैः[3]।
[4]अधमेषु प्रकीर्णाश्च[5] हस्ताः कार्याः प्रयोक्तृभिः ॥

दयो राजामात्यविदूषकादयोऽभिनयान् यथोचित एवाभिनयस्थाने कुर्युरित्यनेनोत्तमा देवतागुरुनृपादयो यदा निर्दिश्यन्ते तदा ललाटक्षेत्रचारिभिः अङ्गुल्यादिहस्तैः, मध्यमास्तु चतुरादिभिर्वक्षःक्षेत्रचरैः, अधमाः शुकतुण्डाद्यैरधःक्षेत्रचरैः। तेन चन्द्रतारादिदर्शनेऽधमस्यापि ललाटक्षेत्रचरा हस्ता इत्यादि न विरुद्धमिति । इदं च युक्ततरमित्युपाध्यायाः—ये चतुरारालाद्यैः सत्यानृतगाम्भीर्यशौण्डीर्यादिविरुद्धविषया उक्तास्तेषां विभागार्थमिदं वचनम्। ये धान्यादय उत्तमा अर्थास्तेषामभिनये ललाटक्षेत्रगत्वमित्यादिक्रमेण।

अभिनयगतं विशेषान्तरमप्याह ज्येष्ठे स्वल्पप्रचाराः स्युरित्यादि। प्रयोगे ज्येष्ठे नाटकादौ चतुर्वर्गोपायोपदेशिनि प्रत्यक्षताप्राधान्यादल्पो हस्ताभिनयो, मध्यमे तु रञ्जनाफले भाणकादौ मध्यमः प्रत्यक्षे हि तत्राकाशभाषितप्राधान्यात्, अधमे तु नृत्तकाव्ये षिद्गकादौ च काल—इति केचित्। एतत्त्वव्यवस्थितत्वादयुक्तम्। नाटकेऽपि भूयस्त्वमस्य। परस्थस्याभिनेयत्वे उत्तमपात्रेण तु प्रधान एवाभिनयः कार्यो न विशेषणात्, अस्मिन्नाट्ये गृहीतविशेषणा विशेषधीरिति मन्यमाना एतदमृष्यन्तोऽन्ये त्वाहुः—यत्र पदार्थसमुदायो ह्येकेनाभिनयेन शक्यप्रतिपत्तिरनेकेन वा चलत्वात् । तद्यथा—"या स्रष्टुः सृष्टिराद्या" (शाकु १-१) इत्यत्र। तत्रैक एव जलहुताशनाभिनय उत्तमेन प्रयोज्यः। अधमेन त्वनेकश्च चलस्वभावत्वात् । मध्यमेन मध्यम इति प्रचारो वर्तना योत्तमेऽल्पेति वा। एतत्तु शोभाविच्युतिकारित्वात्, "अथ नयनसमुत्थं" (रघु २-७५) इत्यादौ प्रयत्नोपहृतस्य (उपमानद्वयस्य) पदार्थे वाक्यवचनमित्यस्य प्रौढत्वस्याभिनये नानुसरणप्रसङ्गान्नाद्रियते। ये परिमितमभिनेयं गमयन्ति ते स्फुटमेवार्थस्य गमकाः, अर्थप्रकरणादेस्तत्र सुखेन सहायत्वात्। अनन्तार्थजातव्यवच्छेदकत्वं हि क्लेशः। तादृशा उत्तमप्रकृतिषु हस्ताः। अधमास्तु यथावचनं श्लिष्टमाहुस्त-(या प्रकीर्ण)भूयस्त्वमभिनये सन्दिह्यमानस्याभिनयायत्तमुत्कर्षणं विकर्षण-

---

1 द - ज्येष्ठेष्वल्प म - आदर्शे श्लोको नास्ति 2 ढ - स्तु मध्ये 3 प - मध्यविचारिणः 4 क - आदर्शे श्लोको नास्ति 5 ड - प्रकीर्णास्तु ।

---

1 विधावपि 2 विशेषणादस्मिन्नाट्ये ।

लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तूत्तममध्यमैः ।
[1]लोकक्रियास्वभावेन [2]नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥ १७४
अथवान्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च[3] ।
[4]विपरीताश्रया हस्ताः प्रयोक्तव्या बुधैर्न वा[5] ॥ १७५
विषण्णे [6]मूर्छिते ह्रीते[7] जुगुप्साशोकपीडिते ।
ग्लाने स्वप्ने विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे[8] ॥ १७६

मित्यादि—एवं केचित् । अपरे त्वाहुः—प्रचारस्त्रिधा पञ्चधा च वक्ष्यते । तत्रोत्तमस्य च फलत्वादेकरस एवोत्तानादिकः प्रचारः, अधमस्य त्वतिसङ्कीर्ण इति । इदन्त्वत्र युक्ततमम्—ज्येष्ठेऽभिनये प्रत्यक्षवर्तमानात्मज्ञस्थविषये हस्तव्यापारोऽल्पः । "हिअअ समस्सस" (शाकु अ ७) इत्यादौ । तथा "तन्वी मेघजलार्द्रवल्कलतया"(विक्र ४-३८) इत्यादौ । अत्र हि सात्त्विकभूयस्त्वात् ज्येष्ठत्वम् । अप्रत्यक्षभाविभूतपरस्थरूपे तु सात्त्विकावकाशाभावोऽनावेशादिति तत्राधमोऽभिनयः, "सत्त्वहीनोऽधमः (२२-२) स्मृतः" इति वचनात् । तत्र विप्रकीर्णा विक्षिप्ता बहुलतमा हस्ताः । यथा *कुञ्जरक ‡सुन्दरकादीनां परस्थवृत्तयुद्धवर्णने । एतद्व्यतिरिक्ते तु मध्यमो हस्तप्रयोगः । यथा विदूषकेण प्रत्यक्षं दृश्यमानेनावस्थावेशकारिणि उद्यानादिवर्णने ।

लक्षणं सौष्ठवं लक्ष्यते ।

सौष्ठवं लक्षणं प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम् (१०-७७) ॥ इति ।

तद्धीना अधमानाम् । (अथवेत्यादि) । अन्ये त्वाहुः—यादृग्येषां लक्षणमुक्तं तेन्यथा परिपूर्णाश्लिष्टाकृतयोऽभिनयाद्धीनानां श्लिष्टवर्णोच्चारणवदिति । (विपरीतेति) भयजुगुप्सादिप्रयोगे शीतकालादियोगे च सौष्ठवमस्फुटाकृतित्वं, अवहित्थादौ चासौष्ठवयोगेऽपि सौष्ठवमित्यादि वैपरीत्यम् । विहस्तो हस्तवैकल्याधानं, मत्तो मद्येन, प्रमत्तः प्रमादात्, उन्मत्तोऽपस्मारी । किं सर्व एवात्र हस्ताभिनय इत्याशङ्क्य प्रतिप्रसवार्थमाह

1 छ - नीचक्रिया द - लोकक्रियाश्च 2 म नीचैरेवार्थ 3 द - वा 4 क - विपरीतक्रिया 5 ड - नरैः 6 द - स्तंभिते 7 ड - भीते क - हीने 8 द - जने

* तापसवत्सराजे ‡ वेणीसंहारे ।

व्याधिग्रस्ते [1]जरार्ते च भयार्ते शीतविप्लुते ।
[2]मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥ १७७
[3]हिमवर्षहते [4]बद्धे [5]वारिणाप्लवसंश्रिते ।
[6]स्वप्नायिते च सम्भ्रान्ते नतसंस्फोटने तथा ॥ १७८
न हस्ताभिनयः कार्यः[7] कार्यः[8] सत्त्वसमाश्रयः[9] ।
[[10]तथा काकुविशेषश्च नानार्थरसभावकः[11] ॥] १७९
[12]यत्र व्यग्रावुभौ हस्तौ [13]तत्तद्दृष्टिविलोकनैः[14] ।
[15]वाचिकाभिनयं कुर्याद्विरामैरर्थदर्शकैः ॥ १८०
[16]उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च ।
प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥ १८१

कार्य इति । ये हस्ता आन्तरीं चित्तवृत्तिं सूचयन्ति कपोतक इव भयं, कर्कटक इव मदनविजृम्भां, दोल इव शोकं, शुकतुण्ड इवेर्ष्यां ते कार्या एव, सात्त्विकवदनुभावस्य भावत्वात्तेषां सात्त्विकश्च कार्य एवेत्यावृत्त्या ये तु बाह्यद्रव्यगुणादिगमकास्ते न कर्तव्या इति । यत्र तु सर्व एव न कर्तव्यास्तं विषयमाह यत्र व्यग्राविति यथा सारथेः प्रतोदरश्मिव्यग्रहस्ततायां । (विलोकनैरिति) विलोक्यते चित्तवृत्तिरनेनेति मुखरागादि, कुर्यादिति स्फुटयेदित्यर्थः । अर्थदर्शकैरिति । अनुवृत्तिलक्षणोपरोधकृतैरित्यर्थः ।

1 म - ज्वरार्ते च तपश्श्रान्ते भयान्विते 2 म - मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु, शोकार्ते शीतविप्लुते 3 - दचयोः श्लोको नास्ति न - हिमवर्षगते 4 ड - बन्धे 5 ढ - भारिणि ड - हारिणप्लव न - चारिणी म - वारिणि प - चारिणा 6 न स्वप्नायिते स म - स्वप्नायितेऽथ 7 न , नभसः पतितेऽद्भुते म - नभसः पातितेऽद्भुते 8 म - योज्यः 9 प - सत्त्वस्य संग्रहः म - समुद्भवः छ - सत्त्वस्यसंभवः 10 द - तथैवाङ्ग ड - तथाकार ज - तथाकारु 11 ड - भावरसान्वितः द - भावरसाश्रयः 12 म द - योः श्लोको नास्ति 13 प - पत्र 14 ड - विलोकितैः
15 प - आदर्शे सार्धः श्लोको न दृश्यते।
16 ड - उत्तलोऽधस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ॥
म - उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्र ऊर्ध्वाधोमुख एव च ।
हस्तप्रचारास्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥

[1]अन्ये तु—

[2]उत्तानो वर्तुलस्त्र्यश्रः स्थितोऽधोमुख एव च ।

[3]पञ्च प्रचारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाश्रयाः ॥ [1]इति ।

एवं ज्ञेयाः करा ह्येते नानाभिनयसंश्रयाः[5] ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि करान्नृत्तसमाश्रयान्[6] ॥ १८३

हस्तानां दिग्भेदावस्थानकृतं प्रचारमाह उत्तान इत्यादि । उत्तानो यथा—'विरचितमुर्वीसंस्थ' मित्यभिनये(९-२२) पताकः,यथा वा जिह्वाभिनये आस्यक्षेत्रगोऽग्रगस्त्रिपताकः । पार्श्वगो यथा धनुरभिनये मुष्टिः । अधोमुखो यथा समुद्राभिनये ललाटक्षेत्रगः । स्वस्तिकपताको, यथा "संवृतविवृतं पाल्य"-मित्यत्र त्रिपताकः "उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्रोऽग्रगोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रचारा हस्त"स्येति [1]भट्टोद्भटः पठति । तत्राधस्तलेऽधोमुखोऽन्तर्भूतः उत्तानेऽग्रगः, त्र्यश्रः त्रिपार्श्वग एव । अत्रापि तु समविषमत्र्यश्रिताद्यवान्तरभेद उत्तानादेर्भवति । इत्थं त्रैविध्यमेव युक्तम् । तत्र रसनिष्पादनमभिनयस्य वास्त्वित्युक्तं तच्च करणानुभावात्मकं, तत्राङ्गहाराः करणसंश्रयाः, करणस्य च लक्षणमुक्तम् । "यानि स्थानानि याश्चार्यो नृत्तहस्ता':' (४-५९) इत्यादि । तत्र स्थानकचार्यः स्वक्षेत्रे (अ-१२) लक्षयिष्यन्ते ।

हस्तप्रसङ्गान्नृत्तहस्ता वक्तव्याः । किञ्चाभिनयकृताप्येषां कचिद्व्यापारकर्तृं, यथा लताहस्तौ प्रतिपद्येते नृत्ताभिनयनं प्रति (९-२००),यथा वा करिहस्तस्य हस्त्यभिनयनम् । एवं चतुरश्रादीनामपि प्रयोगवशात् द्रष्टव्यमित्याशयेनाह अत ऊर्ध्वमिति । नृत्तस्य करणात्मकस्याश्रयाद्धेतुता । एभ्योऽभिनयहस्तेभ्य ऊर्ध्वमित्येतद्गणना पृष्ठेऽभिनयनहस्तत्वेनापि गणनायोग्यादित्यर्थः । तत्र

1 एष श्लोकश्च कगन - आदर्शेष्वस्ति 2 न - उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्र ऊर्ध्वाधोमुख एव च ड - उत्तलोऽधस्तलस्तिर्यगूर्ध्वाधोमुख एव च म - आदर्शे नास्ति 3 ड - हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा न - हस्तप्रचारास्त्रिविधा नाट्यनृत्तसमाश्रिताः द - हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यनृत्तसमाश्रयः 4 प - नृत्तहस्तसमाश्रयाः 5 म - नानार्थरससम्भवा ड - संश्रिताः प - संज्ञिकाः 6 ड - हस्तान् नृत्तसमाश्रयान् म - समुद्भवान् छ - श्रितान् ।

1 भट्टलोल्लटः ।

[1]वक्षसोऽष्टाङ्गुलस्थौ [2]तु प्राङ्मुखौ* खटकामुखौ[3] ।
समानकूर्परांसौ तु चतुरश्रौ प्रकीर्तितौ[4] ॥ १८४
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।
उद्वृत्ताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ ॥ १८५
चतुरश्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा[5] ।
[6]तिर्यक्स्थितौ [7]चाभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ॥

चातुरश्र्यमूलं नृत्तेऽङ्गस्य जीवितमिति तन्निमित्तभुवौ चतुरश्रौ तावदाह वक्षस इति । वक्षोऽतिक्रम्य योऽष्टाङ्गुलो देशः तत्रस्थौ । परस्परं त्वष्टाङ्गुलान्तरत्वात् प्रत्युत चातुरश्र्यं भवतीत्युत्प्रेक्ष्यमेव । प्राङ्मुखाविति यत्संमुखः प्रयोक्ता तत्संमुखावेव, न तु प्रयोक्तृसंमुखौ । कूर्परयोरंसयोश्च तुलाधारणवत्समत्वमवैषम्यम् । अङ्गचातुरश्र्यदानाच्चतुरश्रौ । आकर्षणविशेष एवायमभिनयोऽपि द्विवचनादपवादविहीनत्वे द्वयोरेव प्रयोग उपपादनीयो हेतुहस्तान्तरस्य द्वितीयप्रकारयोगेऽपि केवलस्यैव चतुरश्रतापदेश एव, तुल्यरूपत्वाच्च न चतुष्षष्टितान्याहतिरिति । एवं सर्वत्र ।

अथोद्वृत्तौ[1]—हंसपक्षकृताविति । आदौ चतुरश्रौ तत उद्वेष्टितवर्तनया हंसपक्ष (कृत) इति, कृतशब्देनाह विधिम् । एको विवर्तते उत्तानः स तु, परस्त्वधोमुखः सन्नावर्तते वक्षस्स्थानमित्यर्थः । एतदेवाह तालवृन्तवदिति । आवर्तनकाले ऊर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्तौ[1] । नामान्तरेण तालवृन्तविषयत्वमभिनेयत्वं ब्रूते ।

अथ तलमुखौ—चतुरश्रस्थिताविति । तथेति व्यावृत्तोद्वृत्तपूर्वकत्वमस्याह । तेन परिसमाप्तिकाले स्वस्वपार्श्वस्थाङ्गौ त्र्यश्रस्थितौ हंसपक्षावेव । अन्योन्यसंमुखतलत्वात्तलमुखौ । "मंडल महुरिजिम वज्जइ"(मर्दलं मधुरं वादयति) इत्यादिविषये चायमभिनयोऽपि ।

---

1 ङ - वक्षःस्था 2 छ - च 3 प - कटकामुखौ 4 म - चतुरश्राविति स्मृतौ 5 न - यदा 6 म - तिर्यङ्मुखोर्ध्वाभिमुखौ द - तिर्यङ्मुखौ चाभिमुखौ 7 च - वाभिमुखौ * पराङ्मुखाविति सोमेश्वरः, संमुखाविति भोजः ।

---

1 उद्वर्तौ ।

तावेव मणिबन्धान्ते [1]स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।
स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ[2] विप्रकीर्णकौ ॥
अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वास्यौ[3] पद्मकोशकौ ।
[4]अरालखटकाख्यौ [5]चाप्यरालखटकामुखौ ॥ १८८

[6]अन्ये तु—
[7]तथैव मणिबन्धान्ते ह्यरालौ विच्युतावुभौ ।
ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिर्नित्यमरालखटकाविति ॥ इति ।
भुजांसकूर्पराग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ[8] ।
[9]पराङ्मुखतलाविद्धौ ज्ञेयावाविद्धवक्रकौ[10] ॥ १९०

अथ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च—तावेवेति । तल्मुखावेवेत्यर्थः । अन्तस्समीपः । स्वस्तिको नाम लक्षणविशेषः । (विच्युताविति) विशेषेण सहसा च्युतावित्यर्थः । एवं पूर्ववृत्तनृत्तकरचतुष्टयस्वरूपोपजीवित्वं (स्वस्तिक)विप्रकीर्णयोः ।

अरालखटकामुखौ—अरालखटकामुखावाह अलपल्लवसंस्थानाविति । स्वस्तिकवत्पताकौ कृत्वा अलपल्लवोपलक्षितया व्यावर्तितकरणवर्तनया परिवर्तनान्तया तावेवोर्ध्वमुखौ पद्मकोशौ विधाय समनन्तरमेव भाविनलिनीपद्मकोशाभ्यामरालवर्तनया एकमरालं द्वितीयं खटकामुखं चातुरश्रयसंस्थानेन कुर्यात् । स्वस्तिकेनेति त्वपरे । अरालौ ततः खटकावित्येके ।

---

1 ड - स्वस्तिकाविति 2 म - विख्यातावरालौ 3 छ - संस्थानोपद्मास्यौ 4 म - ज्ञेयावभिमुखौ तज्ज्ञैरराल 5 प - चाप्यरालकरकामुखौ 6, 7 क ग च - आदर्शेष्वेव 8 म - कुटिलावर्तिभिस्तथा न - कुटिलावर्णितौ करौ द - कुटिलावर्तितैः करैः 9 म - अधोमुख प - पराङ्मुखतया 10 प - वक्रगौ म - आविद्धाविति संज्ञितौ ।

[1]हस्तौ तु सर्पशिरसौ[2] [3]मध्यमाङ्गुष्ठकौ यदा।
तिर्यक्प्रसारिताख्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ[4]॥ १९१

[5]अन्ये—

[6]सर्पशीर्षौ यदा हस्तौ भवेतां[7] स्वस्तिकस्थितौ।
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ ज्ञेयौ सूचीमुखौ तदा॥ १९२
रेचितौ चापि विज्ञेयौ हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ[9]।
प्रसारितोत्तानतलौ रेचिताविति संज्ञितौ[10]॥ १९३

अथाविद्धवक्रौ—भुजांसकूर्पराग्रैरिति। वृत्तानुरोधादेवं पठितम्। अयं त्वर्थः अंसाभ्यां कूर्पराग्राभ्यां भुजाग्राभ्यां च क्रमेणोपलक्षितं यत्कुटिलं सविलासं (*पताकौ) कृत्वा आवर्तनं व्यावर्तितकरणं कनिष्ठादि तद्युक्तावाविद्धौ हलधारिणौ सन्तावधोमुखतलौ यदा भवतस्तथेदं नाम।

अथ सूचीमुखौ—हस्तौ तु सर्पशिरसाविति। चतुरश्रस्थानगौ सर्पशिरसौ मध्यमाङ्गुलिनिविष्टाङ्गुष्ठौ कृतौ यदा तिर्यक्प्रसारितं पार्श्वगमनेन सह विकाशितं मुखं तर्जन्यग्ररूपं द्वयोस्तादृशौ बाहु (बहिः ?) प्रसारणेन पर्यायशः क्रियते तदा सूचीमुखौ सूचीवद्बाहु (द्बहिः?) प्रसारणात्। तत्र तुशब्दः पर्यायं द्योतयति।

सूचीमुखौ—मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ स्वस्तिकौ सर्पशीर्षकौ।

†इत्येकेषां पाठः।

अथ रेचितौ—अर्धरेचितौ चापीति। केचित् रेचिताविस्यस्य पौनरुक्त्यपरिजिहीर्षवो द्वे लक्षणे इत्याहुः। तेन द्रुतौ भ्रान्तावविकृतावेव हंसपक्षौ रेचितौ,

---

1 म - श्लोको नास्ति 2 द - शिरसो 3 ड - मध्यस्थाङ्गुष्ठकौ 4 भ - सूच्यग्राविति तौ स्मृतौ 5 क - अन्यैः कचछ - आदर्शेष्वेव 6 कचछम - आदर्शेष्वेव 7 छ - भवतः 8 म - तदा सूचीमुखौ स्मृतौ 9 क - हंसपक्षोद्धृतभ्रमौ द - भ्रमद्रुतौ म - भ्रमस्थितौ भ - भ्रमक्रमौ 10 प - रेचितावेव संज्ञितौ ड - रेचितावेव संस्थितौ।

---

† व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां चतुरश्रगौ पताकौ प्रथमं कृत्वा पश्चात्सर्पशिरसौ रेचितस्वस्तिकौ सूच्यास्याविति मतान्तरम्। * अरालाविति सोमेश्वरः।

चतुरश्रो भवेद्वामः सव्यहस्तश्च रेचितः।
विज्ञेयौ [1]नृत्ततत्त्वज्ञैरर्धरेचितसंज्ञितौ[2] ॥ १९४

अञ्चितौ कूर्परांसौ तु त्रिपताकौ करौ कृतौ[3] ।
किञ्चित्तिर्यग्गतावेतौ स्मृतावुत्तानवञ्चितौ ॥ १९५

मणिबन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ।
[4]बाहुशीर्षाद्विनिष्क्रान्तौ नितम्बाविति कीर्तितौ[5] ॥

तथा प्रसारितोत्तानतलत्वेन विकृतावपि रेचिताविति । अन्ये त्वेकमेव वाक्यमित्याहुः । रेचितौ सन्तौ यौ द्रुतभ्रमो तौ रेचितसंज्ञाविति । न पौनरुक्त्यम् । संज्ञयैवार्धरेचिते लब्धे पुनर्वचनमविशेषेण चातुरश्रयस्य स्थितिं सूचयन् नृत्तहस्तान्तरेष्वपि अङ्गपर्यायेण प्रयोगं सूचयति ।

अथोत्तानावञ्चितौ[1]—अञ्चिताविति। त्रिपताकौ हस्तावंसकपोलललाटानामन्यतमक्षेत्रे कृतौ अञ्चनक्रियया युक्तौ, अन्योन्याभिमुखावर्धतिरश्चीनौ, तथांसयोः कूर्परयोश्चाञ्चनं किञ्चिच्चलनं भवति । अञ्चनसमये उत्तानत्वप्राप्तेः पुनरप्यञ्चनेनोद्गमनक्रियायोगान्मृदूत्तानावञ्चितौ[1] ।

अथ पल्लवौ—मणिबन्धनमुक्तौ त्विति । ऊर्ध्वव्यावर्तितकरणेन बाहू प्रसार्य परिवर्तितक्रियया स्वस्तिकाकृती पताकौ। पल्लवाकारत्वात् तथोक्तौ। शिथिलौ पल्लवावित्यन्ये पठन्तः त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति ।

अथ नितम्बौ—बाहुशीर्षादिति। पताकाविति वर्तते । स्कन्धक्षेत्राद्विचलत्वेनोत्तानत्वाधोमुखत्वपर्यायत्वेन निष्क्रान्तौ पताकौ, नाम्ना क्षेत्रस्याक्षेपात् नितम्बक्षेत्रे तथैव पर्यायेण वर्तमानौ नितम्बौ ।*

---

1 म - नाट्य 2 द - ऊर्ध्वरेचितसंज्ञितौ प - संज्ञकौ 3 प - त्रिपताककृतौ करौ 4 म - बाहुशीर्षविनिष्क्रान्तौ द - बाहुशीर्षादि 5 प - परिपार्श्वस्थिते यदा म - संज्ञितौ ।

---

1 उत्तानवञ्चितौ ।

* त्रिपताकावन्ये पताकस्थाने वर्तयन्ति ।

[1]केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ परिपार्श्वोत्थितौ तथा[2] ।
विज्ञेयौ केशबन्धौ तु[3] करावाचार्यसंमतौ ॥ १९७
तिर्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च ।
[4]लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति[5] ॥ १९८
समुन्नतो लताहस्तः पार्श्वात्पार्श्वं विलोलितः[6] ।
[7]त्रिपताकोऽपरः कर्णे करिहस्तः प्रकीर्तितः[8] ॥ १९९

अथ केशबन्धौ—केशदेशादिति । आदौ पार्श्वक्षेत्रात् तत्पार्श्वपरिवर्तनपूर्वकमुत्थितौ* शिरःक्षेत्रं प्राप्तौ, अत एव केशदेशान्नितम्बहस्तोक्तवदेव विचित्रहस्तत्वेन निष्क्रान्तौ तथा तेनैव प्रकारेण पुनः केशदेश एव पर्यायशो गतागतत्वेन प्रत्यावर्तमानौ । केशसंबन्धात्केशबन्धौ । आचार्यसंमतौ च शोभातिशयकरणात् ।

अथ लताहस्तौ—तिर्यक्प्रसारितौ चेति । पताकाविति वर्तते । अन्ये तु नितम्बादिषु त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति लताहस्तान्तेषु ।

अथ करिहस्तः—समुन्नत इत्यादि । संश्लेषक्रमेण य उन्नतः । विलोलित इति दोलावन्नीतः । अपरग्रहणात्त्रिपताक एव ललाटाख्य इति केचित् । खटकाख्योऽपर इत्यन्ये पठन्ति । सजातीयतयानारम्भोऽस्य चतुरश्रवत्, विजातीयारम्भोऽपि नृत्ताभ्यासस्य व्यपदेशादरालखटकामुखवत् । अतो न

---

1 भ - अंसदेश विनिष्क्रान्तौ न - एकदेशाविनिष्क्रान्तौः द - केशदेशान्निवृत्तौ तु 2 ड - पार्श्वस्थितो यदा द - पार्श्वक्षितौ यदा 3 प - बन्धाख्यौ 4 भ - चतुरश्रौ तु द - लताख्यौ तु 5 न - आदर्शे श्लोकोऽयमधिकोऽस्ति 'हस्तः पञ्चविधः कार्यो नाट्यनृत्तसमाश्रयः । उत्तानोऽधस्तलस्त्र्यश्र ऊर्ध्वाधोमुख एव च ॥ 6 ड - पार्श्वविलोकितः द - पार्श्वविलोडनः 7 भ - द्वितीयः कटकाख्यश्च करिहस्तौ प्रकीर्तितौ 8 ड - करिहस्तौ प्रकीर्तितौ ।

---

* पताकाविति वर्तते । अन्ये त्रिपताकाविति, केचित्पल्लवाविति च वर्तयन्ति ।

[1]कटिशीर्षनिविष्टौ द्वौ त्रिपताकौ यदा करौ ।
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः[2] ॥ २००
तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ[3] स्मृतौ ।
[4]अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥ २०१
हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
तथा प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥ २०२

द्विवचनम् । एकैकस्य पृथक्प्रयोगे करिहस्तत्वाभावादित्येकवचनमेव । तदाकारत्वाच्चेदं नाम* ।

अथ पक्षवञ्चितौ पक्षप्रद्योतौ च—कटिशीर्षेति पाठः । वृत्तौ पक्षावञ्चितौ गतौ, तत्सम्मुखौ तु तं द्योतयतीति तथोक्तौ । एवकारेणानयोः व्यामिश्रतया प्रयोगशोभा भवतीत्याह ।

अथ गरुडपक्षौ—अधोमुखेति । अधोमुखै नितम्बक्षेत्रे भूत्वा तलेनाविद्धौ ऊर्ध्वगमनं झटिति कुर्वाणौ । तार्क्ष्यभुजाकाराक्षेपात् लिङ्गवाक्यप्रामाणत्वात्सुकरणं प्राप्तं त्रिपताकबाधेन पताकावुपलभ्येते ।

अथ दण्डपक्षौ—हंसपक्षकृताविति । एकस्य हंसपक्षस्य व्यावर्तने विलासेन पार्श्वाद्वक्षःक्षेत्रस्य निकटस्य वर्तनं तत्समकालमेव द्वितीयस्य स्वदेहपरिवर्तनेन वर्तनं भुजप्रसारणपर्यन्तं पुनरपरेणाङ्गेनेति द्वावपि प्रसारितभुजौ व्यावर्तितपरिवर्तितौ च भवत इति पक्षे पार्श्वतो दण्डवद्भुज इति दण्डपक्षौ । युगपदेव द्वयोरपि प्रसारणं व्यावर्तनपरिवर्तने तु क्रमेणेत्यन्ये ।

---

1 प - करिहस्तनिविष्टाग्रौ 2 म - विज्ञेयौ नाट्यकोविदैः 3 भ - पक्षोद्द्योतकरौ 4 म - चतुरश्रमुरः कृत्वा ।

---

1 तत्संमुखौ कृतम् ।

* यत्कीर्तिधराचार्येण त्वर्धरेचिताविति नामसाम्येन करिहस्ताविति द्विवचनान्तपाठ एव गृहीतः साधीयानिति समर्थितश्च तन्मतस्य खण्डनमेतद्वाक्यम् । अयं भावः—चतुरश्रावित्यादौ सजातीयकरद्वन्द्वेन वा, अरालखटकामुखादौ विजातीयतया वा द्विवचनं संभाव्यते । न तु करिहस्ते यत्राकृतित्वाच्च, द्वितीयहस्तप्रयोगगौणत्वाच्च, एकहस्तप्रयोग एव द्योत्यते ।

ऊर्ध्वमण्डलिनौ [1]हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात् ।
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ[2] ॥ २०३
उद्वेष्टितो भवेदेको द्वितीयश्चापवेष्टितः[3] ।
[4]भ्रमितावुरसः स्थाने ह्युरोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥ २०४
[5]अलपल्लवकारालावुरोऽधभ्रमणक्रमात् ।

अथोर्ध्वमण्डलौ—ऊर्ध्वमण्डलिनाविति । वक्षोदेशाद्व्यावर्तितकरणेन ललाटक्षेत्रेण पार्श्वगमनं विधाय ततोऽपि मण्डलवद्भ्रमणेन प्रसारितावूर्ध्वमण्डलिनौ । प्रसारितभुजाविति वर्तते । ललाटप्राप्तिपर्यन्तेनैवानयोर्लक्षणं शिष्टं तु पार्श्वमण्डलिनोरिति केचित् । तावेव पार्श्वविन्यस्ताविति वचनान्नृत्तप्रसिद्ध (चक्र) वर्तनात्मकावूर्ध्वमण्डलावित्यन्ये* ।

अथ पार्श्वमण्डलौ—तावेवेति । ऊर्ध्वमण्डलावेव पार्श्वगतौ पताकाकृती परस्परसम्मुखौ । *अन्ये तु निर्वचनसमर्थनाशयेन स्वपार्श्व एवाविद्धभुजभ्रमणवर्तनात्मकमनयो रूपमाहुः ।

अथोरोमण्डलिनौ—उद्वेष्टित इति । चकारसंनियोगेन यौगपद्यमाह । उरस इति पञ्चमी । तत आरभ्य पार्श्वक्षेत्रे भ्रमितावेकस्यागमनस्य परस्य गमनमिति वर्तनया । षष्ठीत्यन्ये वदन्तः तत्रैव स्थानमित्याहुः । ऊर्ध्वपार्श्वोरोमण्डलिषु हंसपक्षावित्यपरे वर्तयन्ति ।

अथोरःपार्श्वार्धमण्डलौ—अलपल्लवकारालाविति । वक्षोदेशत उत्तानो हस्तः संस्तम्भोऽलपल्लवसंस्थानदायिना व्यावर्तितकरणेन निष्कृष्यते ।

---

1 भ - ज्ञेयौ पुरो म - हस्तावुरो 2 म - करौ भ - विज्ञेयौ मण्डलौ करौ 3 प - द्वितीयश्च विवेष्टितः 4 ढ - भ्रमितौ म - तद्भ्रामितावुरःस्थाने ह्युरो 5 म - अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वाग्रौ पद्मकोशकौ ड - अलपल्लवकारालावुरोर्ध्वं न - अलपल्लवकारालावधोर्ध्वं ।

* अन्ये – कीर्तिधराचार्यादयः । ते पार्श्वमण्डलिनोः कक्षवर्तनेत्याहुः ।

[1]पार्श्वावर्तश्च विज्ञेयावुरःपार्श्वार्धमण्डलौ[2] ॥ २०५
हस्तौ तु मणिबन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा[3] ।
[4]खटकाख्यौ कृतौ स्यातां मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा ॥
[5]पद्मकोशौ यदा हस्तौ [6]व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
नलिनीपद्मकोशौ तु [7]तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥ २०७

तत्समकालं च पार्श्वप्रसारितभुजो द्वितीयो हस्तस्तर्जन्याद्युद्वेष्टितसन्निवेशेनारालरूपदायिना वक्षोदेशमानीयते । पुनरेवमिति । उरसि अर्धमेको हस्तः पार्श्वे च द्वितीयो मण्डलवद्गतागतक्रमणे कुरुत इति तथोक्तौ ।

अथ मुष्टिकस्वस्तिकौ—हस्तौ तु मणिबन्धान्त इति । एकः कुञ्चितोऽरालवर्तनया, अपरोऽञ्चितोऽलपल्लववर्तनया पुनरङ्गपर्याय[1] इत्येवं वर्तनानन्तरं खटकामुखाभ्यां स्वस्तिक इति पारम्पर्येण मुष्टिप्रभवत्वात्खटकस्य मुष्टिकस्वस्तिकव्यपदेशो मुष्टिशिखरकपित्थखटकानामन्यतमप्रयोगानुज्ञानार्थमिति तद्विदः* ।

अथ नलिन्याख्यौ पद्मकोशौ—पद्मकोशाविति । पद्मकोशौ सम्मुखौ श्लिष्टमणिबन्धौ । ततोऽप्येकस्य कनीयसः संमुखमपरस्याङ्गुष्ठं मुखं क्रियया परिवर्तनमिति केचित् । इदं त्वत्र युक्तम्—व्यावृत्तेन परिवृत्तौ यदा पद्मकोशाविति सङ्गतिः । अस्मिन् मुष्टावेव स्वस्तिकक्षेत्रे करौ कृत्वा द्वयोरपि यदा व्यावर्तितकरणेन कनिष्ठादिना परिवर्तनमन्योन्यपराङ्मुखता तदनन्तरं च पद्मकोशद्वयं तदा । नलिन्यामनेककमलसंभवादिदं नाम ।।

---

1 ड - पार्श्वार्धतश्च म - पार्श्वोर्ध्वतश्च 2 म - पार्श्वोर्ध्वमण्डलौ 3 द - कुञ्चितावकुञ्चितौ 4 ड - खटकाख्यौ तु तौ ढ - खटकाख्यौ तु तौ भ - तदा मुष्ट्यागतौ ज्ञेयौ संमुखौ तु परस्परम् 5 म - पद्मकोशाकृतौ 6 ड - व्यावर्त भ - न्यस्तौ तु स्वस्तिकौ यदा 7 म - च - तौ नाम्नौ संप्रकीर्तितौ ।

---

1 व्यवायः ।

* एकः कुञ्चितो मुष्टिरपरोऽञ्चितः खटक इत्युक्त्वा तावेव खड्गवर्तनेत्याह कीर्तिधराचार्यः ।

† कीर्तिधरस्तु पद्मकोशौ स्कन्धस्तनजानुष्वन्यतमक्षेत्रे विवर्तिताविति लक्षयति । तावेव पद्मवर्तनेति चाह ।

करावुद्वेष्टिताग्रौ च[1] [2]प्रविधायालपल्लवौ ।
[3]ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धौ [4]कर्तव्यावुल्बणाविति ॥ २०८

पल्लवौ [5]च शिरोदेशं[6] संप्राप्तौ [7]ललितौ स्मृतौ[8] ।
कूर्परस्वस्तिकगतौ[9] लताख्यौ वलिताविति[10] ॥ २०९

[11][करणे तु प्रयोक्तव्या नृत्तहस्ता विशेषतः ।
तथार्थाभिनये चैव पताकाद्याः प्रयोक्तृभिः॥ २१०

सङ्करोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगोऽर्थवशात्पुनः ।
प्राधान्येन पुनस्संज्ञा नाट्ये नृत्ते करेष्विह ॥ २११

अथोल्बणौ ललितौ च । करावुद्वेष्टिताग्राविति । वक्षःक्षेत्रादुद्वेष्टितप्रधानौ हस्तौ विधायोर्ध्वस्कन्धक्षेत्रे प्रसारितावाविद्धौ च स्कन्धाभिमुखचलदङ्गुलीकावलपल्लवौ भवतस्तदोल्बणौ । हर्षपरवशां चित्तवृत्तिं सूचयतः इत्युल्बणौ ।

अथ ललितौ—अलपल्लवावेव तु शिरःक्षेत्रप्राप्तौ चलितौ ललितौ चातुरश्रयेणाङ्गलालित्योपादानात् ।

अथ वलितौ—कूर्परस्वस्तिकगताविति । कूर्परस्थाने स्वस्तिकौ लताहस्तौ बाह्वोर्वलनाद्वलितौ इति । शब्द एवंप्रकारवर्तनान्तरसूचकः ।

करणसंश्रयान्करान्वक्ष्यामीति करणासक्तत्वाद्विशेषणभागस्यैव संश्रियमाणस्य करणस्य प्रवचनं फलतः। यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति वचनान्तरादृत्विजां प्रचारलाभात् द्वाविति (?) विभक्तिरुपपदार्थविधानपरेति करणं करणानि वा इति ह्यर्थे पाठः । (करणं) क्रियते सम्पाद्यते बलादेवाभिनयविशेषो, येनाङ्गुलितुलनक्रियाविशेषेण स्वसमाप्तौ निराकाङ्क्षायां स करणं, यथा कनिष्ठाद्यावर्तनेनालपल्लवः, विपरीतवर्तनायां तु परिसमाप्त्यभावे वर्तनायाः क्रियान्तराकाङ्क्षा । तदेवेदमङ्गतत्त्वविदस्फोटनमङ्गस्येति

1 च - तु 2 म - विच्युतावलपल्लवौ 3 द - ऊर्ध्वं 4 प - विज्ञेयौ
5 द - तु 6 ड - देशे 7 प - वलितौ 8 द - लता 9 म - न्यस्तौ 10 द - लताख्यवलिताविति म - वलितौ स्मृतौ 11 द्वौ श्लोकौ नमयोरेव ।

[1]वियुतास्संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः[2] ।]
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि करान्करणसंश्रयान्[4] ॥ २१२
सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्तनिदेशिभिः[5] ।
[6]विज्ञातव्यं प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥ २१३
[7]अथावेष्टितमेकं स्यादुद्वेष्टितमथापरम् ।
व्यावर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ॥ २१४
[9]आवेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।
[10]अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते[11] ॥ २१५
[12]उद्वेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या बहिर्मुखम्[13] ।
क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्वेष्टितमुच्यते ॥ २१६
[14]आवर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या [15]अङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।
[16]यथा क्रमेण करणं तद्व्यावर्तितमुच्यते ॥ २१७

व्यवहरन्ति । तेन येषु हस्तेषु तर्जन्यादेः कुञ्चनं तेष्वरालवत्क्रिया, यथा शुकतुण्ड-चतुरमृगशीर्षकादिषु । एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । पताकस्य तु सर्ववर्तनासु कार्य-करणतया साधारण्यं सर्वप्रकृतित्वम् । तत एव प्राधान्यात् पताकव्यपदेशः । नाट्यशब्देनाभिनयनहस्ताः नृत्तशब्देन नृत्तहस्ताः सूचिताः । अभ्यन्तरेण

---

1 म - असंयुताः संयुताश्च 2 न - हस्ताश्च कीर्तिताः 3 म - वक्ष्याम्यतः परमहं 4 प - करणं हस्तसंश्रयम 5 म - नृत्तप्रवेदिभिः ज - नृत्तप्रदर्शिभिः ढ - नृत्तप्रदेशिभिः भ - ज्ञेयं कर्म चतुर्विधम् 6 भ - आदर्शे श्लोकार्धो नास्ति 7 ज - अपवेष्टित भ - उद्वेष्टितमपवेष्टितमावर्तविवेष्टितं चैव 8 द - च 9 म - उद्वेष्ट्यन्ते 10 म - उद्वेष्टितं तु करणं तज्ज्ञेयं हस्तसंश्रयम् ज - अवेत्तदपवेष्टितम् छ - आवेष्टितं तु करणं तदा ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः 12 म - आवेष्ठ्यन्ते 13 ड - मुखाः म - कनिष्ठाद्याः पुनः पुनः । तदावेष्टितमित्याहुः करणं हस्तसंश्रयम् । यदाङ्गुल्योऽप वेष्ट्यन्ते कनिष्ठाद्याः पुनः पुनः । अपवेष्टितमित्याहुः करणं हस्तसंश्रयम् । कुञ्चितौ मणिबन्धान्ते व्यावृत्तपरिवेष्टितौ । शुकतुण्डे यदा हस्तं स्मृतं त्वावर्तितं तत् ॥ 14 न - आवेष्टयन्ते द - आवर्त्यन्ते म - आदर्शे द्वौ श्लोकौ न स्तः 15 ह्यङ्गुल्यो 16 ढ - यत्तु न - यत्र ।

[1]उद्वर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः[2] क्रमशो यदा।
अङ्गुल्यः करणं विप्रास्तदुक्तं परिवर्तितम्॥ २१८
[3]नृत्तेऽभिनययोगे च[4] पाणिभिर्वर्तनाश्रयैः।
मुखभ्रूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत्[5]॥ २१९
[6]तिर्यक्तथोर्ध्वसंस्थो ह्यधोमुखश्चाश्रितोऽपविद्धस्तु।
मण्डलगतिस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च॥ २२०

तलसंमुखत्वेन बाह्यपार्श्वात् देहं प्रति वक्षःक्षेत्रपर्यन्तमाप्त्या। अतो वैपरीत्येन बहिर्मुखत्वं कनिष्ठाद्यावर्तत इति तलसंमुखमेवाभ्यन्तरत्वं वक्षःक्षेत्राच्च बहिर्निर्गमनम्। एतद्विपर्यासेन बाह्यता।

ननु किमेतैरावेष्टिताद्यैरित्याशङ्क्य एतेषां साधकतमत्वं दर्शयति नृत्तेऽभिनययोगे चेति। नृत्ते नाट्ये च करणानि प्रकर्षेण योजयेत्। केन हेतुनेत्याह पाणिभिरिति, यतो वर्तना जाता जन्यजनकाश्च पूर्वपश्चाद्भावित्वेन। पाणयो नृत्तनाट्यहस्ताः। कथं प्रयोजयेदित्याह मुखभ्रूनेत्रयुक्तानीति। यतो हि वर्तना धावन्ति तत एव मुखा(दी)नीति तात्पर्यम्। नेत्रभ्रूमुखरागाः यैर्व्यञ्जिता इति त्वियमभिनयेषु पूरणार्था प्रक्रिया। इयं तु वर्तनास्वित्यपौनरुक्त्यम्।

बाहुलप्रत्वादङ्गुलिक्रियायास्तद्भेदानाह तिर्यक्तथोर्ध्वसंस्थ इत्यादि। तिर्यगिति पार्श्वगत्या, ऊर्ध्वः शिरसोऽप्युपरि गच्छन्, अधोमुखो भुवमाश्लिष्यन्, अश्रितो वक्षोदेशान्निष्क्रम्य शिरःक्षेत्रमेव प्रत्यागतः, अपविद्धो, मण्डल-

---

1 द - आवर्त्यन्ते छ - उद्वेष्ट्यन्ते 2 द - बाह्यशः 3 म - नृत्ते चाभिनये चापि हस्तैरेतानि नित्यशः 4 द - तु 5 म - करणानि तु कारयेत्।
6 ड-न-म-प-न - प्रभृतिष्वादर्शेषु—
तिर्यगूर्ध्वगतश्चैव तथाधोमुख एव च।
आविद्धश्चाप् (पि-म) विद्धश्च मण्डलः स्वस्तिकस्तथा।
अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पृष्ठगश्चेति चोदितः (ताः - म)॥
बाहुप्रकारा (शो—ड, श—द) दशधा नाट्यनृत्तसमाश्रयः (प्रयोक्तृभिः—ड)

उद्वेष्टितः प्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु।
बाह्वोरिति करणगता [1]विज्ञेया नर्तकैर्नित्यम् ॥ २२१

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः।
अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये [2]हृदयोदरपार्श्वकर्माणि[3]॥२२२

[4]आभुग्नमथ निर्भुग्नं तथा चैव प्रकम्पितम्।
उद्वाहितं समं चैव ह्युरः[5] पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २२३

[6]निम्नमुन्नतपृष्ठं च [7]व्याभुग्नांसं श्लथं क्वचित्।
आभुग्नं [8]तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥ २२४

गतेः सर्वतो भ्रमन् । पृष्ठं स्वकायस्यानुसरतीति पृष्ठानुसारी । उद्वेष्टितो मणिबन्धनवर्तनया निष्क्रामणप्रसारितस्य तु स्पष्टमेवाग्रमनुधावन् । एतेषु करणेषु चतुर्षु द्रुतमध्यबिलम्बितादिवैचित्र्येण बाहुपर्यायेण च समस्तानि योजनया यदा नियुज्यन्ते तदा घातवर्तनादिशतसहस्राण्यत्रैवान्तर्भूतानीति यदेके चत्वारिंशतमन्ये शतमाहुस्तन्मिथ्यैव । तदाह करणगता विशेषा अवश्यं ज्ञातव्या इति । नित्यमेतद्व्यतिरिक्तप्रयोजनाभावात् ।

अथोरसः कर्माण्याह आभुग्नमित्यादि । निम्नमिति ससङ्कोचम् । क्वचिदिति मध्ये मध्ये, श्लथं शिथिलं निरवष्टम्भं कृत्वा व्याभुग्नावधः पतन्ता-

---

1 छ - विशेषा 2 प - हृदयोरः 3 ज - प्रभृति म - पर्यन्तं सर्वासु मातृकासु " इति भारतीये नाट्यशास्त्रे हस्ताभिनयो नाम नवमोऽध्यायः म - हस्ताध्यायः द - नवमः (१८८ आदितः १६८८ श्लो) 4 च - आभुग्नमप्यनिर्भुग्नं
5 द - उरः 6 म - निम्नमध्यं भवेद्यत्त व्याभग्नांसं तथैव च।
आभुग्नमिति तत्प्रोक्तं कर्माण्यस्य निबोधत ॥
7 न - आभुग्नांसं द - व्याभुग्नं संश्लथं 8 द - च उरो

[1]सम्भ्रमविषादमूर्च्छाशोकभयव्याधिहृदयशल्येषु[2] ।
कार्यं [3]शीतस्पर्शे वर्षे [4]लज्जान्वितेऽर्थवशात् ॥ २२५
[5]स्तब्धं च निम्नपृष्ठं च निर्भुग्नांस समुन्नतम् ।
उरो निर्भुग्नमेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥ २२६
स्तम्भे [6]मानग्रहणे विस्मयदृष्टे च[7] सत्यवचने [8]च ।
अहमिति च [9]दर्पवचने [10]गर्वोत्सेके च कर्तव्यम् ॥
[[11]अत्र केचित्—क्षेपकोऽयम्—
दीर्घनिःश्वसिते चैव जृम्भणे मोटने तथा ।
[12]बिब्बोके च पुनः स्त्रीणां तद्विज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥]
[13]ऊर्ध्वक्षेपैरुरो यत्र निरन्तरकृतैः कृतम्[14] ।
[15]प्रकम्पितं च [16]तज्ज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥ २२९
[17]हसितरुदितेषु कार्यं श्रमे भये श्वासकासयोश्चैव ।
[18]हिक्के दुःखे च तथा नाट्यज्ञैरर्थयोगेन ॥ २३०

विवांसौ । यत्र शीतेनापि विना दुर्दिने । एवमेव मार्गे भ्रमणामिति वर्ष इत्युक्तम् । सम्यगुत्थितं कृत्वा निष्क्रान्तौ शुद्धा(भुग्ना ?) वंसौ यत्र । हिक्का स्पष्टम् ।

1 भ - शस्त्रच्छेदे विषादे च हृच्छोके मूर्छिते भवेत् ।
खेदे कार्यं वर्षे शीतस्पर्शे लज्जान्वितेऽपि च ॥

2 ड - शिल्पेषु 3 ड - तेन स्पर्शे न - शीते द - शीते वर्षे स्पर्शे 4 ड - लज्जाःयिते 5 म - स्तब्धं समुन्नतं चैव निम्नं पृष्ठं तथैव च 6 ड - मानप्रग्रहणे न - माने ग्रहणे 7 ड - तु 8 द - हृष्टे च छ - विस्मयहर्षे च सत्त्वदृष्टे च 9 न - जल्प 10 ड - गर्वोत्साहे न - गर्वे शोके भ - गर्वोद्वृत्ते विषादे च 11 अयं श्लोकः कखगच - आदर्शेष्वेवास्ति 12 क - विट्ठेषे 13 ड - ऊर्ध्वोत्क्षेपै- द - उरोक्षेपैः ढ - ऊर्ध्वोत्क्षेपैरुरसो 14 म - कृतैर्युतम् 15 न - आकम्पितं तु कर्तव्यं कर्म चास्य निबोधत 16 ड - तु विज्ञेयं म - तु तज्ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत 17 न - हसिते रुदिते कार्यं दड - हसितरुदितादि (द-ति) संभ्रमभयश्रमव्याधिपीडितार्थेषु 18 न - हिल्के च - हिक्का दड - नानाभावोपगतं कार्यमुरो नाट्ययोगेषु

[1]उद्वाहितं तूर्ध्वकृतमुरो ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
[2]दीर्घोच्छ्वासोन्नतालोके जृम्भणादिषु चेष्यते ॥ २३१
[3]सर्वैरेवाङ्गविन्यासैश्चतुरश्रकृतैः कृतम्[4] ।
[5]उरः समं तु विज्ञेयं स्वस्थं सौष्ठवसंयुतम् ॥ २३२
एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम्[6] ।
[7]अतः परं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह[8] लक्षणम् ॥ २३३
नतं समुन्नतं चैव प्रसारितविवार्तिते[9] ।
[10]तथापसृतमेवं तु पार्श्वयोः कर्म पञ्चधा ॥ २३४
[11]कटी भवेत्तु व्याभुग्ना पार्श्वमाभुग्नमेव च[12] ।
[13]तैथवापसृतांसं च किञ्चित्पार्श्वं नतं स्मृतम्[14] ॥ २३५
[15]नतस्यैवापरं पार्श्वं विपरीतं तु युक्तितः[16] ।
[17]कटिपार्श्वभुजांसैश्चाभ्युन्नतैरुन्नतं भवेत्[18] ॥ २३६
[19]आयाममनादुभयतः पार्श्वयोः स्यात्प्रसारितम् ।

---

1 म - उद्वाहितमूर्ध्वगतं यदुरस्तु स्वभावतः । दीर्घे निःश्वसिते कार्ये जृम्भणे च तथैव च न - उद्वाहितमूलकृतं ड - उद्वाहितमूर्ध्वगतमुरो ज्ञेयं प्रयोगतः 2 ड -दीर्घोच्छ्वासनतालोके द - दीर्घोन्च्छ्वासोन्नतालोके न - दीर्घनिःश्वासितं कार्यं द - दीर्घोच्छ्वासायताघ्राणा 3 ड - सर्वैः ससौष्ठवैरङ्गैः 4 न - कृतैस्तु यत् द - कृतैश्च यत् 5 म - समं तच्चैव विज्ञेयमुरः सौष्ठवसम्भवम् द - उरः सममिदं ज्ञेयं स्वभावाभिनयात्मकम् 6 द - उरः शास्त्रविकल्पनम् 7 ड - अत ऊर्ध्वं 8 म - पार्श्वयोरपि 9 द - विवर्तने 10 ड - तथा प्रसृतमेतत्तु म - तथापसृतमेवं स्यात् 11 ड - कटिर्भवेत्तु द - कटी भवेत्तथा भुग्ना म - कटिर्भवेत् निर्भुग्ना 12 द - तु 13 द - तथैवोपसृतांसं तु 14 म - भवेत् 15 म - अन्यत्पार्श्वनतादस्माद्विपरीतं प्रयोगतः ड - तस्यैव चापरं 16 द - यत्कृतः 17 म - कटीपार्श्वभुजांसानामुन्नतैः द - कटिपार्श्वभुजांसं वाभ्युन्नतैः 18 म - स्मृतम् 19 म - प्रसारणात्

[1]परिवर्तात्त्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते[2] ॥ २३७
[3]निवर्तनापनयनाद्भवेदपसृतं पुनः[4] ।
[5]पार्श्वलक्षणमित्युक्तं विनियोगं निबोधत ॥ २३८
[6]उपसर्पे नतं कार्यमुन्नतं चापसर्पणे[7] ।
प्रसारितं [8]प्रहर्षादौ परिवृत्ते विवर्तितम् ॥ २३९
विनिवृत्ते त्वपसृतं पार्श्वमर्थवशाद्भवेत् ।
एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत[9] ॥ २४०
क्षामं खल्वं[10] च पूर्णं च सम्प्रोक्तमुदरं त्रिधा[11] ।
तनु क्षामं नतं [12]खल्वं [13]पूर्णमाध्मातमुच्यते ॥ २४१
क्षामं[14] हास्येऽथ रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि [15]श्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥ २४२
[16]पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु ।

[17]अन्ये तु—

क्षामं खल्लं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् ॥] २४३

---

1 झ - परिवर्तः ड - परिवर्तितकस्यापि म - परिवर्तं त्रिकस्याथ न - परिवर्तनात्त्रिकस्यापि 2 म - अथोच्यते 3 भ - तस्यैव चापगमनात् 4 म - सृतं तु तत् 5 भ - प्रयोगमेषां वक्ष्यामि पुनस्तन्मे नत... । 6 न - उपसर्पणे नतं कार्यं ज - द्वौ श्लोकौ न स्तः 7 ढ - चापसर्पणम् 8 द - स्यादायामे परावृत्ते ड - प्रकर्षादौ परिवृत्तौ ढ - प्रकाषौंदौ परावृत्त्या भ - प्रहर्षादौ त्रासे चापसृतं भवेत् । विवर्तनं निवर्तें च कार्ये पार्श्वमिष्यते 9 भ - यथायोगं प्रयोजयेत् 10 भ - खल्लं 11 भ - बुधैः 12 द - खल्लं 13 ड - पूर्णमानत ढ - पूर्णमायात छ - पूर्णमाध्यात झ - पूर्णमाध्नात 14 ड - हासे च भ - तु हसिते कार्यं तथा चैव प्रजृम्भण 15 म - तपसा 16 भ - पूर्णं निःश्वसिते कार्यं भुक्ते पीते च योक्तृभिः न - पूर्णमुच्छासिते स्थूल ड – पूर्णमुच्चलिते स्थूलव्याधितात्यशनादिषु द - पूर्णमुच्छ्वासितारोग्य 17 जादि मान्तेष्वादर्शेषु नास्ति ।

[1]इत्येतदुदरस्योक्तं कर्म कट्या निबोधत।
[2]छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता काम्पिता तथा[3] ॥२४४
उद्वाहिता [4]चेति कटी नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा[5] ।
[6]कटी मध्यस्य वलनाच्छिन्ना सम्परिकीर्तिता[7] ॥ २४५
[8]पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्तिता[9] ।
सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटी[10] ॥ २४६
[11]तिर्यग्गतागता क्षिप्रं [12]कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ।
[13]नितम्बपार्श्वोद्वहनाच्छनैरुद्वाहिता कटी ॥ २४७
[14]पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि विनियोगप्रयोजनम्[15] ।
[16]छिन्ना व्यायामसम्भ्रान्तव्यावृत्त[17]प्रेक्षणादिषु ॥ २४८
[18]निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणादिषु[19] ।
[20]कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ॥ २४९
स्थूलेषूद्वाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च।
कम्पनं वलनं चैव स्तम्भनोद्वर्तने तथा ॥ २५०

---

1 ड - इत्येतदुदरं प्रोक्तं कट्याः कर्म 2 म - छिन्ना प्रकम्पिता चैव विवृत्ता रेचिता तथा 3 ज - भवेत् 4 ड - चैव कटी 5 म - नृत्ते पञ्चविधास्मृता 6 भ - मध्यस्य वलनात्तत्र कटी छिन्नेति कीर्तिता ड - सा परिकीर्तिता 7 द - आदर्शे श्लोकार्धो नास्ति 8 म - विवृत्ता परिकीर्तिता 9 म - भ्रमणाच्चैव रेचिता स्वभिसंहिता 10 म - आदर्शे छिन्नालक्षणानन्तरमस्ति 11 ड - क्षिप्ता 12 म - क्षिप्तेया सा प्रकम्पिता 13 म - नितम्बोद्वाहनाच्चैव क्रमेणोद्वाहिता स्मृता 14 जड - कटिकर्म मया प्रोक्तं त्रिनियोगं निबोधत 15 न - योगं प्रयोगजम् भ - योगं प्रसादजम् 16 भ - छिन्ना कार्या कटी भ्रान्ते विवृत्ता वर्तनेषु च 17 द - पृष्ठतः 18 भ - रेचिता रेचितेषु स्यादन्या लीलागते स्त्रियः 19 ड-भ्रमणेषु च 20 म - वृद्धवामनकुब्जानां गतौ कार्या प्रकम्पिता। व्यायामे त्वथ संभ्रान्ते विवृत्ता प्रेक्षितेषु च। गिवृत्ता . . . .

[1]विवर्तनं च पञ्चैतान्यूरुकर्माणि कारयेत्[2] ।
[3]नमनोन्नमनात्पार्ष्णेर्मुहुः स्यादूरुकम्पनम् ॥ २५१
[4]गच्छेदभ्यन्तरं जानु यत्तु तद्वलनं स्मृतम् ।
[5]स्तम्भनं चात्र विज्ञेयमपविद्ध[6]क्रियात्मकम् ॥ २५२
वलिताविद्धकरणादुद्वर्तनमितीरितम्[7] ।
पार्ष्णिरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र तत्तु निवर्तनम्[8] ॥ २५३
[9]गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम्[10] ।
वलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वैरपरिक्रमे ॥ २५४
[11]साध्वसे च विषादे च स्तम्भनं सम्प्रयोजयेत्[12] ।
व्यायामे ताण्डवे चैव कार्यमुद्वर्तनं बुधैः[13] ॥ २५५
[14]विवर्तनं च कर्तव्यं सम्भ्रमादिपरिक्रमे[15] ।

श्लिष्टकटीत्रिकस्कन्धकर्माणि पार्श्वकर्माणीति। गतेषु तदुक्तमपविद्धक्रियात्मकामिति निष्क्रियत्वमिति यावत् ।

---

1 ड - निवर्तनं   2 न - योजयेत्   3 म - नमनोन्नमनं पार्ष्ण्योर्महीपृष्ठे द्रुतभ्रमम् । स्थित्वा पादतलाग्रेण तदूर्ध्वं कम्पनं स्मृतम् ।   4 न - गच्छेश्चाभ्यन्तराद   द - गच्छेदभ्यन्तरे   ड - गच्छेदभ्यन्तराज्जानु   म - गच्छेदभ्यन्तरज्जानु शनैर्यद्वलनं तु तत् । क्रियायाश्चाप्रवृत्तिर्या स्तम्भनं तदुदाहृतम् ।   5 म - आदर्शे नास्ति   6 न - अपवृत्तं   7 भ - भावो यस्तदुद्वर्तनामिष्यते   ड - करणादूर्वोरुद्वर्तनं स्मृतम्   8 ह - तत्र निवर्तनम्   9 द - आदर्शे त्रयो विनियोगश्लोका न सन्ति   10 क - भवेच्चापि हि कम्पनम्   म - कम्पनं संप्रयोजयेत्   झ - भयतोऽपि हि कम्पनम्   न - प्रकम्पनम्   11 म - ह्रीसाध्वसविषादेषु   12 ड - तु प्रयोजयेत्   13 न - तथा   14 न - निवर्तनं   15 ड - परिश्रमे

[1]यथादर्शनमन्यच्च लोकाद्ग्राह्यं प्रयोक्तृभिः ॥ २५६
इत्यूर्वोर्लक्षणं प्रोक्तं जङ्घयोस्तु[2] निबोधत ।
[3]आवर्तितं नतं [4]क्षिप्तमुद्वाहितमथापि वा[5] ॥ २५७
परिवृत्तं तथा चैव जङ्घाकर्माणि पञ्चधा[6] ।
[7]वामो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणाच्चापि वामतः ॥ २५८
[8]पादो यत्र व्रजेद्विप्रास्तदावर्तितमुच्यते[9] ।
[जङ्घास्वस्तिकयोगेन क्रमादावर्तितं नयेत् ॥] २५९
जानुनः कुञ्चनाच्चैव[10] नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
विक्षेपाच्चापि[11] जङ्घायाः क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥ २६०
[नतं स्याज्जानुनमनात्क्षिप्तं विक्षेपणाद्बहिः ।]
उद्वाहितं च [12]विज्ञेयमूर्ध्वमुद्वाहनादिह[13] ॥ २६१
[14]प्रतीपनयनं यत्तु परिवृत्तं तदुच्यते[15] ।
आवर्तितं प्रयोक्तव्यं [16]विदूषकपरिक्रमे ॥ २६२
[17]नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतादिषु ।
क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डवे च प्रयुज्यते[18] । २६३
तथा चोद्वाहितं [19]कार्यमाविद्धगमनादिषु ।
ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ॥ २६४

---

1 ड - तथा 2 ड - जङ्घायास्तु न - जङ्घयोश्च 3 न - आवर्तनं झ - आवर्तितं तु तं 4 द - क्षिप्र 5 ड - च 6 भ - कारयेत् द - पञ्चवै 7 द - जङ्घास्वस्तिकयोगेन क्रमादावार्तितं भवेत् । नतं स्याज्ञानुगमनाद्विक्षिप्तं क्षेपणाद्बहिः । 8 झ - पादो यत्राग्रतो विप्राः 9 म - तदावर्तनमिष्यते 10 ड - कुञ्चनं वापि 11 प - विक्षेपाच्चैव 12 म - तु 13 ड - उद्वाहनादपि म - उद्वाहनाद्बुधैः द - ऊद्वाहनादथ 14 भ - प्रपात द - प्रतीपगमनं 15 म - तदिष्यते 16 ड - संभ्रमाति 17 द - विनियोगश्लोकाः नसन्ति 18 म - प्रयोजयेत् 19 ड - कुर्यात

[1]इत्येवं जङ्घयोः कर्म पादयोस्तु[2] निबोधत ।
[3]उद्घट्टितः समश्चैव तथाग्रतलसञ्चरः ॥ २६५
अञ्चितः कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्मृतः ।
[4]स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ[5] निपात्यते[6] ॥ २६६
यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घट्टितस्तु सः[7] ॥
[8]अयमुद्वेष्टितकरणेष्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
[9]द्रुतमध्यमप्रचारः सकृदसकृद्वा प्रयोक्तव्यः[10] ॥
स्वभावरचितो[11] भूमौ समस्थानश्च यो भवेत्[12] ।
[13]समपादः स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥
स्थिरः स्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रये । २६९
[14]चलितश्च पुनः कार्यो [15]विधिज्ञैः पादरेचिते[16] ॥

वहिः पार्ष्णिक्षेपाच्च पतनमाविद्धमूरोः वर्तना करण इति क्रियायां सत्यामित्यनेन पुनःपुनः पादतलाग्रात्तु स्थानं च कर्तव्यमिति दर्शयति । ऊर्ध्वविकृतस्य घट्टनानुद्धट्टितः उद्वेष्टितरूपं यत्करणमुद्वेष्ट्यन्ते यदाङ्गुल्य इत्यादि तदेव बाहुकर्मभेदाद्बहुधा । तत्रास्य प्रयोग इति वर्तनाश्रयो विनियोगः । केचित्तु प्रयोगमासाद्यानुकरणार्थमप्यस्य प्रयोग इत्यूचुः । यथा विक्रमोर्वश्यादौ पुरूरवःप्रभृतेः । एतेन नाट्यविषयो विनियोग उक्तः ।

---

1 झ - इत्येतत् म - एतत्तु 2 झ - पादयोश्च 3 झ - उद्घट्टितं समं चैव द - उद्घाटितः समस्त्र्यश्रः ......पादःषोढा प्रकीर्तितः 4 द - स्थित्वाग्रतलपादेन प - स्थित्वा पादान्तलग्नेन 5 झ - पार्ष्णिभूमौ 6 भ - निवेशयेत 7 द - भवेदुद्घाटितस्तु सः म - स तूद्घट्टित इष्यते 8 ड - अयमुद्घट्टित द - अयमुद्घाटित 9 म द - ललितमधुरप्रचारः 10 द - वापि कार्यस्तु ड - समकृद्वा प्रयोक्तव्यः 11 द - रचितौ 12 द - समस्थानं च योजयेत् 13 म - समो मतः स पादस्तु 14 ह - वलिता च पुनः कार्या म - वलितश्च 15 च - विक्षेपः 16 म - रेचके

[[1]समस्यैव यदा पार्ष्णिः पादस्याभ्यन्तरे भवेत्। २७०
बहिः पार्श्वस्थितोऽङ्गुष्ठस्त्र्यश्रपादस्तु स स्मृतः॥
त्यक्त्वा (कृत्वा?) समपदं स्थानमश्वक्रान्ते तथैव च।
स्याद्विकलवादिष्वर्थेषु त्र्यश्रः पादो यथाविधि]॥
[[2]अस्यैव समपादस्य पार्ष्णिरभ्यन्तरे भवेत्।
त्र्यश्रपादः स विज्ञेयः स्थानकादिषु संश्रयः॥]
उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिः प्रसृतोऽङ्गुष्ठकस्तथा[3]।
[4]अ ल्यश्चाञ्चिताः सर्वाः पादेऽग्रतलसञ्चरे[5]॥
[6]तोदननिकुट्टने[7] स्थितनिशुम्भने भूमिताडने भ्रमणे[8]।
[9]विक्षेपविविधरेचकपार्ष्णिकृतागमनमेतेन[10]॥
[11]पार्ष्णिर्यस्य स्थिता भूमौ पादमग्रतलं[12] तथा। २७५

अग्रेण नतेन च न त्वरत इति। तथा तोदनं प्रेरणम्, निकुट्टनं तदवग्रहणं स्थितं स्थानकादि, शुम्भनं पीडनं, (ताडनं) हननं, विक्षेपो भूतस्यापसारणं

---

1 द - आदर्श एव 2 ज द न - आदर्शेष्वेव 3 न - पार्ष्णिरञ्चितोऽङ्गुष्ठतस्तथा ज - पार्ष्णिरञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा 4 क - अङ्गुल्यग्राञ्चिताः 5 ड - पादोऽग्रतलसञ्चरे झ - पादोऽग्रतलसंचरः म - पादे च तलसंचरे 6 म - नोदन 7 ड - निकुट्टिते द - निकुट्टनास्थितस्तम्भने 8 म - स्थितिनिसुम्भिते भूमिताडने चैव ड - निशुम्भिते भूमिताडनभ्रमणे 9 म - विक्षिप्त छ - विक्षेपविधिरेचकपाणिकृतगमन 10 ड - क्षताग्रगमनमेतेन न - कृतं गमनमेतेन झ - क्षणगमनमेतेन ज - क्षतगमनमेतेन
11 - छ - पार्ष्णिर्यस्य
म - ऊर्ध्वमग्रतलं यस्य पार्ष्णिर्भूमौ स्थिता तदा।
अञ्चितः स स्मृतः पादः कर्म चास्य निबोधत॥
12 ड - यस्याञ्चिता भूमावूर्ध्वमग्रतलं द - भूमावुच्चमग्रतलं

अङ्गुल्यश्चाञ्चिताः[1] सर्वाः स पादोऽञ्चित उच्यते[2] ॥
[3]पादाग्रस्थितसञ्चारे वर्तितोद्वर्तिते[4] तथा । २७६
[5]एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरकेषु च ॥
ऊक्षिप्ता यस्य पार्ष्णिः स्यादङ्गुल्यः कुञ्चितास्तथा ।
[6]तथाकुञ्चितमध्यश्च स पादः कुञ्चितः स्मृतः ॥
[7]उदात्तगमने चैव वर्तितोद्वर्तिते[8] तथा । २७८
अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं[9] प्रयोजयेत् ॥
[10][उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठाग्रेण संस्थितः[11] । २७९
वामश्चैव स्वभावस्थः सूचीपादः प्रकीर्तितः ॥
[12]नृत्ते नूपुरकरणे प्रयोगस्तस्यकीर्तितः[13] ॥] २८०
[14]पादजङ्घोरुकरणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
पादस्य करणे सर्वं जङ्घोरुकृतमिष्यते[15] ॥ २८१

भ्रान्तकं मनसः, विविधरेचकः करपादरेचकः। अञ्चिता इति प्रसृताः । अञ्चित-मुद्वर्तितं विदूषकादिगतौ । भ्रमरी चारी, येषु प्रयोगेषु ते भ्रमरकाः । सूचीं षष्ठं पादमन्ये पठन्ति । नूपुरस्य पादभूषणस्य करणे बन्धने । कट्यूरुजङ्घापाद-कर्माण्येव परस्परामिश्रीभूततावैचित्र्येण समुदिततया प्रयुज्यमानानि चारी-त्युच्यन्ते । तत्समुदायस्य मण्डलभेदेन गतिर्निष्पद्यत इति कट्यादिपादान्तकर्म-णैव चार्य उक्ताः । अत एव तासां विनियोगः पृथङ्नोक्तः ।

समनन्तरं त्वध्यायत्रयं तद्वैचित्र्योदाहरणप्रदर्शनार्थमित्येतत्सर्वं मनसि कृत्वाह पादजङ्घोरुकरणमित्यादि । सममिति सह । अत्र हेतुः पादस्येति नाभि-जङ्घोरुकरणमित्यादिकमस्त्वन्यं पादकर्मेत्यर्थः ।

---

1 ढ - चालिताः 2 द - पादस्त्वरितः स्मृतः ङ - पादस्त्वञ्चितः स्मृतः 3 ङ - पादाग्रतल न - पादाग्रक्षत ढ - पादाग्रकृत झ - पादाग्रहत 4 म - ऊद्वर्तने 5 म - नानाभ्रमरके चैव योज्यः पादोऽयमञ्चितः 6 म - कुञ्चितश्च तथा मध्यः 7 च - उपान्ते द - तदानुगमने 8 म - वर्तनोद्वर्तने 9 म - पादमेनं 10 जदनादर्शेषु नास्ति 11 म - संस्थितिः ढ - संस्थितम 12 च - नृत्तेऽन्तःपुर 13 ङ - कीर्त्यते 14 म - ऊरुजङ्घांघ्रिकरणं 15 म - करणे चोक्तमूरुजङ्घाकृतं तथा -

यथा पादः प्रवर्तेत तथैवोरुः[1] प्रवर्तते।
तयोः समानकरणात्पादचारीं[2] प्रयोजयेत्॥ २८२
इत्येतदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं चैव कर्म हि[3]।
[4]अतःपरं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम्॥ २८३

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे
[5]अङ्गाभिनयो नाम
[6]नवमोऽध्यायः॥

एतदेव स्फुटयति यथा पाद इति। तयोरिति मध्ये जङ्घापि स्वीकृता। अत्रैवं सर्वमाङ्गिकमियतैवोक्तमिति दर्शयति इत्येतदिति। अनन्तरवक्तव्यस्या-सूत्रयति अतःपरमिति। चारीव्यायामा लक्ष्यन्ते उपलक्ष्यन्ते उदाहरणतया येनेति शिवम्॥

शिशिरतरकिरणकलिकालङ्कारविभक्तिभक्तभङ्गुरतापः।
अभिनवगुप्तो नवमाध्याये सन्देहतापमपनुदतीति स्म॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्तविरचितायां
नाट्यवेद*विवृतावभिनवभारत्यां
आङ्गिकाध्यायो नवमः॥

---

1 म - तथोर्वादि 2 द - करणां पादचारीं 3 म - कर्मलक्षणमेव च. द इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तमङ्गजं कर्म चैव हि न - कर्म चैव च। झ - चैव कर्मभिः 4 म - अत ऊर्ध्वं 5 ड - शारीराभिनयो न - शारीराभिनयो 6 ज - प्रभृति म - पर्यन्तेष्वादर्शेषु भ - संज्ञके विना दशमोऽध्यायः. 1 भ - संज्ञके अध्यायविभाग एव नास्ति द - संज्ञके दशमोऽध्यायः ४९॥ आदितः १७३७॥ इति च। *वृत्तौ

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

दशमोऽध्यायः[1]

[[2]एवं पादस्य जङ्घाया [3]ऊरोः कट्यास्तथैव च।
समानकरणे चेष्टा[4] चारीति परिकीर्तिता[5]॥] 1
विधानोपगताश्चार्यो [6]व्यायच्छन्ते परस्परम्।
यस्मादङ्ग[7]समायुक्तास्तस्माद् व्यायाम उच्यते[8]॥ 2

निश्चलस्थितिमव्योमभूचारीसद्गतिप्रदः।
सर्वदा ध्वनिमालात्मा शम्भुर्विजयतात् प्रभुः॥

चारीव्यायामलक्षणमित्युक्तम्। तत्र समासे सन्देहः व्यायामशब्दार्थे च, चरेर्हि (इञ्) करणे भावे वा औणादिक इति, 'कृदिकारादक्तिन ङीष्' इति च चारीशब्दः प्रसिद्धार्थ इत्यभिप्रायेण सन्देहद्वयमपाकर्तुमाह—विधानोपगता इति। अन्योन्ययोजनापतिताश्चार्यो व्यायामशब्दस्यार्थ इति तात्पर्यम्। चार्य एव व्यायाम इति कर्मधारय इत्यर्थः। अन्वर्थस्तु व्यायच्छन्ते इति परस्परतया आपतन्ति। कुत्र नियम इत्याह—परस्परं पूर्वा चारी परत्र नियता (न तु) पूर्वस्यामिति, तेनाकर्मकत्वादात्मनेपदं परस्परोपपदाच्चेति कर्मव्यतिहारजमात्मनेपदं निषेधति, न तु 'आङोयमहन' इति। ननु किं तन्नियमनमित्याह। विधानोपगता इति प्रधानेनैकस्या यतः अपरा उपगता बलादेवागता। नन्वेवमन्योन्याश्रयम्? न, अङ्गेन प्रधानभूतेन केनचित्, सम्यगायुक्ताः प्रयुक्ताः प्रवर्तिता

1 भ-आदर्शे नात्राध्यायविभागः कृतः। नवमाध्यायमध्य एव दशमस्य प्रारम्भोऽस्ति। जादि भान्तादर्शेषु सर्वेष्वयमेकादश इत्येव गण्यते।
2 - अयं श्लोकः कखगघचाभादर्शेषु न वर्तते 3 छ - ऊर्ध्वं म - ऊरु 4 छ - करणाचेष्टा ड - करणाच्चेष्टा न - करणं चेष्टा 5 ड - सा चारीत्यभिधीयते ज - सा चारीत्याभिसंज्ञिता 6 म व्यायच्छान्ति झ - व्याश्रयन्ति 7 ड - समायुक्तः 8 ड - व्यायाममुच्यते।

एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता[1] ।
[2]द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥ ३
करणानां समायोगः खण्ड इत्यभिधीयते ।
खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा [4]संयुक्तैर्मण्डलं भवेत् ॥ ४
चारीभिः [5]प्रसृतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च[6] चार्यो युद्धे च कीर्तिताः[7] ॥ ५

यत्रायत्रापेक्षया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—किंचिदङ्गं प्रधानं यत् संभवति यथा हस्तो वा अभिनये, पादो वा गतौ, तदा तदुपयोगिनी चारी प्रधानं, तच्चारीसंपत्त्युचिता च पूर्वा चारी आश्रीयते परयाचेति परस्परमियमवत्यश्चार्यो-व्यायाम इति । तत्र व्यायामस्य संक्षिप्तमध्यमविस्तीर्णतया भेदान्निरूपयति । एकपादप्रचारो एकः एकाङ्किपादेन, श्रोण्यादिप्रचारो व्याक्षिप्तः । द्विपादेति । पादशब्देन तत्प्रचारः । नामेति तुर्व्यायामप्रसिद्धादन्यदेवेदं संज्ञात्वेनाधुनैव नियम्यत इत्यर्थः । एष संक्षिप्तो व्यायामः अभिनयान्तरादौ । करणानामिति बहुवचनात् त्रीन् (त्रीणि?)'कपिञ्जलानालभे'तेति यथा । अन्यथा बहुत्वानियमे खण्डानां मण्डलेभ्यः क प्रविभागः । एष मध्यमो व्यायामः उपवृत्त्येधमानौ । त्रिभिश्चतुर्भिरित्येतच्चतुरश्रतालाभिप्रायेण, वाग्रहणान्मिश्रणमपि सूचयन् सङ्ख्यान्तरमपि गृह्णीते । तथा हि—चतुर्थे सूचीविद्धाख्ये (११-१२) मण्डले तु याश्चारीर्वक्ष्यति 'सूचीमाद्यं पदं दध्या'दित्यादि । (११-१३)सप्तमे त्वलाताभिख्ये—'भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् । षट्सङ्ख्यं सप्तसङ्ख्यं वा'इति (११-२२) द्वादशेऽद्ध्यर्धिका इति । एवमन्यत्र । तत्र लौकिकत्वं तावच्चारीणां दर्शयति चारीभिरिति नृत्तं वाऽङ्गहारात्मकत्वं च तच्चारीभिः प्रसृतं च व्याप्तमिति प्रत्येकं चेष्टितं गतिः । शस्त्रमोक्ष इति चक्रकुन्तादियुद्धं युद्धमिति, खड्गहननादियुद्धं नियुद्धं च । प्रकृतेऽप्युपयोजयति—

---

1 द - चारित्याभिधीयते न - सा चारीत्यभिसंज्ञिता 2 द - पादाभ्यां चरणं यत्तु करणं चेह तत्स्मृतम् । 3 ड - समायोगात् खण्डमित्यभिधीयते 4 ड - संयुक्तं 5 द - संस्कृतं नृत्यं म - प्रस्तुतं 6 न - मोक्षश्च 7 प प्रकीर्तिताः.

[1]यदेतत्प्रस्तुतं[2] नाट्यं तच्चारीष्वेव संस्थितम्[3] ।
[4]न हि चार्या विना किंचिन्नाट्येऽङ्गं संप्रवर्तते[5] ॥ ६
तस्माच्चारीविधानस्य[6] संप्रवक्ष्यामि लक्षणम्[7] ।
या यस्मिंस्तु [8]यथा योज्या नृत्ते युद्धे गतौ तथा[9] ॥ ७
[10]समपादा स्थितावर्ता शकटास्या तथैव च ।
[11]अध्यर्धिका [12]चाषगतिर्विच्यवा च तथापरा[13] ॥ ८
[14]एडकाक्रीडिता बद्धा [15]ऊरूद्वृत्ता तथाड्डिता[16] ।
[17]उत्स्पन्दिताथ जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता[18] ॥ ९

यदेतदिति । यच्छब्देन व्याख्यातधर्मपूर्वकं, एतच्छब्देन व्याख्यास्यमानधर्मयोगं परामृश्यत इति विततता नाट्यस्याह । किंचिदङ्गमिति शिरोहस्तादि, किंचिद्धि, चार्या सह किंचित्पूर्वापरभावेन । संप्रवर्तत इति संवर्तते खलत्वेन प्रवर्तते क्रियया, सम्यक् प्रवर्तते वा, अनित्येनेति वैकल्पिकोऽप्युपसर्गार्थयोगः तथाङ्गेऽपि स्वीकारतत्त्वं(?)निरूप्यत इति भर्तृमित्राचार्यः । प्रकृताधिकारिखेदावहत्वाच्च न पदवाक्यवित्परिचिततापकटनमात्रलालसात्मकमतिरिति विरमति(म्यते?) । लक्षणमिति उदाहरणम् । नृत्त इति, करणाङ्गहारादौ । यस्मिन्निति । 'नपुंसक'मित्येकशेषः, तथेति उक्तं, वक्ष्यते चेति

1 सार्धः श्लोके द - आदर्शे न वर्तते पतितः स्यात् 2 प - प्रायशां 3 म - तच्चारीषु व्यवस्थितम् ड - संश्रितम् 4 न - न चारीभिर्विना 5 ड नाट्ये ह्यङ्गं प्रवर्तते म - नाठ्येष्वङ्गं प्रवर्तते न - नाट्याङ्गं संप्रवर्तते 6 म - विधानं ड - विधानश्च 7 म - तत्त्वतः 8 ड - तथा 9 म - गतेषु च 10 - मन - आदर्शयोः "समपादस्थिता, आवर्ता" इति पाठानुसारी छेदः कृतः 11 न - अभ्यर्धिता म - अध्यर्धगा 12 प वासगति 13 म - स्वस्तिकोद्वर्तिता तथा द - परे 14 म - एलकाक्रीडिता च स्यादूरुवृत्ता द - एलिका 15 प - ह्यरूद्वृत्ता 16 झ - तथाधिता च - तथांडिता

17 म - विच्यवा जनिता चैव विज्ञेयास्कान्दिता तथा ।
तथावस्कन्दिता चैव मत्तल्ली च तथापरा ।
समोत्सारितमत्तल्लीत्येता भौम्यस्तु कीर्तिताः ॥

ड - उत्सन्दिताच द - तत्सन्दिताथ झ - उत्स्यन्दि 18 ड - चापस्पन्दिता न - स्पनिता द - चापसन्दिते.

Sangeet Natak Akademi
Library, New Delhi-1
Acc.No. 372 ....Date..8:4:57
790 2 (NS-S)

[1]समोत्सारितमत्तल्ली मत्तल्ली चेति षोडश ।
[2]एता भौम्यः स्मृताश्चार्यः शृणुताकाशिकीः पुनः[3] ॥
अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता[4] पार्श्वक्रान्ता[5] तथैव च ।
ऊर्ध्वजानुश्च सूची च[6] तथा नूपुरपादिका ॥ ११
डोलापादा तथाक्षिप्ता [7]आविद्धोद्वृत्तसंज्ञिते ।
विद्युद्भ्रान्ता ह्यलाता च[8] भुजङ्गत्रासिता तथा ॥ १२
[9]मृगप्लुता च दण्डा च [10]भ्रमरी चेति षोडश ।
आकाशिक्यः स्मृता ह्येता लक्षणं च निबोधत ॥ १३
पदैर्निरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।

शेषः । तत्र नृत्ते उक्तं, युद्धे वक्ष्यते न्यायेषूक्तमिति शेषः, गतौ च द्वादशाध्याये वक्ष्यते—इत्यध्यायत्रयस्यार्थ इह सूचितः । तत्रोद्देशमाह—सभावेति (भौम्य इति ?) भूमौ भवा भौम्यः, एवमाकाशिक्यः उपरिचरताम् । स्मृता इति वेदोदाहरणेऽत्र यावत्स्मर्यते तावद्व्युत्पादनार्थं, शिष्टानि । तैर्वक्तव्यम् तेनैतन्नाशङ्कनीयम् । यदि नेदं परिगणनं क्रियता भेदेनोक्तेति न तत्र स्पष्टम् । यल्लक्षणमनन्वर्थं च, तद्व्याक्रियते ।

---

1 न - समासादित ड - समोत्सारित द - समोसरित च - समासरित
2 म - आदर्शे श्लोकार्धो न वर्तते 3 न - आकाशिकाः पुनः ढ - आकाशकीः पुनः 4 द - अपक्रान्ता म - त्वपक्रान्ता 5 द - पार्श्वाक्रान्ता 6 म - ऊर्ध्वजानुस्तथा चैव 7 ड - व्याविद्धोद्वृत्त म - ह्याविद्धोद्वृत्त ढ - ह्यावृत्तोद्वृत्त च - आविद्धोद्वृत्तसंज्ञका 8 म - तथालाता द - ह्यताना च
9 म - उत्कीर्णा दण्डपादा च भ्रमरी हरिणप्लुता (भ - बद्ध)
आकाशगास्त्विमाश्चार्यो नियुद्धकरुणाश्रयाः ॥
द्वात्रिंशदेता निर्दिष्टा मया चार्यो द्विजोत्तमाः ।
पुनरासां प्रवक्ष्यामि लक्षणं कर्मणा सह ॥
10 झ - भ्रमरा ।

समपादा तु सा[1] चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया[2] ॥ १४
भूमिघृष्टेन[3] पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
[4]पुनरुत्सारयेदन्यं स्थितावर्ता[5] तु सा स्मृता ॥ १५
निषण्णाङ्गस्तु चरणं[6] प्रसार्य तलसञ्चरम् ।
उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटास्यां प्रयोजयेत् ॥ १६
[7]सव्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु[8] यदा भवेत् ।
[9]तस्यापसर्पणं चैव ज्ञेया साध्यर्धिका बुधैः[10] ॥ १७

अथ समपादा—ननु सममादा कथं वा चारीत्याह—स्थानसंश्रयेति यदा समपाद एव स्थानान्तरं गच्छति तदा चरणश्चारी भवत्येव योग्यतया तथा व्यपदेशादिति भावः ।

अथ स्थितावर्ता--भूमिघृष्टेनेति, अग्रतलसञ्चरेणाभ्यन्तरमण्डलं द्वितीयपार्श्वे जानुस्वस्तिकान्तं, पुनःशब्दो विशेषं द्योतयन् सन्नि(वेश)योगमाह । तेन स चेत् स्वस्तिकत्वेन श्लिष्टस्ततो द्वितीयमुत्सारयेत् स्वपार्श्वे कर्षयेदेकस्य स्थानमपरस्यामिति तथा ॥

अथ शकटास्या—निषण्णाङ्गस्त्विति प्रयत्नधृतपूर्वकाय इत्यर्थः । शकटमसनीयं क्षेप्यं यया । एकस्मिन्नु पादे समेऽङ्गुल्यश्रितं पक्षेतरं कृत्वा जानुनः कुञ्चने जङ्घाप्रसरणे च स्वपार्श्वे च त्र्यश्रिततलसञ्चरस्थापनं नु निरोधन (रेचन?) मिवेति केचिदेनामाहुः । एतच्च लक्षणं लक्ष्यार्थासङ्गतमेव ।

अथाध्यर्धिका—सव्यस्येति दक्षिणस्य । पृष्ठत इति पार्ष्णिदेशे । तस्येति दक्षिणस्योपसर्पणे स्वपार्श्वार्धत्र्यश्रिततया स्थितिः । अव्यतिरेकेति अध्यर्धतालान्तरत्वादयो मन्तव्याः । एकस्य पूर्णता गतिरन्यस्य पादस्य पूर्णार्धकेत्यन्ये । करणप्राधान्याच्चैवमुक्तं वामस्यापि पृष्ठसङ्गतमेव ।

---

1 ढ - स्मृता म - समपादस्थिता झ - सृता 2 म - संश्रिता 3 च - क्रुष्टेन 4 म - वाममुत्सारयेत्पादमावर्तां चारिमादिशेत् । ड - पुनरुत्सादयेदन्यं न - पुनरुत्सारयेत्पादं 5 ड - स्थिरावर्ता झ - स्थिरावृत्ता 6 म - निषण्णगात्रश्चरणं ड - सदृशं 7 झ - सव्यस्तु 8 न - चरणस्य 9 म - वामापसर्पणाच्चैव विज्ञेयाध्यर्धिका बुधैः । न - तस्यापसर्पणश्चैव ढ - तस्योपसर्पणं 10 द - तथा च - साध्यर्धिका बुधैः ।

पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवापसर्पितः[1] ।
वामः [2]सव्यापसर्पी वा चाषगत्यां[3] विधीयते ॥ १८

[4]विच्यवात्समपादाया [5]विच्यवां संप्रयोजयेत् ।
निकुट्टयंस्तलाग्रेण[6] पादस्य धरणीतलम् ॥ १९

[7]तलसञ्चरपादाभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
[8]पर्यायशश्च क्रियते[9] [10]एडकाक्रीडिता तु सा[11] ॥ २०

अथ चाषगतिः—सव्येति दक्षिणस्य पृष्ठत इति, सव्योऽपसर्पत्येव सर्वत्र । प्रसारित इति तालमात्रमग्रतः पुनः स एवापसर्पितो द्वितालमात्रं पश्चान्नीतः, वामः सव्येन सहापसर्पति । किंचिदुत्प्लुत्य सव्यवामावपसर्पतः श्लिष्यतश्चेति सत्रासमपसर्पणादौ चाषस्येव गतिः चाषगतिः । सव्योपसर्पि चेत्यन्ये पठन्ति, तत्र श्लिष्टत्वं शब्दो (सव्यो?)क्तत्वमपसर्पणं चार्थः ॥

अथ विच्यवा—पादस्येति पादयोरित्यर्थः ।

अथैलकाक्रीडिता—उत्प्लुत्या किंचिदेकः सक्थिगुल्फदेशेभ्यः पुनरुत्प्लुतिः अङ्गान्तरेणैवमिति पर्यायशः पतनं यत्र चार्या सा अजिकागतितुल्यत्वादेडकाक्रीडिता ॥

---

1 न - पुनश्चैवोपसर्पितः 2 न - सव्यापसर्पी च द - सव्योपसर्पी त्वाकाशमित्यभिधीयते 3 ड - चाषगत्या 4 म - आदर्शे त्वधिकोऽयं श्लोकः

अन्योन्यजङ्घासंवेधात्स्वस्तिका सा तु कीर्तिता ।
ऊरुभ्यां चलनं यत्तु सा स्मृतोद्वर्तिका बुधैः ॥

विच्यवेति श्लोकोऽड्डितालक्षणात्परमस्ति
च - एवं वा झ - विच्यवां समपादायां द - विच्यवन्तं समादाय ढ - वीच्यवाक्समपादाया 5 ढ - वीच्यत्रां ज - विवृतं न - विच्यवा ड - विश्लेषं झ - वीचिवत् 6 ड - तथाग्रेण 7 झ - तलसंचार द - नत्र म - पादयोस्तलसंचारादुत्क्षिप्य पतनं तु यत् । 8 ड - पर्यायतश्च 9 ढ - क्रियतः 10 म - सैडकाक्रीडिता स्मृता 11 झ - तथा ।

[1]अन्योन्यजङ्घासंवेधात्कृत्वा तु स्वस्तिकं ततः[2]।
ऊरुभ्यां वलनं [3]यस्मात्सा बद्धा चार्युदाहृता[4]॥ २१
तलसञ्चरपादस्य पार्ष्णिर्बाह्योन्मुखी यदा[5]।
जङ्घाञ्चिता [6]तथोद्वृत्ता ऊरूद्वृत्तेति सा स्मृता[7]॥ २२
अग्रतः पृष्ठतो वापि [8]पादोऽग्रतलसञ्चरः।
द्वितीयपादनिर्घृष्टो[9] यस्यां स्यादड्डिता तु सा[10]॥ २३

अथ बद्धा—केवलयोरेवोर्वोर्वलनं स्थित एव जङ्घास्वस्तिक इति बद्धां केचिदाहुः। अन्ये तु स्वस्तिकापसरणेन पादतलाग्रयोर्मण्डलभ्रमणपूर्वकं स्वस्वपार्श्वगमनमिति यदूरुबन्धनमाहुः। जङ्घयोः संबन्धनात् अनु बद्धा॥

अथोरूद्वृत्ता—अग्रतलसञ्चरस्य पादस्य संबन्धिनी पार्ष्णिर्द्वितीयपादपृष्ठभागौन्मुख्यं यदा भवति, जङ्घा च जानुनमनादाकुञ्चिता उद्वृत्ता-द्वितीयजङ्घा सम्मुखं वलनात् तथा। ऊरोरूर्ध्वविवर्तनात् लज्जेर्ष्यादिविषया ऊरूद्वृत्ता। अन्ये तु पार्ष्णिद्वितीयस्य तलसञ्चारबाह्योन्मुखीत्याहुः॥

अथाड्डिता—अग्रत इति। अपिस्समुच्चये, वा पर्याये। तेन समस्थितस्यैकस्य द्वितीयस्तलसञ्चरः क्रमादग्रे पृष्ठे च निर्घृष्टः श्लिष्टः कार्य इति अड्डिता,

1 म - आदर्शे पूर्वमेव निवेशितोऽयम् 2 झ - तु तत् द - यत्स्यात् 3 क - चार्युदीरिता 4 म - पार्ष्णिश्चेदुन्मुखी भवेत् द - बाह्योन्मुखी स्थिता 5 ढ - ततोद्वृत्ता 6 म - सोरूवृत्ता तथेष्यते 7 ड - पादस्तु तलसंचरः 8 झ - पादो निर्घृष्टो न - द्वितीयं पादनिर्घृष्टो 9 म - यत्र सा त्वाड्डिता भवेत्। झ - यत्र स्यादड्डिता तथा 10 भ म - आदर्शयोरत्रैव विच्यवाजनितालक्षणमस्ति। 'शनै' रित्याद्युत्स्पन्दितालक्षणं तु जनिताया अनन्तरमेव दृश्यते। यथा –

विच्यवात्समपादाया विच्यवा सा तु कीर्तिता। (भ - दस्य)
पुनर्निकुट्टनं चैव पादस्याग्रेण योजयेत्॥
पादः स्यात्तलसंचारः करश्चैव प्रलम्बितः।
मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्थो जनिता सा विधीयते॥
शनैः पादविवर्तो यो बाह्येनाभ्यन्तरेण वा।
रेचकस्यानुचरणाज्ज्ञेया चास्कन्दिता बुधैः॥

[1]शनैः पादो निवर्तेत[2] बाह्येनाभ्यन्तरेण च ।
यद्रेचकानुसारेण[3] सा चार्युत्स्पन्दिता[4] स्मृता ॥ २४

[5]मुष्टिहस्तश्च वक्षस्थः करोऽन्यश्च प्रवर्तितः[6] ।
[7]तलसञ्चरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥ २५

[8]पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य स्यन्दितां[9] न्यसेत् ।
द्वितीयेन तु पादेन[10] तथापस्यान्दितामपि ॥ २६

पादस्य स्वस्थानातिक्रमणात् । अडु अतिक्रमहिंसयोरिति पठन्ति, सत्त्वे च रूपम् ॥ *

अथोत्स्पन्दिता—बाह्येन कनिष्ठाङ्गुलिभागेन अभ्यन्तराङ्गुष्ठभागेन निवर्तते चेदु(भयोः पादयोः) गमागमं कुरुते। किमवधीत्याह पादरेचितस्यापसारेण शोभापेक्षयोत्क्रान्तमस्या। यन्नधाः प्रत्यावर्तनरूपस्पन्दितकृत् तत्तुल्यत्वादियमुत्स्पन्दिता। रेचकं नृत्तहस्तमत्र केचिदाहुः ॥

अथ जनिता—तलसञ्चरपादः प्रवर्तित इति । एतदेवास्याः स्वरूपं मुष्टेर्वक्षोगामित्वं हस्तान्तरस्य च प्रवर्तनमितिकर्तव्यतामात्रम्। समस्तगतीनामियं जननं करोति प्रारम्भरूपत्वादिति जनिता ॥ †

अथ स्यन्दितापस्यन्दिते—क्रमसमो निषण्णोरुः पादो दक्षिणस्तु पञ्चतालात् प्रसारितः। तालः स्मृतः मध्यमया” इति। सा स्यन्दिता प्रसारणधर्मत्वात्। एतद्विपर्ययादस्या अपि सव्येन स्यन्दितेनेति अङ्गपर्यायाच्च लब्धाप्येषा प्रयोगे साहचर्यनियमख्यापनार्थं पुनर्निरूपिता। आलीढप्रत्यालीढयोस्तु पादद्वयमपि त्र्यश्रितसंस्थानं मण्डलस्थानतो जीवित्वं यद्वक्ष्यते ‘अस्यैव दक्षिणं

---

1 न - विवर्तेत 2 द - कारेण 3 द सा चास्रच्छन्दिता 4 च - चार्युत्सान्दिता 5 द - स्वस्तिहस्तस्तु 6 च - करोऽन्यश्च प्रकीर्तितः न - करोऽन्यश्चापवर्तितः प - करोऽन्यः परिवर्तितः । 7 द - तलाग्रसंस्थितः पादो जनितायामुदाहृता

8 म - पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य तलसंचरम् ।
द्वितीयं च नयेत्पार्श्वं सावस्कन्देति चोच्यते ॥

द - यश्च 9 द - स्पन्दितां 10 न - पार्श्वेन ।

---

* अग्रत एव प्रासिद्धेति कीर्तिधरः ।

† जनिता चारी मुसलघाटिकाख्यवर्तनैवेति कीर्तिधरः ।

[1]तलसञ्चरपादाभ्यां [2]घूर्णमानोपसर्पणैः ।
[3]समोत्सरितमत्तल्ली व्यायामे समुदाहृता ॥ २७

उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ।
उद्वेष्टितापविद्धैश्च [4]हस्तैर्मत्तल्ल्युदाहृता ॥ २८

एता [5]भौम्यः स्मृताश्चार्यो [6]नियुद्धकरुणाश्रयाः ।
[7]आकाशिकीनां चारीणां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९

पादं पञ्चतालान्' इत्यादे स्यन्दितायास्तु नैवमिति शेषः । स्थानस्य स्थिति-प्रधानता चार्यास्तु गतिप्रधानतेत्यपि विशेषः ।

अथ समोत्सरितमत्तल्ली—तलसञ्चरजङ्घास्वस्तिकेनाभ्यन्तरे यदान्यस्य तदेव च द्वितीयतलसञ्चरं करोति ततो घूर्णमानयोस्तयोः उपसर्पणमित्यन्ये । समः अविकलः(अ) अवनं रक्षणं उत् तदर्थे सरितः गतिमान् मदनं मत् मदं तनोतीति मत्तत् तस्य लयो गमनं यस्यामिति समोत्सरितमत्तल्ली । सरितशब्दो रि गतौ विन्यस्यते सहेन समासे च मदनं मुत्क्षिपः लयनं लीः । सरिशब्दस्य प्रातिपदिकात् तृचि वा सरितशब्दः । सं आ उत् सरित-इत्यन्ये पठन्ति* । मदेन यो न विकलीभूतः रक्षार्थं चान्यतरः पलायते तस्य वै द्विधा गतिरिति मध्यमदविषयेयं चारी सम्पद्यते ।

अथ मत्तल्ली—पादाभ्यामिति भूमिश्लिष्टाशेषतालाख्यामिति जङ्घास्वस्तिकयोगेनार्धत्र्यश्रभागाभ्यां घूर्णमानत्वेनापसर्पणाद्वा, अगाढमदविषया मत्तल्ली ।

नियुद्धकरणाश्रया इति नियुद्धेऽनादिसिद्धा एताः करणाङ्गहारेषु च ततो नाट्ये । स्मृता इत्यनेनोपवेदसंबन्धत्वेन वेदोऽत्र प्रमाणमिति दर्शितं, विनियोगदिक्प्रदर्शनं चेदं मन्तव्यम् ।

1 भम - आदर्शयोः प्रतिज्ञापाठानुसारेण मत्तल्ल्या अनन्तरमेव समोसरितमत्तल्लिलक्षणं वर्तते । यथा—
अञ्चितेन तु पादेन घूर्णमानोपसर्पणैः । उद्वेष्टितापविद्धत्वान्मत्तल्ली करयोर्मता ॥
उभयोः पादयोश्चापि घूर्णमानापसर्पणैः । समोत्सारितमत्तल्ली व्यायामे सा विधीयते ॥
2 ड - घूर्णमानापसर्पणैः 3 प - समोसरित 4 छ - करैः 5 ड - भूम्यः म - भूमिगताः 6 ड - नियुक्त 7 म - शस्त्रमोक्षाङ्गहारेषु वक्ष्याम्याकाशगाः पुनः । न - आकाशिकानां

* 'ओसरिअ' इत्यपसरणार्थकप्राकृतरूपस्य संस्कृतीकरणमिति केचित् । तत्रापशब्ददोषं परिजिहीर्षुणाचार्येण भङ्गीभेदेन निरुक्तिरनुगृहीतेति मन्यामहे ।

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पुरतः संप्रसारयेत्[1] ।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु[2] सा स्मृता ॥ ३०
[3]ऊरुभ्यां वलनं कृत्वा कुञ्चितं [4]पादमुद्धरेत् ।
पार्श्वे विनिक्षिपेच्चैनमपक्रान्ता तु सा स्मृता[5] ॥ ३१
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत्[6] ।
[7]उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते[8] ॥ ३२
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य [9]जानुस्तनसमं न्यसेत्[10] ।
द्वितीयं च [11]क्रमस्तब्धमूर्ध्वजानुः प्रकीर्तिता[12] ॥ ३३

अथातिक्रान्ता—उत्क्षिप्ता यस्य पार्ष्णिरिति (९-२७७) कुञ्चितं तद्द्वितीयगुल्फक्षेत्रे कृत्वा किंचित् पुरतः प्रसार्य प्रकृतिभेदेन चतुस्तालाद्यन्तरमुत्क्षिप्याग्रेण भूमौ निपात्यत इति गन्तव्यातिक्रमादतिक्रान्ता ।[1]

अथापक्रान्ता—ऊरू च स्तनोपलक्षितौ पूर्वं (बद्धौ) कृत्वा ततः पादमुद्धृत्य पार्श्वे क्षिपेदित्यपक्रमणादपक्रान्ता[2] ।

अथ पार्श्वक्रान्ता—कुञ्चितं पादं स्वपार्श्वेनोपरि नीत्वा भूमौ पार्ष्ण्या पातयेदिति पूर्वं कुञ्चनाद्घलादेवोद्घाटितत्वं भवति, तस्य हि लक्षणं "स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यत"इति (९-२६६) इयमेवपार्ष्णिचण्डघातेति प्रसिद्धा । अन्ये तु द्वितीयोरुक्षेत्रं यावदुत्क्षिप्योद्घाटितेन पातयेदित्याहुः ॥

अथोर्ध्वजानुः—क्रमस्तब्धमिति यथा तस्योत्क्षेपस्तथास्य स्तब्धतेत्यर्थः।

1 म - संप्रयोजयेत् न - संप्रकारयेत् 2 म - पातयेच्चैकमति क्रान्तेति । 3 भ - ऊर्ध्वावलितकं द - ऊर्वोर्वलितकं म - ऊरुभ्यां वलितं 4 ड - तु समुद्धरेत् 5 म - प्रकीर्तिता 6 न - जानूर्ध्वं संप्रसारयेत् ड - पार्श्वोत्थानोद्घतिर्भवेत् द - पार्श्वोत्थानोत्थितं न्यसेत् म - पार्श्वेनोत्पतनं तथा 7 द - उद्घाहितेन 8 म - पार्श्वक्रान्ता भवेदियम द - पार्श्वाक्रान्ताभिधीयते 9 ड - जानुं 10 म - तथा 11 ड - क्रमात्स्तब्धं 12 म - ऊर्ध्वजानुरसौ स्मृता ।

1 पार्श्वे एव पातयेदिति सैव पार्ष्णिच्चण्डघातेति च कीर्तिधरः ।
2 एषैव विक्षेपवलितमिति कीर्तिधरः ।

[1]कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जा र्ध्वं संप्रसारयेत्[2]।
पातयेच्चाग्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥ ३४
[3]पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु[4]।
द्रुतं [5]निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥ ३५
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्पार्श्वन्तु[6] दोलयेत्।
[7]पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा प्रकीर्तिता[8] ॥ ३६
[9]कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य [10]आक्षिप्य त्वञ्चितं न्यसेत्।
जङ्घास्वस्तिकसंयुक्ता चाक्षिप्ता[11] नाम सा स्मृता[12] ॥३७

अथ सूची—जानूर्ध्वं जानुपर्यन्तां जङ्घां प्रसारयेत्, यदि वा जानुनोरूर्ध्वमूरुपर्यन्तां जङ्घां सकलां प्रसार्याग्रयोगेनापातयेदिति। सूच्याकारत्वात् सूची ॥

अथ नूपुरपादिका—पृष्ठत इति "पार्ष्णिर्यस्य स्थिता भूमौ" इत्यञ्चितं(९-२७५) कृत्वा तं पृष्ठतः स्फिक्पार्ष्णिश्लेषपर्यन्तं नीत्वा स्वपार्श्वेऽग्रतलेनाञ्चितं जङ्घां पातयेदिति । नूपुराणां झणज्झणिति शब्दजननात् स्वरितार्थत्वमनया भवति नूपुरयोजनं चेति तथोक्ता ।

अथ डोलपादा—उत्क्षिप्येति दक्षिणक्षेत्रान्तं स्वपार्श्वं निनीय ततोऽपि स्वपार्श्वे दोलयेदिति दोलाकारेण नयेत्, ततः स्वपार्श्वे पार्ष्ण्यां निपातयेत्।

अथाक्षिप्ता—आक्षिप्येति । अग्रतस्त्रितलोत्क्षेपादर्धमण्डलवत् पार्श्वान्तरं नीत्वा स्वस्तिकेन पार्ष्ण्यां भुवि पातयेत् ।

---

1 भमयोः प्रतिज्ञापाठानुसारेण सूचीलक्षणं न दीयते। तत्स्थाने तूत्कीर्णा वक्ष्यते
2 छ - जानुमूर्ध्वं प्रसारयेत् 3 चछयोः नूपुरपादिकानन्तरमेव सूची लक्ष्यते द - पृष्ठतो ह्यञ्चितं म - पृष्ठतस्त्वञ्चितं 4 म - च 5 म - भूमिनिपातेन 6 ड - पार्श्वे पार्श्वे तु छ - पश्चात्पार्श्वं तु 7 म - अञ्चितेन द्वितीयेन डोलापादा तु सा भवेत् 8 ड - तु सा स्मृता 9 द - आदर्शे आक्षिप्तालक्षणं न दृश्यते प्रमादादेव
म - उत्क्षिप्य कुञ्चितं पादमञ्चितं तु निपातयेत् ।
अग्रस्वस्तिकसंयुक्ता साक्षिप्ता चार्युदाहृता ॥
10 द - आक्षिप्यं चाञ्चितं 11 न - आक्षिप्ता छ - संयुक्तमाक्षिप्ता 12 ड - भवेत्

स्वस्तिकस्याग्रतः पादः कुञ्चितश्च[1] प्रसारितः ।
[2]निपतेदञ्चिताविद्धमाविद्धा नाम सा स्मृता ॥ ३८
[3]पादमाविद्धमावेष्ट्य[4] समुत्प्लुत्य[5] निपातयेत् ।
[6]परिवृत्य द्वितीयं च सोद्वृत्ता चायुदाहृता[7] ॥ ३९
पृष्ठतो वलितं पादं शिरोघृष्टं[8] प्रसारयेत् ।
सर्वतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता॥ ४०
[9]पृष्ठप्रसारितः पादो वलितोऽभ्यन्तरीकृतः ।
[10]पार्ष्णिप्रपतितश्चैव [11]ह्यलाता संप्रकीर्तिता ॥ ४१

अथाविद्धा—विश्लिष्टजङ्घस्यैव स्वस्तिकस्य संबन्धी कुञ्चितः पादः प्रसारितः तत आविद्धस्सन् स्वपार्श्वे द्वितीयपार्ष्णेः क्षेत्रे पार्ष्ण्या पातितः कार्यः ।

अथोद्वृत्ता—आविद्धमिति आविद्धचारीसंबन्धिनं कुञ्जितमित्यनेन आविद्धाशेषभूतेयमिति दर्शयति । आवेष्टनं द्वितीयोरुक्षेत्रगपार्ष्णित्वं । तमेव पादमुत्प्लुत्य भ्रमरकं कृत्वा पातयेत् । ततो द्वितीयमित्यूर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्ता ।

अथ विद्युद्भ्रान्ता—पृष्ठत ऊरुमूलादिति केचित् । उपाध्यायस्तु पृष्ठतः पार्श्वात् पश्चाद्भागे वलितं कृत्वा शिरःसंश्लेषात् तद्द्वारेण सर्वत ऊर्ध्वाधः-पार्श्वेषु मण्डलवद्भ्रमितं प्रसारयेदिति विद्युद्भ्रान्ता (इति) ।

अथालाता—पूर्वं पश्चाद्भागे प्रसारितस्ततो वलनेनाभ्यन्तरीकृतो द्वितीयोरुदेशादभिमुखतलं च नीतः, ततः स्वपार्श्वपार्ष्ण्या पातित इति अलातचक्राकृतिरलाता ।

1 म - कुञ्चितः स्यात् ज - कुञ्चितस्तु 2 ज - पातयेदञ्चिताविद्ध म - पातयेदञ्चितं चैव ह्याविद्धा चारिरिष्यते ।
3 म - पादमाविद्धकरणं परिवृत्य निवर्तितम् ।
प्रसारयेत्पृष्ठतश्च सोद्वृत्ता चारिरिष्यते ॥
4 द - आविश्य झ - पादमाविध्य चावेष्ट्य 5 ड - समुत्क्षिप्य 6 झ - परिवृत्त-द्वितीयं तु 7 द - सा वित्ता समुदाहृता 8 न - शिरोद्घृष्टं द - शिरोत्स्पृष्टं 9 द - पृष्ठे म - पृष्ठप्रसारितः 10 च - पार्ष्णिप्रपतितः म - पार्ष्णिः प्रस्फुरिता चासावलाता परिकीर्तिता 11 ड - आलाता सा ।

[1]कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य त्र्यश्रमूरुं विवर्तयेत्[2]।
कटीजानुविवर्ताच्च[3] भुजङ्गत्रासिता भवेत्॥ ४२
[4]अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा [5]चोत्प्लुत्य विनिपातयेत्।
[6]जङ्घाञ्चिता परिक्षिप्ता सा ज्ञेया हरिणप्लुता[7]॥ ४३
[8]नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत्।
[9]क्षिप्रमाविद्धकरणं [10]दण्डपादा तु सा स्मृता॥ ४४

अथ भुजङ्गत्रासिता—द्वितीयोरुमूलक्षेत्रान्तं कुञ्चितमुत्क्षिप्य कटिजानु-निवर्तनेन नितम्बसम्मुखपार्ष्णित्र्यश्रमूरुं विवर्तयेत्। स्पार्श्वगजानुकमुत्तान-पादतलं कुर्यादिति पादोपान्तभुजगभयभावितगतिसादृश्याद्भुजङ्गत्रासिता।

अथ हरिणप्लुता—अतिक्रान्तचार्युक्तकुञ्चितं पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य च तमेव पातयेत्, तदनन्तरं द्वितीया जङ्घा अञ्चितपादा सती पृष्ठभागे पश्चा-देशे क्षिप्ता कार्येति मृगप्लुतितुल्या, "सब्धि होदु" इत्यादौ विदूषकादेर्दृश्यते।

अथ दण्डपादा—नूपुरपादोक्तं कुञ्चितं पादं द्वितीयपार्ष्णिगं कृत्वा-ग्रतः प्रसारयेत्; कथं, क्षिप्रं कृत्वा तथा आविद्धकरणं, आविद्धस्वदेहक्षेत्र-सम्मुखीकृतजान्वग्रात् क्रिया यत्र। ऊरुजानुजङ्घस्य स्तब्धत्वेन दण्डाकार-त्वाद्दण्डपादा।

---

1 म - उत्क्षिप्य कुञ्चितं पादं 2 भ - निवर्तयेत् ड - प्रवर्तयेत् भ - सम-मूरु निवर्तयेत् 3 ड - विवर्तेन प - निवर्ताच्च म - त्रिवर्तं च 4 भमयोः भुजङ्गत्रासितानन्तरं तत्पाठक्रमेणोत्कीर्णालक्षणं वर्तते। यथा —

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु चोर्ध्वं प्रसारयेत्।
पादपृष्ठेन चोत्कीर्णा सोत्कीर्णा चारिरिष्यते॥

द - अतिक्रान्तं क्रमं 5 छ - त्रिकं तु परिवर्तयेत् ड - समुत्प्लुत्य 6 च - जङ्घा-श्चितो परि 7 भम - आदर्शयोः भ्रमर्यनन्तरमेव हरिणप्लुतालक्षणं वर्तते —

कृत्वा क्रान्तमपाक्रान्तमुत्प्लुत्य च निपातयेत्।
जङ्घाञ्चितपरिक्षिप्ता सा भवेद्धरिणप्लुता॥

8 भमयोः—उत्कीर्णालक्षणानन्तरमेव दण्डपादायाः। तत्र—स्थित्वा नूपुरपादेन पादमूर्ध्वं प्रसारयेत्। इति पूर्वार्धः। उत्तरार्धः समान एव 9 च - क्षिप्तं 10 ड - दण्डपाता।

[1]अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन भ्रमरी [2]स्मृता ॥ ४५
[3]आकाशिक्यः स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
[4]धनुर्वज्रासिशस्त्राणां [5]प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ॥ ४६
[6]अग्रगौ पृष्ठगौ वापि [7]ह्यनुगौ वापि[8] योगतः ।
पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः॥ ४७

अथ भ्रमरी—अतिक्रान्तचार्युक्तं कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य भुजङ्गत्रासितवत् त्र्यश्रमूरुं विवर्त्य द्वितीयपादतलभ्रमणे त्रिकं परिवर्तयेदिति सर्वशरीरपरिवर्तनद्वारेण नेमिभ्रमणाद्भ्रमरी ।

इतिकर्तव्यताशेषं विनियोगादिकं चासां दर्शयति—ललिताङ्गक्रियात्मिका इति धनुर्वज्रेत्यादि च । अथ कायशोभां निरूपयन् व्यापकविनियोगं चारीणां दर्शयति—अग्रगावित्यादि । इदं तात्पर्यं—इह कदाचिद्गतेः प्राधान्यं, कदाचिद्धस्तव्यापारस्य, कदाचिद्द्वयोः, आद्ये पक्षे पादविक्षेपस्यानुगौ तदनुसारिणौ तत्पश्चाद्भाविनौ च हस्तौ, द्वितीये हस्तव्यापारस्यानुसारेण पश्चाद्भावेन च पादौ, तृतीये द्वयोरपि । तुल्यकालताविनियोगपारतन्त्र्येण च प्रवृत्तिः । योग औचित्यम् । कायशोभायोजनायेह चात्राध्यायाग्रे चार्यः प्रस्तुताः

---

1 म - आक्षिप्तकरणं द - आक्षिप्तचरणं 2 च - तलने भ्रमरी द - भ्रमरा
3 भमयोः श्लोकद्वयस्थाने—

एतास्त्वाकाशगाश्चार्यो ललिताश्चरणाश्रयाः ।
धनुर्वज्रादिशस्त्राणां कर्तव्यास्तु विमोक्षणे ॥ (म)
(धनुश्शस्त्रप्रहरणे कर्तव्यास्तु विचक्षणैः)—(भ)
सर्वासामेव चारीणां पृष्ठतस्त्वग्रतोऽपि वा ।
आकीर्णपतनं यस्याश्चारीविद्धं तु तद्भवेत् ॥
अग्रगौ समगौ वापि पुनश्चाप्यनुगौ तथा । (पुनश्चाप्यन्यथा हि तौ-भ)
पादयोर्नर्तकैर्हस्तौ प्रयोक्तव्यौ सुसंगतौ ॥ (चारीणां—भ)

4 च - धनुर्वज्रासिशस्त्राणां योक्तव्या शस्त्रमोक्षणे । 5 न - प्रयोक्तव्यास्तु ह - प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभिः 6 द - अग्रगौ वापि समगावनुगौ चापि योगतः । 7 न - चापि 8 ज - चापि

यतः पादस्ततो हस्तो [1]यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
पादस्य निर्गमं कृत्वा[2] तथोपाङ्गानि योजयेत्[3] ॥ ४८

[4]पादचार्यां यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
एवं हस्तश्चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेत् ॥ ४९

एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः[5] ।
[6]स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥ ५०

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।
[7]प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानान्येतानि षण्णृणाम्[8] ॥५१

(१०-७३)इति तत्प्राधान्यं यदा भवति तदा प्रयोजना कीदृशी कार्येति स्पष्टयितुमाह—यतो हस्त इति । तथेति तेनैव प्रकारेण, उपाङ्गानि भ्रूनेत्रादीनि । ननु पादस्य क्रियायां यदि हस्तस्य गतिक्रिया तर्हि तद्विश्रान्तौ हस्तस्य को वृत्तान्त इत्याशङ्क्याह—पादचार्यामिति समाप्तायामिति शेषः । एवकारोऽप्यसंभावनां निरस्यते । हस्त इति । अर्धचन्द्रो नृत्ते नाट्ये, नृत्ते तु पक्षप्रद्योतौ पक्षवञ्चितावपि पादस्य धरणीप्राप्तौ कीदृक् कायसन्निवेश इत्याशयेन स्थानकान्यभिधित्सुः पूर्वोपसंहारपूर्वकं प्रतिजानीते—एताश्चार्य इति । ललितत्वमङ्गस्य यत इयतीभिरेवेमा उत्तानत्वे तावानेव गतिप्रकार इति यावत् । स्थानानि भावे करणेऽधिकरणे वा व्युत्पत्त्या कायसन्निवेशाश्च या उच्यन्ते । सर्वशस्त्रविमोक्षण इति साधारणो विनियोग उक्तः । आसामपि चारीणां गतिरूपत्वं गतेश्च पूर्वं पश्चाद्भाविनी स्थितिरिति भावः । नृणामिति स्थानकानि

---

1 द - यतः पादस्ततः 2 ड - ज्ञात्वा च - निर्गतिं कृत्वा छ - पादस्य तु गतिं ज्ञात्वा 3 न - ततो वाङ्गानि योजयेत् ड - तत्रोपाङ्गानि म - तत्राङ्गानि प्रयोजयेत् । 4 ड - पादचार्यां द - पादचार्यां म - कृत्वा चारीं यथा पादो 5 द - क्रियाश्रयाः म - समाश्रयाः 6 ड - स्थानानि संप्रवक्ष्यामि 7 ड - प्रत्यालीढमथालीढं 8 म - नर्तॄणां स्थानकानि षट् ।

[1]द्वौतालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
तयोस्समुत्थितस्त्वेकस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ ५२
किंचिदञ्चितजङ्घं च[2] सौष्टवाङ्गपुरस्कृतम्[3] ।
वैष्णवस्थानमेतद्धि विष्णुरत्राधिदैवतम् ॥ ५३
स्थानेनानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावजः[4] ।
[5]नानाकार्यान्तरोपेतैर्नृभिरुत्तममध्यमैः ॥ ५४
[[6]चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे धनुषस्तथा[7] ।
[8]धैर्योदात्ताङ्गलीलासु [9]तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥ ५५

तु निरूपयिष्यन्त इत्यर्थः । पक्षस्थित इति पार्श्वाभिमुखाङ्गुलिः । त्र्यश्र इति किंचिदग्राभिमुख्यमस्पृशत् । अञ्चिता कुटिला जानुनमनाज्जङ्घा यत्र । सौष्ठवे यदङ्गं वक्ष्यते तेन पुरस्कृतं पूजितं, सौष्ठव अप्रधाने वा अङ्गपुरस्कृतं प्रधानम् । हि यस्मात् विष्णुरत्राधिदैवतम् तस्माद्वैष्णवम् । तेन तस्य तादृशस्य वाऽस्त्रीप्रधानस्य सूत्रधारादेः प्रयोगे स्थानकमिदम् । एवमुत्तरत्र मन्तव्यम् । एतदे-

---

1 भमयोर्वैष्णवलक्षणं तु

स्वभावसंस्थितस्त्वेकस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
किंचित्तथाञ्चिता जङ्घा समुन्नतमुरस्तथा ॥
हनुशीर्षे समे चैव कर्णादष्टाङ्गुले स्थिते ।
उरःस्थानाच्च चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥
कटकस्त्रिपताको वा दक्षिणो नाभिसंस्थितः ।
त्रिपताकोऽर्धचन्द्रो वा वामः कटितटाश्रितः ॥
पादयोरन्तरं यत्तत्तलद्वयमितं भवेत् ।
ज्ञेयं तद्वैष्णवं स्थानं कार्यमुत्तममध्ययोः ॥ (विष्णुरत्राधिदैवतम्—म)
स्थानेनानेन कर्तव्यः सल्लापस्तु स्वभावजः ।
शेषं कार्यमनेनैव यद्वक्ष्येन कर्मणा ॥

2 ङ - जङ्घोऽसौ ढ - जङ्घश्च 3 न - समन्वितम् ढङ - समन्वितः 4 न - प्रभावतः 5 न - नानाकार्यान्तरोपेतो 6 नद - आदर्शयोः "चक्रस्य" आदि "योजितम्" इति पर्यन्तो भागो न वर्तते । 7 च - धनुषि स्थिते 8 जझयोस्त्रयः श्लोका न सन्ति ङ - धैर्यदानाङ्ग ढ - धैर्यादानाङ्ग 9 च - तथोद्धाह्यः ।

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयक्रोध[1] इष्यते।
उपालम्भकृते चैव प्रणयोद्वेगयोस्तथा[2] ॥ ५६
शङ्कासूयोग्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि।
दैन्ये [3]चपलतायां च गर्वाभीष्टेषु शक्तिषु ॥ ५७
शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम्।]
[4]समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ ५८
स्वभावसौष्ठवोपेतौ[5] ब्रह्मा चात्राधिदैवतम्।
अनेन कार्यं [6]स्थानेन [7]विप्रमङ्गलधारणम्[8] ॥ ५९
[9]रूपणं पक्षिणां चैव [10]वरं कौतुकमेव च।
[11]खस्थानां स्यन्दनस्थानां विमानस्थायिनामपि ॥ ६०
लिङ्गस्थानां व्रतस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत्[12]।
[13]तालास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥ ६१

वाह—स्थानेनानेनेति, स्वभावजः अनावेशितः। (विप्रमङ्गलेति) विप्रैः क्रियमाणं यन्मङ्गलाशीर्वचनादि तस्य धारणं प्रतीप्सन्। खस्थादीनामिदं स्थानकम्। लिङ्गस्थाः शैवाद्याः व्रतस्था ऊर्ध्वकायादिप्रज्ञाङ्गाः (?)। निषण्णावचलौ विश्रान्तौ तु (ऊरू) यत्न सूच्यपेक्षया। कियत्याकाशदेश इत्याह—तालास्त्रयोऽर्धता-

---

1 घ - प्रणयः कोपः 2 ड - प्रकर्षाधिबलस्तथा 3 ड - चपलतायोगे
4 भमयोः—पद्भ्यां तालान्तरस्थाभ्यां समपादं प्रकीर्तितम् च - समपादसमौ
5 म - सौष्ठवोपेतं 6 म - कार्या 7 द - क्षिप्र 8 म - सत्क्रिया ड - कारणम्
9 म - कर्तव्यं स्यादनेनैव वरकौतुकमङ्गलम् 10 ड - परं झ - पर 11 प - स्वस्थानां 12 म - समपादं प्रयोजयेत् 13 छ - तालाश्चत(स्त्र?)योऽर्धताले च निषण्णोरु प्रकल्पयेत्

म - द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत्।
तालास्त्रयोऽर्धतालश्च निषण्णोरु प्रवर्तयेत् (निषण्णार्धस्तथैव च—भ)
जङ्घे चैवाश्चिते यत्र पादौ पक्षस्थितौ पुनः।

तालांस्त्रीनर्धतालांश्च[1] निषण्णोरुं[2] प्रकल्पयेत्।
[3]त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव [4]तत्र पादौ प्रयोजयेत्॥ ६२
वैशाखस्थानमेतद्धि[5] स्कन्दश्चात्राधिदैवतम्[6]।
स्थानेनानेन [7]कर्तव्यमश्वानां वाहनं बुधैः॥ ६३
[8]व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षिनिरूपणम्[9]।
[10]शरासनसमुत्कर्षे व्यायामकृतमेव च॥ ६४
रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः।
[11]ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ [12]चतुस्तालान्तरस्थितौ॥ ६५
[13]त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव कटिजानू समौ तथा[14]।
[15]धनुर्वज्राणि शस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत्॥ ६६
वाहनं कुञ्जराणां तु[16] स्थूलपक्षिनिरूपणम्[17]।

लाश्चेति सार्धतालत्रयादधो नभोदेश इत्यर्थः। विशाखः स्कन्दः। व्या॰व्याख्या-नामेव युद्धादौ निर्गमनात् तेषामेव वेगादानपार्ष्णिचोदनाक्रमेण। ऐन्द्रे त्विति शेषं द्योतयन् सार्धतालद्वयान्तर्नभोदेशनिषण्णोरुत्वमत्रापि सूचयन्निति। मण्डलेश्वरविषयत्वान्मण्डलम्। अश्वानां वाहने वैशाखं, इदं तु हस्तिनां तेभ्यस्स्थूलानामिति प्रक्रमात् [स्थूलतमात्] पक्षिणोऽत्र गरुडादयो मन्तव्याः।

---

1 ढ - तालं च 2 प - निषण्णोरु
3 झ - त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव कटिजानुसमौ तथा।
धनर्वज्रादिशस्त्राणां तत्र पादौ प्रयोजयेत्॥
4 दं - पादावत्र 5 म - वैशाखं नाम तत्स्थानं 6 म - तस्याधिदैवतम् 7 म - कर्तव्यं हयानां 8 ड - व्यायामनिर्गमं ढ - व्यायामनिर्गमश्चैव 9 म - प्रयोगो धनुषस्तथा 10 दजझनपभम - आदर्शेष्वयं श्लोको न वर्तते ड - शराणां च समुत्क्षेपं 11 झ - ऐन्द्रन्तु मण्डलं 12 द - चतुस्तालान्तरं 13 म - कटी जानु समा चैव करौ पक्षस्थितौ तथा 14 द - जानुसमास्थिता 15 ड - धनुर्वज्रादि म - धनुर्वज्रं प्रहरणं मण्डलेन तु योजयेत् 16 म - च 17 म - पक्षतिरूपणम् ढ - पक्षानिरूपणम्।

अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान्[1] प्रसार्य तु ॥ ६७
[2]आलीढं स्थानकं कुर्याद्रुद्रश्चात्राधिदैवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन [3]वीररौद्रकृतं तु यत् ॥ ६८
उत्तरोत्तरसंजल्पो रोषामर्षकृतश्च यः[4] ।
मल्लानां चैव [5]संफेटः शत्रूणां च निरूपणम् ॥ ६९
[6]तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
[7]कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामपादं प्रसार्य च ॥ ७०
आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम्[8] ।
आलीढसंहितं [9]शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत्[10] ॥ ७१
नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः[11] ।
[12]न्यायाश्चैवात्र विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥ ७२
भारतः सात्वतश्चैव वार्षगण्योऽथ कैशिकः[13] ।

अस्यैवेति निषण्णोरुत्वं तथा त्र्यश्रत्वं द्वयोः सूचयति । आसमन्ता-
ल्लीढा स्पृष्टा भूमिर्येनेत्यालीढम् । संफेटः सङ्घर्षः ।

आलीढपरिवर्त इतीयदेव लक्षणं पूर्वमुक्तं त्वितिकर्तव्यतास्पष्टकरणार्थम् ।
कुञ्चितमिति प्रसारणविपरीतं भूय उत्तानाकुञ्चितोऽत्र पादः । ननु प्रयो-
क्तृभिः शस्त्रविमोक्षः कार्य इत्युक्तम् । तस्य प्रयोक्तृभिः न्यायानामित्यादि

---

1 ड - तालं 2 भ - आलीढस्थानमेतत्तु विज्ञेयं नाट्यकर्मणि 3 म - रौद्र-
वीर 4 म - समुद्भवः न - कृताश्रयः 5 न - संस्फोटः 6 न - तथाविद्रवणं
चैव शस्त्राणां च विमोक्षणम् 7 जङ्घयोः—
ज - तथा विद्रावणं म - तथा विद्रवणं
अञ्चितं प - वामं पादं 8 म - परिवर्ते यः प्रत्यालीढं तु तत् स्मृतम् द - प्रत्या-
लीढ इति स्मृतः 9 न - आलीढे सन्धितं म - आलीढसान्धितं ढ - आलीढ-
सहितं 10 म - मोचयेत् 11 म - कार्यो व्यायामयोगतः 12 च - न्यायाश्चैव
प्रयोक्तव्या ड - न्यायाश्चैव हि 13 द - कौशिकः म - वार्षगण्यः सकैशिकः ।

भारते तु[1] कटिच्छेद्यं[2] [3]पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥ ७३

[4]वक्षसो वार्षगण्ये तु शिरश्छेद्यं तु कैशिके ।

एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः[5] ॥ ७४

[6]प्रविचाराः [7]प्रयोक्तव्या नानाशस्त्रविमोक्षणे ।

[8]न्यायाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ॥ ७५

[9]यस्माद्युद्धानि वर्तन्ते तस्मान्न्यायाः प्रवर्तिताः ।

वामहस्ते विनिक्षिप्य[10] खेटकं दक्षिणेन च ॥ ७६

शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत्[11] ।

[12]प्रसार्य च करौ सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि[13] ॥ ७७

खेटकं भ्रामयेत्पश्चा[14]त्पार्श्वात्पार्श्वमथापि च ।

शिरःपरिगमश्चापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ॥ ७८

[15]कपोलस्यान्तरे वापि[16] शस्त्रस्योद्घट्टनं तथा[17] ।

न्यायामाच्चेति नामानुसारादेषां वृत्तिविभागे परिशेषता। आरभट्या वार्षगण्यः। कटिच्छेद्यमिति भावे कृत्ये। कटीस्थानादिषु परस्य हन्तव्येष्वतिक्रमेण चत्वारः। एभिरिति एभिर्न्यायैरुपलक्षिताः शस्त्रमोक्षणविषयाः प्रविचाराः प्रकृष्टाः विचित्रा गतिविशेषाः परिश्रान्तिशब्दाश्चारीन्यायामखण्डमण्डलात्मकाः कार्याः। न्यायशब्दस्यार्थं दर्शयति न्यायेनाङ्गौचित्येन यान्यङ्गोदाहर-

---

1 छ - च 2 ढ - कटिच्छेदं 3 ड पादे 4 म - वार्षगण्ये ह्युरश्छेद्यं 5 द - न्याये नानाचारीसमन्विते । 6 म - प्रविचारः ड - प्रविचार्य न - प्रविचार 7 म - प्रयोक्तव्यः सर्वं ड - प्रयोक्तव्यो न - प्रयोक्तव्यो नानाशस्त्रप्रमोक्षणे 8 म - न्याय्याश्रितैरङ्गहारैर्न्याय्यया चैव ड - न्यायंश्रितैः 9 न - तस्मात् म - न्याय्याः प्रकीर्तिता ड - वामहस्तेन

10द - वामहस्ते विनिक्षिप्य खेटकं शस्त्रफेटकम् ।
दक्षिणे च करे शस्त्रं प्रविचारमथाचरेत् ॥

11 म - प्रविचारं प्रयोजयेत् न - प्रविचारमथारभेत् 12 द - करौ प्रसारितौ कृत्वा झ - प्रचार्य 13 म - आक्षिप्य तदनन्तरम् 14 प - वामपार्श्वे 15 च - कपोलं 16 ड चापि म - चैव 17 म - भवेत् ।

[1]पुनश्च [2]खड्गहस्तेन ललितोद्वेष्टितेन च ॥ ७९
खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिगमो बुधैः।
एवं [3]विचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ॥ ८०
[4]सात्वते च[5] प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि।
[6]स एवं प्रविचारस्तु शस्त्रखेटकयोः स्मृतः ॥ ८१
केवलं पृष्ठतः [7]शस्त्रं [8]कर्तव्यं खलु सात्वते।
गतिश्च वार्षगण्येऽपि[9] सात्वतेन क्रमेण तु[10] ॥ ८२
[11]शस्त्रखेटकयोश्चापि[12] भ्रमणं संविधीयते[13]।
[14]शिरःपरिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा[15] ॥ ८३
उरस्युद्वेष्टनं कार्यं शस्त्रस्यांसेऽथवा पुनः[16]।
भारते प्रविचारो यः[17] कर्तव्यस्स तु[18] कैशिके ॥ ८४
[19]विभ्रमय्य तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत्।

णादि न्यायादेव च परबन्धनस्वभाविताप्तिरूपात् प्रवर्तितानि तैः यत एतयोः क्रिया अतो न्यायाख्याः। अथापि चेत्यनन्तरं चेत्यर्थः। परिवेष्टनेन गमनं नयनं परिगमः। मणिबन्धोद्वेष्टनेन शस्त्रस्योद्वेष्टनं उद्वेल्लितेनेत्युद्वेष्टितेन। पृष्ठत इति कायस्य पश्चाद्भागे। युद्धप्रसङ्गेन सर्वं प्रयोज्यमापततीत्याशङ्क्याह—

---

1 म - तथा शृङ्गारहस्तेन 2 द - शृङ्ग झ - खण्ड 3 ड - प्रचारः भ - कार्यः प्रविचारो 4 भ - सात्त्वते तु प्रविचारं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः 5 डन - तु 6 म - य एवं द - एवमेव न - स एव 7 ड - खङ्ग 8 म - नेतव्यं तत्र 9 द - वार्षगण्ये हि 10 द - च 11 च - खङ्ग 12 दम - कार्य 13 म - द्विजसत्तमाः झ - संनिधीयते 14 ड - शिरः परिगमादसिस्तस्य शस्त्रस्य केवलम् 15 भ - भवेदिह '16 न - अंशेन चात्मनः ड - अङ्गेन वा पुनः द - शस्त्रस्यादिषु वा पुनः 17 ह - चारोऽयं 18 द - हि

19 भमयोः सार्धश्लोकस्य पाठान्तरम्—

केवलं विभ्रमय्यास्त्रं शिरोदेशे प्रयोजयेत्।
एवमेते प्रविचाराः प्रयोज्यास्त्वङ्गलीलया।
शस्त्रे धनुषि वज्रे च नानाविधविमोक्षणे।

प्रविचाराः प्रयोक्तव्या[1] ह्येवमेतेऽङ्गलीलया[2] ॥ ८५
[3]धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
न भेद्यं [4]नापि च च्छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः[5] ॥ ८६
रङ्गे [6]प्रहरणे कार्यो[7] न चापि व्यक्तघातनम्[8] ।
संज्ञामात्रेण कर्तव्यं[9] शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ॥ ८७
[10]अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ।
[11]अङ्गसौष्ठवसम्पन्नैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥ ८८
व्यायामं कारयेत्सम्यग्लयतालसमन्वितम्[12] ।
[13]सौष्ठवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो व्यायामवेदिभिः[14] ॥ ८९
[15]सौष्ठवं लक्षणं [16]प्रोक्तं वर्तनाक्रमयोजितम् ।
शोभा सर्वैव नित्यं हि[17] सौष्ठवं समुपाश्रिता ॥ ९०
न हि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभते नाट्यनृत्तयोः[18] ।

न भेद्यमिति भावे भत्ययः । संज्ञामात्रेणेति यथा परो जानाति युध्येते इमाविति एवं त्विमावित्यादिविषयं निधाय नाटकादौ संज्ञामात्रेणापि तेन नानुचितमिति दर्शयति । अथवेति व्यवस्थितविकल्पः । अङ्गसौष्ठवं यदुक्तं तस्य सिद्धये परिकरमाह व्यायाममिति । व्यायमोऽङ्गशिक्षाभ्यामङ्गयोग्यकालमेव

---

1 ड - च कर्तव्याः द - प्रकर्तव्या 2 द - अङ्गनालये 3 ड - धनुर्वज्रादि 4 म - नैव ड - नापि तु 5 नमद - स्रवः 6 म - प्रहरणैः 7 न - कार्यें म - कार्यं 8 न - पातनम् 9 द - योक्तव्यं म - मात्रे प्रयोक्तव्यं 10 न - अथ त्वभिनयोपेतं ड - अथवाभिनयोपेतं 11 म - अङ्गसौष्ठवसंयुक्तं ड - अङ्गैः सौष्ठवसंयुक्तैः 12 ड - समन्वितः 13 ड - सौष्ठवे तु न - सौष्ठवेऽतिप्रयत्नस्तु म - प्रयत्नः सौष्ठवे कार्यो बुधैर्व्यायामयोगतः 14 ड - सेविभिः 15 अयं श्लोकः जझडढनपभादिष्वादर्शेषु नास्ति चम - सौष्ठवे 16 च - प्रोक्तवर्त्मना 17 म - च 18 म - नाटके शोभते नरः ।

अचञ्चलमकुब्जं[1] च सन्नगात्रं तथैव च[2] ॥ ९१
[3]नात्युच्चं चलपादं च [4]सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत् ।
[5]कटी कर्णसमा यत्र कूर्परांसशिरस्तथा ॥ ९२
समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ।
[6]अत्र नित्यं प्रयत्नो हि विधेयो मध्यमोत्तमैः ॥ ९३
नाट्यं नृत्तं च सर्वं हि सौष्ठवे संप्रतिष्ठितम् ।
[7]कटीनाभिचरौ हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ ९४
[8]वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं[9] चतुरश्रमुदाहृतम् ।
[10]परिमार्जनमादानं [11]सन्धानं मोक्षणं तथा ॥ ९५
[12]धनुषस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ।
[13]प्रमार्जनं[14] परामर्श आदानं ग्रहणक्रिया ॥ ९६

एवं द्रुतादेः चच्चत्पुटादेश्चानुसन्धेरङ्गमात्मीकृतन्तालाख्यं पठ्यते । सन्नं स्वविश्रान्तिपरिणतं गात्रं यस्य । कूर्परांसशिर इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तथेति साम्येनेत्यर्थः । अधमानामत्र स्वातन्त्र्यं दर्शयति मध्यमोत्तमैरिति । सौष्ठवं यदर्थं तत्सर्वसामान्यभूतं चातुरश्र्यमाह—कटिनाभिचराविति क्रमेण यौगपद्येन च । खड्गयुद्धे यथान्यायास्तथा धनुर्युद्धेऽपि कर्माणि सन्तीति दर्शयति । प्रमार्जनमिति प्रथमं धनुषो मार्जनं ततोऽपि बाणेन ग्रहस्ततोऽपि शरस्य सन्धानं ततो मोक्षः । व्यायामे प्रस्तुते तदुपयोगि सौष्ठवं तत्प्रसङ्गागतं च धनुः-

---

1 द - आकुञ्चं 2 ड - अथापि च 3 न - नात्युच्चं न निपातं च प - नात्युच्चतलपातं ढ - नात्युच्चं च निपातं च 4 म - सौष्ठवेऽङ्गं झ - सौष्ठवे तं 5 म - कटीकर्णसमौ यत्र कूर्परावंसके शिरः । 6 च - आदर्श एव दृश्यते 7 म - कटिवक्षश्चरौ डद् - कटिनाभिचरौ 8 म - वैष्णवं च तथा स्थानमङ्गस्तु चतरं भवेत् । 9 च - इत्यङ्गचतुरश्रं 10 द - परिमार्जनमातानं 11 ड - बन्धनं 12 म - धनुषः संविधातव्यं ड - धनुषस्तु प्रकर्तव्यं 13 अयं श्लोकः कचखभ - आदर्शेषु न वर्तते 14 ड - संमार्जनं ।

[1]संधानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं भवेत् ।
तैलाभ्यक्तेन गात्रेण [2]यवागूमृदितेन च ॥ ९७
व्यायामं कारयेद्धीमान् भित्तावाकाशिके तथा[3] ।
[4]योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं[5] समाश्रयेत् ॥ ९८
[6]भित्तौ प्रसारिताङ्गं तु व्यायामं कारयेन्नरम् ।
[7]बलार्थं च निषेवेत नस्यं वस्तिविधिं[8] तथा ॥ ९९
[9]स्निग्धान्यन्नानि च तथा रसकं पानकं तथा[10] ।
[11]आहाराधिष्ठिताः प्राणाः [12]प्राणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ॥
तस्माद्योग्या[13]प्रसिद्ध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
अशुद्धकायं[14]प्रक्लान्तमतीव क्षुत्पिपासितम् ॥ १०१

कर्माभिधाय प्रयोगमेव व्यायाममाह—तैलाभ्यक्तेनेति । तैलमत्र तिलतैलम् । यवागूर्यवान्नम् । योगाय विद्याविशेषसंबन्धाय प्रभवतीति योग्या गुणनिका । तस्य वस्तिविधिश्च तैलघृतादिभिः यथादेशकालप्रकृतीति मन्तव्यमायुर्वेदात् । रसकमिति मांसरसं सेवेतेति संबन्धः । पानकानि च स्निग्धानीति संबन्धः । योग्या वा किमनेनेत्याशङ्क्याह—आहाराधिष्ठिता इति । अशुद्धकायमित्यनेन वमनविरेचनविशुद्धगात्रस्य व्यायामेऽधिकार इति दर्शयति । अशुद्धगात्रत्वं

---

1 झ - बन्धनं 2 ड - यवाश्चास्वेदितेन ढ - यवाग्वास्वेदितेन म - यवागूः स्वेदितेन न - यवागूखादितेन 3 - म - आकाशिकेऽपि वा ड - हितावाकाशिके तथा द - आकाशके तथा 4 ड-योग्यतायां य - योग्याय 5 द - भित्त्यां 6 छ - भित्तिप्रसारिताङ्गस्तु म - भित्त्यामृजुकृताङ्गस्तु व्यायामे शोभते नरः ड - भित्तौ प्रसारिताङ्गस्तु 7 ड - कारयेद्बुधः द - कारयेन्नरम् 8 म - बलार्थस्तु 9 न - वार्तिविधिं ड - च त्रिविधं द - वस्तिविधिस्तथा 10 न - स्निग्धान्यन्नान्यभीष्टानि द - स्निग्धान्यान्यन्नानि 6 दम - पानकानि च 11 ढ - आहारे 12 - न - प्राणयोग्याय 13 द - प्रतिष्ठार्थं 14 द - प्रश्रान्तं.

[1]अतिपीतं तथा भुक्तं [2]व्यायामं नैव कारयेत्।
अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरश्रेण वक्षसा ॥ १०२
व्यायामं कारयेद्धीमान्नरमङ्गक्रियार्थिनम्[3] ।
एवं व्यायामसंयोगे[4]कार्यश्चारीकृतो[5] विधिः ॥ १०३
अत ऊर्ध्वं[6] प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम्[7] ॥

इति [8]भारतीये नाट्यशास्त्रे
चरीविधानो[9] नाम
[10]दशमोऽध्यायः ॥

चाजीर्णयोगेऽपि । प्रक्लान्तमिति अध्वश्रमादिना । अचलैरिति यत्र यत्र क्रियायां योज्यते तत्र तत्रैव प्राशपरिणतिभिरित्यर्थः । मधुरैरिति ललितैः । अङ्गक्रिया अङ्गसिद्धिः । एवमित्युपसंहरन्नध्यायान्तरमासूत्रयति । (विकल्पनं) विचित्रतया कलयन्ते येन प्रकारेण तं वक्ष्यामीति सूत्रयन्नङ्गानुसारायात-चारीपरम्परात्मनां मण्डलात्मनामसङ्ख्येयत्वं सूत्रयन्नुदाहरणमात्रार्थमध्या-यान्तरमिति निरूपयतीति शिवम् ।

इत्थं दशममध्यायं व्याचष्टे च समासतः ।
शिवस्मृतिकृतार्थोऽपि परार्थे [1]दुःखलात्मजः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
[2]नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां चारी-
विकल्पो नाम दशमोऽध्यायः ॥
॥ श्रीः ॥

1 न - अति भुक्तं तथा पीतं 2 ड - व्यायामे 3 ड - क्रियात्मकम् 4 म - संपत्तौ 5 म - गतो 6 म - परं 7 भ - खण्डमण्डललक्षणम् 8 द श्रीभारतीये 9 ड - चारीविधानं द - चारीविकल्पनं नामैकादशोऽध्यायः (श्लो—९२— आदितः १८२९) भम - अध्यायो दशमः 10 - (जाद्वि चान्तेष्वादर्शेषु "एकादशोऽध्यायः".

1 दुस्खलात्मजः 2 नाट्यवेदवृत्तौ.

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

एकादशोऽध्यायः

एताश्चार्यो [1]मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह[2] मण्डलानि निबोधत ॥ १
अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसंचरम् ।
सूचीविद्धं दण्डपादं विहृतालातके तथा[3] ॥ २
वामविद्धं[4] सललितं क्रान्तं चाकाशगानि तु[5] ।
[[6]मण्डलानि द्विजश्रेष्ठा भूमिगानि निबोधत ॥] ३
[7]भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च [8]ततः परम् ।
[9]समोत्सरितमप्याहुरेडकाक्रीडितं[10] तथा ॥ ४

गतिमण्डलवैचित्र्यमासूत्रयति या सदा ।
तथा [1]नेदिष्ठनिर्मात्रीं शक्तिं वन्दे महेशितुः ॥
स्वल्पेऽपि पाठ्ये न त्याज्यः कोऽप्यध्यायो मया यतः ।
विभोर्विश्वात्मनः स्तोत्रं मुख्यमन्यत्प्रसङ्गतः ॥

शस्त्रमोक्षणे मण्डलानीति संबन्धः । इहेत्यस्मिन्नध्याये श्रुते श्रुतितद्दिशान्यान्यपि निबोधय, एषामियत् सामान्यलक्षणं चारीसंयोगजानीति । आका-

---

1 दम - यथान्यायं मयोक्ताः 2 द संयोजनानीह 3 भ - विहृतालातसंज्ञिते 4 ड - वामबन्धं म - वावबन्धं च 5 न - आकाशगानिह ड - च 6 भमयोरेव 7 न - भ्रमरास्पन्दिते 8 ड - तथा 9 च - समोत्सरित ड - समाक्रान्दित न - समोत्सारितमित्याहुः 10 ड - एलकाक्रीडितं ठ - एलकाक्रीडितं ।

---

1 नेदिष्ठनिर्मात्रीं ।

अड्डितं शकटास्यं च तथाध्यर्धकमेव च[1]।
[2]पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं तथा चाषगतं पुनः॥ ५
[3]एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः।
[4]अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम्॥ ६
[5]आद्यं पादं च जनितं कृत्वोद्बाहितमाचरेत्।
[6]अलातं वामकं चैव [7]पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्॥ ७
[[*]सूचीवामं पुनश्चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम्।
[8]सूचीं वामक्रमं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम्॥] ८
सूचीं वामं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत्।
तथा दक्षिणमुद्वृत्तमलातं चैव वामकम्॥ ९
परिच्छिन्नं तु[9] कर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि[10]।
अतिक्रान्तं पुनर्वामं [11]दण्डपादं च दक्षिणम्॥ १०
विज्ञेयमेतद्व्यायामे त्वतिक्रान्तं[12] तु मण्डलम्।

शगतानां युद्धपरिक्रमेषु प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः आकाशभूचारीप्राचुर्यान्मण्डलेषु तथात्वम्। आद्यमिति दक्षिणम्। उद्बाहितमिति लक्षणैकदेशेन शकटास्यां सूचयति। एवमन्यत्र। त्रिकन्त्विति भ्रमरीमाह। बाह्यभ्रमरकं वामपादेन

---

1 द - अध्यर्धमिति स्मृतम् म - अध्यार्धिकमेव च 2 नम - पृष्ठकुट्टं 3 ड - भूमिका मण्डलाह्येते (न्येते ?) लक्षणं च निबोधत 4 भमयोरेव 5 ड - आद्यपादं तु तं कृत्वा उद्बाहितमथाचरेत् 6 द - आत्मानं 7 म - पार्श्वक्रान्तं तु 8 छ - सूचीवामपदं 9 छ - च 10 न - तु 11 न - मन्दपादं 12 न - व्यायामेष्वतिक्रान्तं झ - व्यतिक्रान्तं।

* न प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः किं तु मतान्तरानुसार्येव। मण्डलगतानां चारीणामभ्यावृत्तौ न्यूनाधिकता न दोषाय।

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम्[1] ॥ ११
[2]आस्पन्दितं तु[3] वामेन [4]पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ।
[5]वामं सूचीपदं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥ १२
भुज त्रासितं[6] वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ।
[7]उद्वृत्तं दक्षिणं चैव ह्यलातं चैव वामकम् ॥ १३
[8]पार्श्वक्रान्तं पुनः सव्यं सूची वामक्रमं तथा ।
विक्षेपो दक्षिणस्य[9] स्यादपक्रान्तश्च वामकः[10] ॥ १४
[बाह्यभ्रमरकं चैव विक्षेपं चैव योजयेत् ।]*
विज्ञेयमेतद्व्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ॥ १५

कृत्वोर्ध्वजानु[11] चरणमाद्यं सूचीं[12] प्रयोजयेत् ।
[13]अपक्रान्तः पुनर्वाम आद्यः पार्श्वगतो भवेत् ॥ १६
[14]वामं सूचीं पुनर्दद्यात्त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
[15]पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ॥ १७
[16]सूचीमाद्यक्रमं [17]कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
[18]पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ॥ १८

---

1 ढ - निकुट्टकम् 2 जादि मान्तेषु आस्कन्दितं (आस्पन्दितस्थाने) न - आस्कन्दिकं 3 म - च 4 म - पार्श्वाक्रान्तं 5 छभम - एव वर्तते 6 ढ - सव्यं 7 म - उद्वृत्तो दक्षिणश्चैव अलातश्चैव वामकः 8 म - पार्श्वाक्रान्तं 9 ड - दक्षिणश्च 10 म - वामतः 11 च - वाम 12 म - सूचीमाद्यं 13 म - अपक्रान्तं पुनर्वाममाद्यं पार्श्वगतं तथा ड - अपक्रान्तं पुनर्वाममाद्यं 14 ड - वामसूचीं ढ - वामः सूचीं 15 म - पार्श्वाक्रान्तः पुनश्चाद्यस्त्वभिक्रान्तश्च वामकः 16 न - आदर्शे श्लोकार्धौ न वर्तेते 17 म - दद्यादतिक्रान्तं 18 म - पार्श्वक्रान्तं

* श्लोकार्धोऽयं प्रक्षिप्तः, चछदभ - आदर्शेषु न वर्तते । शास्त्रकारैरपि वामचरणस्य भ्रमरीविक्षेपौ नात्र सूचितौ ।

[1]परिच्छिन्नं च कर्तव्यं [2]बाह्यभ्रमरकेण च[3]।
एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसञ्चरे॥ १९

[4]सूचीं वामपदं दद्यात्त्रिकं च परिवर्तयेत्।
[5]पार्श्वक्रान्तः पुनश्चाद्यो[6] वामोऽतिक्रान्त एव च॥ २०
सूचीमाद्यं[7] पुनर्दद्यादपक्रान्तं च वामकम्।
[8]पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं[9] सूचीविद्धे तु मण्डले॥ २१

[10]आद्यस्तु जनितो भूत्वा स च दण्डक्रमो भवेत्।
[11]वामं सूचीं पूनर्दद्यात्त्रिकं च[12] परिवर्तयेत्॥ २२
[13]उद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः[14]।
[15]पार्श्वक्रान्तः [16]पुनाश्चाद्यो [17]भुजङ्गत्रासितस्तथा॥ २३
अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादस्तु दक्षिणः।
[18]वामः सूचीत्रिकावर्तो[19] दण्डपादे [20]तु मण्डले॥ २४

आस्पन्दितमिति स्पन्दितां चारीमाह, तामेवान्ये अस्कान्दितेत्याहुः। दण्डक्रम इति दण्डपादा चारी त्रिकावर्तादि अन्ते पठितत्वात् परिसमाप्तिस्थानगतामेव

---

1 म - पार्श्वाक्रान्तं ड - पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च प - सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा 2 मद - बाहु 3 म - तु ड - हि 4 ड - सूचीवामपदं विद्यात् विद्यात् प - सूचीमाद्यक्रमं 5 द - पार्श्वाक्रान्तः म - पादाक्रान्तः 6 ड - पुनश्चान्यो झ - पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं 7 छ - सूची वामं 8 म - पार्श्वाक्रान्तं 9 ड - पुनश्चान्यं 10 न - आद्यं तु जनितं कृत्वा म - आद्यं तु जनितं कुर्यात्ततो दण्डक्रमं बुधः 11 मद - वामसूची 12 द - तु 13 ड - उद्वृत्तां 14 झ - अलातं चैव वामकम् 15 म - पार्श्वाक्रान्तः 16 ड - पुनश्चान्यां 17 म - भुजङ्गत्रासितं 18 ड - वामसूचीं 19 झ - त्रिकावृत्तो 20 ड - दण्डपाते।

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम्[1] ।
[2]आस्कन्दितं च वामेन [3]ह्युद्वृत्तं दक्षिणेन च[4] ॥ २५

[5]अलातं वामकं पादं[6] सूचीं दद्यात्तु[7] दक्षिणम् ।
[8]पार्श्वक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ॥ २६

[9]समावर्त्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ।
[10]सूचीं वामपदं दद्यात्त्रिकं [11]तु परिवर्तयेत्[12] ॥ २७

भुजङ्गत्रासितश्चाद्यो[13] वामोऽतिक्रान्त एव च ।
एष [14]चारीप्रयोगस्तु [15]विहिते मण्डले भवेत् ॥ २८

[16]सूचीमाद्यक्रमं दद्यादपक्रान्तं च वामकम् ।
[17]पार्श्वक्रान्तः [18]पुनश्चाद्यो ह्यलातश्चैव वामकः ॥ २९

[19]भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
षट्संख्यं [20]सप्तसंख्यं वा ललितैः पादविक्रमैः[21] ॥ ३०

भ्रमरीमाश्रित्य यन्मण्डलं दण्डपादाख्यं तत्रेति संबन्धः । निकुट्टकमित्यनेन तलसञ्चरपादो लक्ष्यते । उद्वृत्तमूरूद्वृत्तादिका चारीम् । समावर्तनं सम्यगावर्तनं सव्यापसव्यभ्रमरकद्वयेन । एताभिश्चारीभिः पर्यायेण षट्कृत्वः सप्तकृत्वो वा प्रयुक्ताभिः परिमण्डले चतुर्दिक्कं भ्रान्त्वान्तरालिकैः पादक्षेपैरिदमिदं

---

1 ड - निकुट्टनम् 2 म - आस्पन्दितं म - वामेनास्कन्दितं कुर्यादुद्वृत्तं 3 ज - उद्वृत्तं 4 द तु 5 - अलाते 6 म - वामपादं च 7 न - सूची पादं तु म - दद्याच्च 8 म - पार्श्वाक्रान्तः ड - पार्श्वक्रान्तः पुनर्वामं 9 म - परिवर्तत्रिकं पश्चाद्दण्डपादं न - झ परिवृत्तत्रिकश्चैव मन्दपादं डजपतढ - परिवृत्य 10 ढ - सूचीं 11 न - च 12 न - परिवर्जयेत् 13 ज - अन्यो 14 म - चारीप्रचारस्तु 15 च - विवृत्ते छ - विहिते 16 ढ - सूचीमाद्यं क्रमं कृत्वा अपक्रान्तं प - सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्याति क्रान्तं 17 न - श्लोकार्धौ न वर्तते द - पार्श्वक्रान्तं 8 ड - ततश्चान्योऽप्यलातः म - ततश्चाद्यस्त्वलातः 19 म - एताभिश्चारिभिर्भ्रान्त्वा 20 न - पञ्चसंख्यं 21 द - विभ्रमैः

[[1]आद्यं कुर्यादपक्रान्तमभिक्रान्तं च वामकम्]

[2]अपक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥ ३१

[3]पादभ्रमरकश्च स्यादलाते [4]खलु मण्डले ।

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा [5]ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ३२

आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीकार्यस्तु[6] वामकः ।

कार्यस्त्रिकविवर्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ॥ ३३

आक्षिप्तं वामकं कुर्याद्दण्डपादं तु[7] दक्षिणम् ।

ऊरूद्वृत्तं [8]च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु[9] ॥ ३४

सूचीवामक्रमं कृत्वा[10] त्रिकं च परिवर्तयेत् ।

अलातश्च भवेद्वामः पार्श्वक्रान्तश्च[11] दक्षिणः ॥ ३५

अतिक्रान्तः पुनर्वामो [12]वामबन्धे तु मण्डले ।

सूचीमाद्यक्रमं [13]दद्यादपक्रान्तं च वामकम् ॥ ३६

पार्श्वक्रान्तः[14] पुनश्चाद्यो[15] भुजङ्गत्रासितः स च[16] ।

*अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ॥ ३७

[17]अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्वृत्तस्तथैव च[18] ।

---

1 भमयोरेव 2 द - अतिक्रान्तः 3 न - वामो भ्रमरकश्च द - पादो 4 म - चारी 5 न - ह्यतिक्रान्तश्च वामकः 6 ड - पादस्तु 7 न - च 8 झ - तु 9 झ - च 10 ड - वामकरं चैव न - क्रमं चैव 11 म - पार्श्वाक्रान्तस्तु 12 म - वामविद्धे 13 ड - कृत्वा अपक्रान्तं 14 मद - पार्श्वक्रान्तः 15 ड - अन्यो 16 ड - स एव च झ - स एव तु तथा 17 झ - अतिक्रान्तं पुनर्वामं 18 ढ - ऊरूद्वृत्तः स एव च

* मतान्तरानुसारेण

अतिक्रान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
अलातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्वृत्तस्तथैव च ।

इति चारीचरणव्यतिक्रमो द्रष्टव्यः

अलातश्च [1]पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ॥ ३८

[2]सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तश्च दक्षिणः ।
[3]अतिक्रान्तः पुनर्वामः कार्यो ललितसंचरः[4] ॥ ३९

एष पादप्रचारस्तु[5] ललिते मण्डले भवेत् ।
सूचीमा क्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ४०

पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्य[6] [7]वामं पार्श्व मं तथा* ।
[8]भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम्[9] ॥ ४१

[10]वामं सूचीं ततो [11]दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं संविधीयते ॥ ४२

क्रान्तमेतत्तु[12] विज्ञेयं नामतो[13] नाट्ययोक्तृभिः ।
एतान्याकाशगानीह[14] ज्ञेयान्येवं दशैव तु[15] ॥ ४३

अतः परं प्रवक्ष्यामि भौमानामपि [16]लक्षणम् ।
आद्यस्तु जनितः कार्यो वामश्चास्पन्दितो [17]भवेत् ॥ ४४

शकटास्यः पुनश्चाद्यो[18] वामश्चापि[19] प्रसारितः ।

कुर्यादिति सङ्गतिः । संख्याशब्देनाभ्यावृत्तिर्लक्ष्यते । अतिक्रान्तस्यैव विशेषणं ललितं सञ्चरतीत्यत एव मण्डलस्येदमेव नाम । स चेति । स एवेत्यर्थः ।

---

1 म - भवेद्वामः 2 कादि चान्तेषु न दृश्यते । ग्रन्थपातः स्यात् 3 म - अपक्रान्तः 4 ड - संक्रमः 5 ड - प्रसारस्तु 6 ड - अन्यं 7 ड - वामपार्श्वक्रमं द - वामपार्श्वाक्रमस्तथा 8 न - एताभिश्चारिभिर्भ्रान्त्वा म - एताभिः पादचारीभिः 9 म - पर्यायान्मण्डलं तथा 10 ड - वामसूचीं 11 न - विद्यात् 12 च - क्रान्तमेव च 13 म - मण्डलं 14 च - आकाशगामीनि 15 म - दश ज्ञेयानि योक्तृभिः 16 ड - इह 17 ड - आस्कन्दितो 18 ड - अन्यो 19 ड - वामश्चैव-

* पार्श्वक्रम इति पार्श्वक्रान्तचरणः.

आद्यो भ्रमरकः कार्यस्त्रिकं च[1] परिवर्तयेत् ॥ ४५

आस्पन्दितः[2] पुनर्वामः शकटाख्यश्च दक्षिणः।
वामः [3]पृष्ठापसर्पी च दद्याद्भ्रमरकं तथा[4] ॥ ४६

स एवास्पन्दितः[5] कार्यस्त्वेतद्भ्रमरमण्डलम्।

आद्यो भ्रमरकः कार्यो वामश्चैवाञ्चितो भवेत् ॥ ४७

कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटाख्यश्च दक्षिणः।
ऊरूद्वृत्तः स एव स्याद्वामश्चैवापसर्पितः ॥ ४८

कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः स्पन्दितो[6] भवेत्।
शकटाख्यो भवेद्वामस्तदेवास्फोटनं [7]भवेत् ॥ ४९

एतदास्पन्दितं[8] नाम व्यायामे युद्धमण्डलम्।

[9]आद्यन्तु जनितं कृत्वा वामेन तु निकुट्टकम्[10] ॥ ५०

शकटाख्यः पुनश्चाद्य[11] ऊरूद्वृत्त स एव तु[12]।
[13]पृष्ठापसर्पी वामश्च स च चाषगतिर्भवेत्[14] ॥ ५१

[15]आस्पन्दितः पुनः सव्यः शकटाख्यश्च वामकः[16]।
आद्यो भ्रमरकश्चैव[17] त्रिकं तु[18] परिवर्तयेत् ॥ ५२

---

1 म - तु 2 म - आस्कन्दितः 3 न - पृष्ठावसर्पी 4 म - कार्यो भ्रमरकस्तथा 5 ड - आस्कान्दितः 6 ड - स्कन्दितो 7 ड - तेनैवास्फोटनं 8 ड - आस्कान्दितं 9 म - आद्यस्तु जनितः 10 म - वामेनैव निकुट्टकम् ड - निकुट्टनम् 11 ड - श्चान्यः ड - शकटास्यं पुनश्चान्यं 12 ड - च 13 न - पृष्ठावसर्पी 14 झ - गतिस्तु वा 15 ड - आस्कन्दितः 16 न - शकटास्यं च वामकम् 17 म - भ्रमरकः कार्यैः 18 ड - च।

[1]पृष्ठापसर्पी [2]वामश्चेत्यावर्तै मण्डले भवेत् ।
[3]कृत्वादौ समपादं तु स्थानं हस्तौ प्रसारयेत्[4] ॥ ५३
[5]निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्ट्योद्वेष्ट्य चैव हि[6] ।
कटीतटे विनिक्षिप्य [7]चाद्यमावर्तयेत्क्रमात्[8] ॥ ५४
[9]यथाक्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ।
चार्यानया च[10] भ्रान्त्वा तु पर्यायेणाथ मण्डलम्[11] ॥
[12]समोसरितमेतच्च [13]ज्ञेयं व्यायाममण्डलम् ।
पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः [14]सूचीविद्धैस्तथैव च ॥ ५६
एलकाक्रीडितैश्चैव [15]चूर्णैस्त्रिकविवर्तनैः[16] ।
सूचीविद्धापविद्धैश्च क्रमेणावृत्य मण्डलम्[17] ॥ ५७
एलकाक्रीडितं [18]विद्यात्खण्डमण्डलसंज्ञितम्[19] ।
सव्यमुद्वट्टितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत्[20] ॥ ५८
तेनैवास्कन्दितः कार्यः [21]शकटास्यश्च वामकः ।
आद्यः पृष्ठापसर्पी च [22]स च चाषगतिर्भवेत् ॥ ५९
अड्डितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ।
वामो भ्रमरकः कार्य आद्य आस्कन्दितो भवेत् ॥ ६०

---

1 झ - पृष्ठापसर्पि 2 द - वामश्च आवर्तै म - वामश्च आवर्ताख्ये तु मण्डले 3 ड - समपादं बुधः कृत्वा झ - समपादं पुनः कृत्वा 4 द - प्रयोजयेत् 5 झ - निरन्तरादूर्ध्वतलैः द - निरन्तरादूर्ध्वतलात् ढ - निरन्तरानूर्ध्वतलैः 6 म - तौ पुनः 7 ड - आद्यं 8 न - क्रमम् 9 ड - तथाक्रमं 10 न तु द-अथ 11 म - पर्यायान्मण्डलं भ्रमेत् 12 ड - समोत्सारितमेतत्तु न - समोत्सारितं 13 ड - कार्यं 14 द-सूच्याविद्धैः 15 ड - पूर्णैः प - तूर्णैः 16 ड - विवर्जितैः न-विवर्तकैः 17 म - पर्यायान्मण्डलं पुनः 18 म - नाम ड - दद्यात् 19 म - मण्डलमुच्यते 20 म - आदिशेत् 21 म - आस्कन्दितं कुर्यात् 22 प - सम॰

तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदड्डितमण्डलम् ।
आद्यं तु जनितं कृत्वा [1]तेनैव च निकुट्टकम्[2] ॥ ६१
स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो[3] भवेत् ।
[4]पादैश्च शकटास्यस्थैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ॥ ६२
[5]विज्ञेयं शकटास्यं तु व्यायामे युद्धमण्डलम् ।
आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो[6] भवेत् ॥ ६३
[7]अपसर्पी पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ।
भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथमण्डलम्[8] ॥ ६४
अध्यर्धमेतद्विज्ञेयं [9]नियुद्धे [10]चापि मण्डलम् ।
[11]सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा [12]ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ६५
[13]भुजङ्गत्रासितश्चाद्य एवमेव च वामकः[14] ।
[15]भुजङ्गत्रासितैर्भ्रान्त्वा पादैरपि च मण्डलम् ॥ ६६
[16]पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं चारीभिर्मण्डलं बुधैः[17] ।
सर्वैश्चापगतैः पादैः परिक्रम्य च मण्डलम्[18] ॥ ६७
एतच्चापगतं विद्यान्नियुद्धे [19]चापि मण्डलम् ।

आस्फोटनमिति पादतलेन भूमिताडनं युद्धेष्वास्फालनमिति प्रसिद्धम् । चशब्दोऽप्यर्थे । अतः परमपि मण्डलानि योजयते । कथमित्याहुः । समाः

---

1 न - तथैव 2 ज - निकुट्टनम् 3 प - आस्पन्दितो 4 म - शकटास्यस्थितैः पादैः भ्रमेत्पर्यायशः पुनः 5 म - शकटास्यं च विज्ञेयं 6 प - आस्पन्दितो 7 ड - अवसर्पी 8 म - पर्यायान्मण्डलं भ्रमेत् 9 द - व्यायामे चारिमण्डलम् 10 ड - चारिमण्डलम् 11 द - धीरमाद्यक्रमं 12 ढजझ व्यपक्रान्तं 13 द - आदर्शे श्लोकार्धो न वर्तते 14 ड - एष एव तु वामकः 15 म - भुजङ्गत्रासितैः पादैर्भ्रमेदपि च मण्डलम् 16 प - पृष्ठकुट्टं च 17 ड - नियुद्धे चारिमण्डलम् 18 म - मण्डलं तु परिभ्रमेत् 19 ड - चारिमण्डलम् ।

नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ॥ ६८

उक्तान्यतः परं चैव [1]समचारीं नियोजयेत् ।

समचारीप्रयोगो [2]यस्तत्समं नाम मण्डलम् ॥ ६९

आचार्यबुद्ध्या [3]तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः[4] ।

एतानि खण्डानि समण्डलानि

युद्धे नियुद्धे च[5] परिक्रमे च[6] ।

लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि

कार्याणि [7]वाद्यानुगतानि तज्ज्ञैः ॥ ७०

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविकल्पनं[8] नामैकादशोऽध्यायः[9] ।

परस्परे योजनोचिताश्चार्यो यत्र तत्रोहनेऽप्युदाहरणं दर्शयति समचारीप्रयोग इति । समानां भौमत्वेनाकाशीयत्वेन च चारीणां प्रयोगो यत्र ।

एवमनया दिशा बहूनि कल्पयेदित्याह आचार्यबुद्ध्योपलभ्यो भागः प्रयोगयोग्यो भवतीति । खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डानीति । वाद्येनानुगतानीति "गत्या वाद्यानुसारिण्या" (अ ४-२८२) इति नृत्तविषयतुर्थाध्यायाद्धि वैपरीत्येन नाट्ये गतौ प्राधान्यमाहेति शिवम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां
मण्डलाध्याय एकादशः
समाप्तः.

---

1 म - समां चारीं 2 म - प्रचारो 3 ड - कर्तव्यानीह तानि 4 ढ - प्रयोगतः 5 म - तु 6 च - परिचंक्रमे च 7 झ - बाह्यानुगतानि 8 ड - मण्डलविधानं न - मण्डलविधानो 9 जादिबान्तेषु द्वादशोऽध्यायः द - श्लोकाः ६८ - आहत्य १०३९ ।

श्रीः

नाट्यशास्त्रम्

द्वादशोऽध्यायः

एवं व्यायामसंयोगे[1] कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि [2]गतीस्तु प्रकृतिास्थतांः ॥ १
तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।

श्रुत्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिः परमात्मनः ।
तां महानन्दसन्दोहतत्त्वमूर्तिं[1] स्तुमः सदा ॥

प्रकरणसंगतये [2]प्रकृतानुपूर्वकं निरूपयिष्यमाणं प्रतिजानीते एवमिति । व्यायामानामन्योन्य[3]संमीलनयोग्यानां चारीणां [4]संहत्या योगे मिश्रीभावे सति मण्डलानां कल्पनमनुक्तमपि कर्तुं शक्यं बुद्ध्येति तत उपरम्यते । [5]तत्राङ्गिकस्य रसभावयोर्विनियोगशो (विभागशो ?) विनियोगस्य कृतत्वाद्यद्यपि तन्मिश्रणेऽपि पृथग्विनियोगेन वक्तव्यं, तथापि शिष्यहितप्रतिपन्नो मुनिर्दिशं दर्शयितुं शिरःप्रभृतिपादान्ते (यानि) [6]अङ्गसंधेयानि कर्माण्युक्तानि तन्मेलनबलेन यो [7]देहसंनिवेशो गतौ वा स्थितौ [8]प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं [9]प्रकटयिष्यन् चारीमण्डल[10]प्रसंगस्याचित्तवृत्तित्वाद्गतिविनियोगमेव प्रतिजानीते । गतिश्च प्रकृतिं रसमवस्थां देशं कालं चापेक्ष्य वक्तव्या । प्रतिपुरुषमभिधानात् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, [11]तदेतत्तुशब्देन यावच्छब्दपर्यायवाचिना क्रमार्थेन काकाक्षिवदुभयतो धावता द्योतितम् । तत्राप्रविष्टस्य का गतिरिति [12]प्रयोगोपक्रमं सूचयति तत्रोपवहनमिति । [13]यदङ्गानुसारालाप

---

1 म - संजातं 2 प - गतिं तु प्रकृतिस्थिताम्

---

1 संदोहि सत्त्वमूर्तिं 2 वर्णितानुपूर्वकं 3 संकलन 4 संगत्या 5 तत्राङ्गिकसाभागयोर्विनियोगशो 6 अङ्गकर्मसंयोगानि 7 भेदसंनिवेशो 8 प्रकारभावात् 9 प्रकटयिष्यामः 10 प्रसङ्गस्याचित्रवृत्तित्वात् 11 तदेतादृक्छब्देन यादृक्छब्दपर्याय क - तदेतद्दिक्छब्देन 12 प्रवेशोपक्रमं 13 यद्रङ्गानुसारालाप ।

यथामार्गरसोपेतं[1] प्रकृतीनां प्रवेशने[2] ॥ २
वायां संप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते[3] ।
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥ ३

इति [1]प्रसिद्धं तमालापं कृत्वा [2]ध्रुवायां सम्यक् प्रवृत्तायां, कथं?, भाण्डवाद्यपुरस्कृतत्वादि[3] रूपत्रययुक्तं [4]कृत्वेति, [5]त्रीण्यपि क्रियाविशेषणानि । तन्त्रीभाण्डं वाद्यमानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देशः, रसः स्थायिचित्तवृत्तिः, वीप्सायामव्ययीभावः । यो यः कश्चिद्गृहोद्याननिर्देशः, [6]रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषः, तेनोपेतं कृत्वा, [7]या ध्रुवा तथा उत्तमादिप्रकृतीनां यस्यावेशनं बुद्धौ प्रवेशो यत्र तथा कृत्वा । एतदुक्तं भवति—हंसाद्युपमानमुखेन प्रकृतिविशेषः, चित्तवृत्तिविशेषः, उद्यानादिविशेषश्चावश्यं ध्रुवासूपनिबन्धनीयः । एवं ध्रुवायां प्रवृत्तायामेवं सत्यां । पटेऽपकर्षिते यवनिकायामपसारितायां[8] तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागत इति नटी निवर्त्यते । चकारात्तत्काले पुनरुपोहनम्[9] । ध्रुवाप्रवेशो[10]लये मध्ये[11] [12]वलितया—[13]वलनिकेति कोहलेन प्रयोगवलनाव्यपदिष्टं—शुष्काक्षरगानं कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरागादियुक्तः कर्तव्यो [14]यथा सामाजिकानां झडित्येवान्विताभिधाननयेन [15]मुख्यरसव्याप्तिरुदयते । प्रगीतं गीयमानग्रामरागाग्रगतैकगमकाकर्णने समग्रग्रामतत्त्वसंवेदनवशः ।

अन्ये तु यथामार्गकलोपेतमिति पठन्ति । उभयतः शेषत्वेन व्याचक्षते—मार्गेषु चित्रादिषु याः कला द्विमात्राचतुर्मात्राष्टमात्रेति ग्रामेषूच्यन्ते चालिसकादिषु कला वाद्याक्षराणीति । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा

1 प - मार्गकलोपेतं 2 ड -प्रवेशनम् 3 ड - अवघट्टिते ढ - अवघर्षिते न - अवकर्षिते प - अपघट्टिते 4 म - कार्यमुत्तमे ।

1 प्रसिद्धः क्रमालापं 2 ध्रुवादिभ्यः 3 पुरस्कृतादि 4 उक्तं 5 नित्यविक्रिया 6 रत्यादे 7 यद्वद्मूह्यं 8 प्रसारितायां 9 उपोहनात् 10 प्रवेशः 11 क - पर्येन्मध्ये ख - पलयेन्मध्ये 12 चलितया 13 वलितेति 14 यः 15 मुख्यःसव्याधिरुदयते ।

स्थानं तु वैष्णवं [1]कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा।
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा॥ ४
बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च[2] कारयेत्।
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः॥ ५
[3]कर्णादष्टाङ्गुलस्थे च[4] बाहुशीर्षे प्रयोजयेत्।
[5]उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम्[6]॥ ६
हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनाभितटस्थितौ[7]।
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः॥ ७
पादयोरन्तरं कार्यं द्वौतालावर्धमेव च।
[8]पादोत्क्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः॥ ८

वक्ष्यन्ते तथापि संभवमात्राभिधान[1]मेतदुत्तममध्यमयोर्वा प्रस्तावादेवमुक्तम्। तयोर्हि ता ध्रुवाः प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण संगृहीता एव। एकः समोऽन्यः पक्षः। स्थानमिति त्र्यश्रेऽर्धाद्विकतालभागिति वैष्णवं स्वप्रवेश एव सन्ने अचले प्रसन्ने, [2]नात्युक्षिप्ते [3]अधो वा अधोगामित्वं [4]यत्नेन परिहार्यमिति श्लोकार्थमेव शिक्षयितुं स्फुटमुपायमाह ग्रीवाप्रदेश इत्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन। स्वस्थमयूरवदञ्चितं सुरूपं शिरो यत्र। नाभिसंस्थ इति चातुरश्र्यप्रस्तावः खटकामुखः, वाम इत्यर्धचन्द्रः। न चेदमुपविष्टस्थानकमपि तु गत्यानन्तर्यौचित्यात्तु स्थितस्थानकमेवेति दर्शयितुमाह पादयोरन्तरमिति। "द्वौतालावर्धं च पादयोरन्तर"मिति (११०-५२) यत्स्थानकलक्षणं सूचितं तदेव कार्यं नान्यदुपवेशनादित्यर्थः। तत्र स्थानकानन्तरं गतिमुपक्षिपति[5] पादोत्क्षेप इति स युक्तस्तेन

---

1 म - कार्यमुत्तमे 2 ग - न 3 म - कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुलस्थिते। 4 ङ - अङ्गलिस्थैव 5 भ - उरसश्चापि देशाच्च चिबुकं चतुरङ्गुलम् 6 द - संमितम् 7 म - कटिं नाभिं तु संस्थितौ 8 ढ - पादोत्क्षेपश्च।

1 मात्राविधानं 2 तान्युत्क्षिप्ते 3 इत्येतो 4 यत्तेन 5 आक्षिपति।

चतुस्तालो [1]द्वितालश्चाप्येकतालस्तथैव च[2] ।
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥ ९
द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम्[3] ।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ॥ १०
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥ ११

भाविलक्षणेन देशकालपरिच्छेदेन च[1] कर्तव्यः । स्वकरमानेन च तालः पात-स्येत्यर्थः ।

तत्र देशपरिच्छेदं तावदाह एकताल इति । तालः प्रसारितमध्यमाङ्गुष्ठान्तरं "तालः स्मृतो मध्यमया" इति । संख्याक्रमेणाभिधाय स्थायिस्थान-भूतोत्तमप्रकृतिविश्रान्तत्वात्प्रयोगजातस्य तदुपक्रमं विनियोगमाह चतुस्ताल-स्त्विति । तु शब्दोऽप्यर्थे कदाचिदन्यथापि भावात् । तथाशब्दो राज्ञां देव-सदृशगत्यसंभवसंभावनापसारणद्योतकः । स्त्रीणां नीचानां साहचर्यादधमाना-मिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वादधमत्वं किंचिन्न संभावयेत । यथाशोभ-मिति नाट्यधर्मीकामपित्यर्थः ।

देशनियममुक्त्वा कालनियममप्यौत्सर्गिकं तावदाह चतुष्कलो हीति । तथा चेति तेनोत्क्षेपेण यत्पादस्य पतनं तदुत्तमानां चतसृभिः कलाभिः यस्मात्तदर्धार्धक्रमेण मध्यमाधमयोः परिभाषित इत्युत्सर्गतयेति भावः ।

---

1 द - द्वितीयश्च 2 म - तथा स्यादेकतालकः 3 द - स्त्रीणां च लिङ्गिनाम्
इतः प्रभृत्यध्यायान्तं—भम - संज्ञकादर्शयोः श्लोकानां पौर्वापर्यविपर्ययाद्विषयस्यापि न्यूनाधिकतया च पाठक्रम एव महान्व्युत्क्रमो दृश्यते । पाठभेदानां बहुलतया विशीर्णतया पाठभेदसूचनात्परं लघीयोऽध्यायमेव समग्रं तत्पाठक्रमानुसारि दर्शयितुमिति तथैवास्याध्यायस्यान्ते योजितम् ।

---

1 परिच्छेदेनैव ।

[1]स्थितं मध्यं [2]द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधः[3] ।
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं[4] प्रयोजयेत् ॥ १२

तत्र गीतिचतुष्टयं मागध्यादि वक्ष्यते यत्तत्रार्धमागध्यादौ क्रमेण चित्रादित्रयविनियोगात्[1] । "निमेषाः पञ्च मात्रा स्यात्" इति कलासामान्यलक्षणलब्ध औत्सर्गिकः सर्वत्र ध्रुवकमार्गो मन्तव्यः। विशेषादभिधाने तेन ध्रुवकमानेन चतुष्कलः पादपातः, तथा चोत्तमपरिग्रहे [2]द्विपदी कोहलेनोक्ता—

"स्यादुत्तमानां द्विपदी चतुर्गुरुसमन्विता ।
तत्रोत्क्षेपनिपाताभ्यां यस्मात्पादद्वयं भवेत् ॥" इति

[3]लक्ष्यश्च इत्थमेव धिक्डिधिं इति द्विपदीभागेन पादेन पादपातः। अत्र ध्रुवके चतस्रः कला भवन्ति धिगडाधिङ् इत्यस्य हि कालः[4] कखगघङ, नहि व्यञ्जनकालः स्वरकालात्पृथक्, तानि गुरोश्च[5] प्रचलत्वं [6]खडतलचडस्तद्विद्भिस्त्रिपुटमेवावधार्यते(?) । तत्र हि [7]"तागडुधिं—इत्येवंरूपं [8]लघु कला तस्यास्तिस्रो मात्राश्चतुर्थे गर्वक्षरे (द्वे) मात्रे इति [9]च मात्राः । सर्वत्र [10]चैवं प्रकारः समनन्तरग्रहणे विश्रान्त्यभावेन दुष्करः प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्तिप्रकृत्यये मध्यगता विरामरूपैका[11] मात्रा लक्ष्यविद्भिः [12]प्रकल्पिता, तद्वशादुक्ता तादर्शी चतुर्भिर्वा द्रुताः कलायां प्रतिभासन्त इत्यास्तां तावत्। इह चित्रमार्गेण चतुष्कलपादपतनमिति न्याय (नायं ?) लक्ष्यलक्षणशोभाबाह्यत्वादपेक्ष्यते च[13] ।

अथ लयकालनियमशेषमाह[14] स्थितमिति विलम्बितम् । समवेक्ष्येति प्रकृत्यादि भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति धैर्यस्थैर्यविलम्बितलयमध्यसंमतं संवेदनं यथार्थमिथ्यागोन(गौण ?)गतधैर्यगाम्भीर्यादिकृतं मन्तव्यम् । (यथाप्रकृतीति)

1 भ - स्थिरं 2 द - समं 3 ड - लयत्रयम् 4 ड - गतिमेव ।

1 विनियोगम् 2 द्विचारी 3 लक्ष्यतेऽर्थमेव दलति हि द्विपादीभागेन 4 इत्यस्य कालः 5 पृथक्ता त्रिगुरोश्च 6 क - खहतलचेडलः ख - खडकलयेद्धः 7 भडा गिडुद्धीम् 8 रूपा लघुकला 9 प 10 चैषां 11 मध्यगतापि समरूपैका 12 प्रकल्पिततद्वशात् 13 अपेक्ष्यत्वमेव 14 शेषमेवाह

[1]धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां
मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम्[2]।
द्रुता गतिश्च [3]प्रचुराधमानां
लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम्॥ १३
एष एव तु विज्ञेयः कलातालालये विधिः।
[4]पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः॥ १४

---

[1]न तु जातिकालादिकृतं विदूषकस्य द्विजत्वेऽपि [2]अविमलात्केवलमुत्तमघोषणायैव रचितं जात्यादि योजनीयम्। उत्तमस्याप्यन्यथाभावे कथंचिदुत्तमं[3] सदप्यविद्यमानाया इति प्रचुरेति लोकप्रसिद्धमेवेदमुक्तमित्यर्थः। न केवलं प्रकृतितोऽवयवभेदो यावच्चित्तवृत्तिभेदेनाभिप्रेत्याह सत्त्वबलेन च लयत्रयं योज्यम्। सत्त्वं चित्तवृत्तिः तेन [4]संग्रामादावुत्तमस्यापि द्रुतं, शोकादावधमस्यापि विलम्बितम्। अथैतदनुसारिणो गत्युपयोगिन्यां[5] ध्रुवायां विधिरिति दर्शयति एष एव त्विति। अत्र गत्यनुसारी तालविधिः[6], अन्ये त्वन्यथेत्युक्तं ताले। यस्तालालयः कलासहितः स कलातालालयः इति मध्यमपदलोपी समासः। तेनायमर्थः—ध्रुवातालेऽपि गत्यनुसार्येव कलाविधिर्लयविधिश्च। अत एवैतदनुसारेण भट्टलोल्लटगोपालादिभिर्भङ्गोपभङ्गविभङ्गविषये तालदीपिकादौ चिरन्तनसंमतो ध्रुवातालानां विनियोगः प्रपञ्चतो दूषितः। तत्तु ध्रुवाध्याये* विचारयिष्याम इत्यास्ताम्।

एवं देशकालनियममुक्तं[7] प्रकृते योजयति पुनर्गतिप्रचारस्येति गतिषु प्रचारो वैचित्र्यं प्रयोगं पुनः शृणुतेति संबन्धः। संघटना ह्यनुक्तेति भावः।

---

1 प - स्थैर्योपपन्ना 2 प - संस्थितानाम् 3 न - प्रकृताधमानां

1 न भुजानि कुटिलानि 2 अवमलात् 3 उक्तं 4 संभ्रमादौ 5 योगिभ्यां 6 नत्यनुसारितालविधिः 6 भङ्गसर्वभङ्गसव्ये 7 देशकालादिनियमं।

* द्वात्रिंशेऽध्याये।

[1]स्वभावे तूत्तमगतौ [2]कार्यं जानु कटीसमम् ।
[3]युद्धचारीप्रयोगेषु [4]पुनः स्तनसमं न्यसेत् ॥ १५
पार्श्वक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ ।
रङ्गकोणोन्मुखं[5] गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥ १६
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च[6] ।
परिवृत्य द्वितीयं तु[7] गच्छेत्कोणं ततः परम् ॥ १७
तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणेन च[8] ।
ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत्तान्येव तु पदानि च[9] ॥ १८
एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेकविंशतिम्[10] ।
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च[11] ॥ १९

स्वभावे त्विति । [1]तुना विशेषद्योतकेन मन्थरगतौ चतुस्तालत्वमुक्तं, स्वभावगतौ तु त्रितालत्वं, दीप्तगतौ तु पञ्चतालत्वमपि कार्यमिति दर्शयति । द्वां गतिप्रचारघटनामाह पार्श्वक्रान्तैरित्यादि ।

> "कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वात्तथानोत्थितं न्यसेत् ।
> उद्घट्टितेन पादेन पार्श्वक्रान्ता" (१०-३२)

इति पार्श्वक्रान्ता चारी । रङ्गकोणं पूर्वोत्तरं द्वितीयकोणमित्युत्तरपश्चिममेवमिति । अन्यस्मिन्निति कोणद्वयेऽतिदिशति । पूर्वरङ्गे चैषा पञ्चपदी व्याख्याता (अ ५·७३) । वेधः पार्ष्णिक्षेत्रे सूचीपादनिपातः । वामवेधमिति [2]अन्तराविद्धमुखं (तत्) प्राप्तिसिद्धौ कोणैर्गत्वा ब्रह्मस्थानस्थानुल्लंघ्यतामाह । एतच्च

---

1 ड - स्वभावैरुत्तम प - स्वभावे चोत्तम 2 न - कार्या 3 क - युद्धवीर 4 ड - जानु 5 ड - उन्मुखो 6 ड - तु 7 ढ - च 8 ड - दक्षिणस्य च 9 न - तु 10 न - एकाविंशतिः 11 ढ - दक्षिणेन च ।

1 कृतात् 2 पुनरपिसंमुखं ।

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतः पादगतिप्रचारः।
त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव॥
यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः।
चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथैवैककलः[1] पुनः॥ २१
अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः[2]।
[3]चतुष्कलमथार्धं च तथा चैककलं पुनः॥ २२
[4]दैत्यदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम्।
चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः॥ २३
दिवौकसां तु सर्वेषां[5] मध्यमा गतिरिष्यते।
तत्रापि चोद्धता ये तु[6] तेषां देवैः समा गतिः॥ २४

पञ्चपदीगमनं सर्वत्रौत्सर्गिकम्। विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्ट इति। भरतशब्देन उपचारतस्तद्विद्यायोनिसंबन्धः सूच्यते। गतागतैरिति परिमितायां दिशि पञ्चपदी गतागतेन [1]नियमः एकत्रैव स्थाने द्वौ [2]पादविक्षेपाविति मन्तव्यम्। विकृष्टायां च भूयो भूयः पञ्चपदी।

अत्रैव विषये विविधप्रमाणा पातरीतिः,[3] तद्द्विलयद्विभङ्गचतुर्भङ्गादयः प्राधान्येन। व्यामिश्रगतेरपि विशेषं व्याचिख्यासुः समगतिमुपसंहरति यः समैरिति। तथैवेति साम्येनेत्यर्थः। मिश्रगतिमाह अथेति। परिवारित इत्युत्तमत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। तेन [4]देवादि साध्वाश्रीयमानमुत्तमप्रकृतावपि(?)नायं विधिरन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात्। तदोत्तमपादपाते मध्यमस्यद्वौ नीचादे(रेकः, उत्तम)स्य चत्वारः। अत्रैव च चतुस्तालादिविभागे निश्चयार्थं प्रश्नमुत्थापयितुमुपसंहारमुत्तम[5]विशेषाभिधानसहितमाह दैत्यदानवेत्यादि। सर्वेषामिति देवदूतादीनाम्। उद्धता ये त्विति मातलिप्रभृतयः।

1 ड - भवेदेककलः 2 प - गच्छेत्संपरिवारितः 3 ढ - चतुष्कलमथोर्ध्वं च 4 ढ - देव 5 प - शेषाणां 6 ड - चोर्ध्वपाले तु जढ - चोर्ध्वतालेतु।

1 निर्वमा 2 पादौ 3 निशी (?) 4 क - दैवादिसाध्यानियमानां ख - देवादिसाध्वसाध्वाश्रीयमानां 5 उक्तविशेष।

ऋषय ऊचुः[1]

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः[2] कथम् ।
अत्रोच्यते कथं नैषा गती[3] राज्ञां भविष्यति ॥ २५
अथ दिव्याः प्रकृतयो दिव्यमानुष्य[4] एव च ।
मानुष्य[5] इति विज्ञेया[6] नाट्यवृत्तिक्रियां[7] प्रति ॥ २६
[8]देवानां प्रकृतिर्दिव्या [9]राज्ञां वै दिव्यमानुषी ।
[10]या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥ २७
देवांशजास्तु राजानो वेदाध्यात्मसु कीर्तिताः[11] ।
एवं देवानुकरणे[12] दोषो ह्यत्र न विद्यते ॥ २८
अयं विधिस्तु[13] कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ।
संभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥ २९
सर्वासां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
[14]उत्तमाधममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३०

देवांशजा इति लोकपालांशविनिर्माणा राजानः। वेदेषु तथाध्यात्मशास्त्रेषु वेदान्तेषु, येषामनेन प्राधान्यमुक्तम्। (अनुकरणं) देवादीनां वर्णनात्, उक्तं च विराजाविद्धराजगुह्यामिति (?) देवानुकरणे नाल्पत्वमित्यर्थः। अयमिति चतुष्कल इत्यादिः। स्वच्छन्दगमनं स्वस्था गतिः। संभ्रम आवेगः उत्पातोऽन्नोन्मादादिः। [उक्त] प्रमाणमिति उक्तरूपमित्यर्थः। एतदेवास्य दूषयति [1]चतुरर्धे द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य; अवस्थान्तरबलात् सर्वासां

---

1 ड - अत्राह   2 ड - तया दैवगतिः   3 न - गते   4 ड - दिव्यामानुष 5 ड - मानुषा   6 ड - विशेयो   7 ज - नाट्यस्य प्रक्रियां   ड नाट्यनृत्तक्रियां 8 प दैवी   ब - देवा हि   9 प - राजानो वै   10 छ - यात्वन्यलोक 11 ड - प्रकीर्तिताः   12 ड - देवानुसरणे   13 ड - विधेयः   14 प - मध्योत्तमाधमानाम् ।

---

1 चतुरर्थत्वे ।

[1]चतुरर्धकलं वा [2]स्यात्तदर्धकलमेव च ।
[3]अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद्गतिविचेष्टितम् ॥ ३१
[4]ज्येष्ठे चतुष्कलं यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
[5]द्विकला चोत्तमे यत्र [6]मध्ये त्वेककला भवेत् ॥ ३२
[7]कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ।
एवमर्धार्धहीनं तु जडानां संप्रयोजयेत् ॥ ३३
ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
[8]विस्मये चावहित्थे च तथौत्सुक्यसमन्विते ॥ ३४
शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा ।
[9]गतिः स्थितलया कार्याधिकलान्तरपातिता ॥ ३५

(प्रकृतीनां, गतिरिति कलालयतालाश्रिता) । सर्वमेतदिति तु युक्तम् । (नीचेष्वर्धकलं भवेदिति) अनेन कलातुर्यभागो भरतमुनिना सूचितोऽयं लक्षणविदो वृत्ताकारं द्रुतमाहुः, यद्यथा पञ्चमांश उक्तनीत्या श्वासादिविश्रान्तिपूर्वक इति चतुर्धा स एव द्रुतो युक्तः । चतुष्कलादप्याधिक्यमस्तीति दर्शयति । ज्वरार्त इत्यादि । भयेन योऽन्वितो जातोरुस्तम्भः, अन्यथा ह्यस्य त्वरिततरा गतिर्वक्ष्यते । विस्मय इति तत्कृतस्तम्भ इत्यर्थः । अवहित्थ इति कृतकधैर्याणां कृतकं हि नः सुश्लिष्टं कर्तुं पार्यत इति । तत्राधिक्यमेव भवति तत एव हि कुशलाः कृतकतां विदुः । अत्यादरवदौत्सुक्येन सम्यगन्वितो य एव । शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत् । स्वच्छन्दगमन इति कार्येण विना क्रीडाचङ्क्रमणे[1] । अधिकले इत्यधिशब्दोऽधिकार्थः । अधिकलामिति केचित् । आधिक्यं प्रकर्षेण[2] चतुःस्वरूपेण संख्या चैतत्[3] प्लुतस्य विरामस्य च स्वरू-

1 ड - चतुर्थककलं ढ - चतुर्थकक 2 ड - स्यात्तथापिकलं 3 ड - अथवान्तरं 4 च छ याद्रौं श्लोकौ न विद्येते 5 ड - त्रिकला 6 न - मध्यमे कलिकं 7 श्लोकार्धं भमयोरेव वर्तते 8 ड त्रिक्षते 9 च छ योरेव ।

1 चंक्रमेण 2 प्रकर्षौ 3 क - चेतनप्लुतस्य ख - चैतदप्लुतस्य ।

[1]पुनश्चिन्तान्विते चैव गतिः कार्या चतुष्कला ।
[2]अस्वस्थकामिते चैव [3]भये वित्रासिते तथा ॥ ३६
आवेगे चैव हर्षे च कार्ये यत्र त्वरान्वितम्[4] ।
अनिष्टश्रवणे चैव [5]क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥ ३७
अपि चात्ययिके कार्ये दुःखिते शत्रुमार्गणे ।
[6]अपराद्धानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥ ३८

पाधिक्ये तालबोधः संख्याधिक्येन षडष्टकलादेर्विकृष्टमधिकृतं कलान्तरं परिमाणं यथा तथाभूतः पादपातो यस्याम् । अत एवैतदापानप्रसङ्गविचारणाद्रक्ष्यति—

[1]षट्कलन्तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ।
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं तद्भवेत् स्त्रियाः ॥ (१२-१७२) इति ।

चतुरर्धककलमिति वचसा सप्तकस्य च निषेधेन च त्रिकलपञ्चकलादीनामभावं सूचयति । विषमाणां सपरिमाणोत्क्षेपणनिपातनात् योगात्तालविदां हि साम्यमुपनिषद्भूतं तच्चात्र स्फुटयति ।

एवमेतेषु षट्कलादप्यधिकं मानं, तथा च तपःशान्तानां परिक्रमे यच्चूल(स)नाख्योलयः कोहलादिभिरुक्तो [2]यस्यातिविलम्बितः कालावधौ। एवं कलाधिक्यमभिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याह अस्वस्थकामितमित्यादि । अस्वस्थे प्रच्छन्नकामिते हि त्वरातिशयः, अनिष्टं यदा बान्धवादेः श्रुतं तदा [3]तदन्तिकं द्रुतगमनं, अद्भुतदर्शनविषये यदा क्षेपः प्रक्षिप्तता[4], पुनरेतन्न दुष्यत इति । अत्ययोऽतिक्रमणं शीघ्रसंपादनं प्रयोजनमस्य । यत्राभिरुचितमवश्यकर्तव्यं च तत्त्वरया क्रियते, त्वरयान्वितं सुकार्यं अभिरुचितमेवेति विशेषः त्वरान्वित-

1 चछ योर्न विद्यतेऽर्धश्लोकः 2 न - अस्वस्थे 3 ड - भया ढ - भय
4 ड - यच्चतुरान्विते 5 ड - कोपेष्यांद्भुतदर्शने 6 प - अवरुद्धानुकरणे न - अपराद्धानुकरणे ।

1 षट्कलस्तु 2 यस्यातिविलम्बिताकालापधामाधिक्यं विधाय 3 तदन्तिकं
4 क्षिपता 5 अभिकुपितम् ।

[1]एतेष्वेवं गतिं प्राज्ञो [2]विकलां संप्रयोजयेत्।
[3]उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत्॥ ३९
[4]या गतिर्मध्यमानां तु न तां नीचेषु योजयेत्[5]।

मिति। इयता यद्यपि सर्वं लभ्यते तथापि कविनटव्युत्पादनाय प्रपञ्चः। अपराधोऽभिनेयः शत्रोरन्य एव, यद्वा यस्यापराधः कृतो गुर्वादेस्ततश्च रुषा गतः सोऽपराद्धः। एतेष्विति एवंप्रकारेष्वन्येषु मदादिष्वपीत्यर्थः। विकलामिति विकलः कलापरिमाणं यस्याः कला अर्धकला तुर्या सा यद्यपि तत्र नादरणीयं तत्त्रिभागषड्भागादिरपि तत्र भवति। अत एव संभ्रमोत्पातरोषेषु चतुरर्धकलमित्यनेन पौनरुक्त्यं तस्याविषयत्वादस्य तु विषमभागविषयत्वात्। तथाहि मत्तगतौ शेखरकस्य खण्डकप्रयोगे हि 'गहिदुं धि' इत्येवंरूपे माला तृतीये तृतीयस्य नामाल धं धग् इत्येकः पातः, त्सुक इति द्वितीयो, धि इति तृतीयो नचैषां साम्यम्। एतेन च कलानां साम्यं न्यूनाधिकतानिरूपणेन समविषमकलाभाग*भङ्गाभिधानेन गुरुलघुद्रुतप्लुतानां स्वीकारात्तद्वैचित्र्यम्। इयमपि (भङ्गोपभङ्गविभङ्ग)प्रकारमस्तारसंगृहीता लक्ष्यसिद्धा भङ्गलयव्यवस्था प्रतिपाद्याक्षरतदर्थादिरूपा च धाराबन्धादिविषयाघातमार्गशब्देन प्रसिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव दर्शिता। माभूदेवं कालप्रमाण(कलापरिमाण ?)नियमाभिधानं गजस्नानीभूतमित्याह उत्तमानां गतिर्या त्विति। तुरेवार्थे [I]अन्यक्रमनेनैवेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—अनियमेन निदर्शितेन नियमो विप्लुतः, तथापि कलाधिक्ये षट्कलतोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य चतुष्कलता, अधमस्य द्विक-

1 न - एतेष्वेव 2 ड - द्विकलां 3 अयं श्लोको जादि बान्तेषु "ज्वरार्ते" इति श्लोकात्पूर्वमेव वर्तते 4 ड - मध्यमानां गतिर्या तु 5 न - कारयेत्।

I अन्यक्रमेणैवेति

* भङ्गा द्वादश चच्चत्पुटः, चाचपुटः, षट्पितापुत्रकः, संपक्वेष्टकः, हेला, त्रिगता, नर्कुटः, नर्कुटी, खञ्जकः, खञ्जिका, आक्रीडिता, विलम्बिता च। उपभङ्गाः षट् कुटिला, आक्षिप्तिका, त्र्यश्रा, चतुरश्रा, चटुला, संयुक्तिका च। विभङ्गाः विशेषः, माला, सुभद्रं, संगतं च। लयतालानां भङ्गप्रस्तारद्वारेण यद्यवधिर्न स्यात्, तेषां ध्रुवातालेतिप्रसिद्धाश्चत्वारिंशत् कोहलोक्ता गतिपरिक्रमे विनियुज्यन्ते। ध्रुवातालानामुदाहरणानि विक्रमोर्वश्यादौ द्रष्टव्यानि, तुम्बुरुदत्तानि तालाध्यायमुद्रणावसरे सूचयिष्यामः।

गतिः शृङ्गारिणी कार्या [1]स्वस्थकामितसंभवा ॥ ४०
दूतीदर्शनमार्गस्तु[2] प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
[3]सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम्[4] ॥ ४१
[5]हृद्यैर्वस्त्रैस्तथा गन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च भूषितः[6] ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलंकृतः ॥ ४२
गच्छेत्सललितैः पादैरतिक्रान्तास्थितैस्तथा[7] ।
तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालवशानुगैः[8] ॥ ४३
पादयोरनुगौ [9]चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
[[10]उत्क्षिप्य हस्तं पातेन पादयोश्च विपर्ययात् ॥] ४४

लता । यत्र न्यूनकलमुक्तं तत्राप्युत्तमस्य कला, मध्यमस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति कथं विप्लवः ।

एवं [1]प्रकृतिभेदेन गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थोपयोगिरसविषयाणि निरूपयन् प्राधान्याच्च शृङ्गारे तावदाह गतिः शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थकामितमप्रच्छन्नम् । अर्थसमाश्रये[2] सिद्धे सूचायाः पुनर्वचनं, हृद्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचनं सातिशयं चमत्कारकारीति निरूपयितुं तत्र चर्वितचर्वणवत्पुनः पुनः कंचिदपि भागमत्यजन् सूचां[3] शृङ्गारे कुर्यादिति दर्शयति । [4]युद्धवीरादौ हि प्रधानानुसंधानमेवोचितं[5] तन्मध्यपतितानां कार्यान्तराणामपर्यालोचनीयत्वात्[6], पर्यालोचने आचार्यं मातुलान् भ्रातॄन् स्वजनमित्याद्यापत्तेः, येऽपि चान्तरमार्गा इत्यत्रत्यान् [7]नृत्ते सूच्यान् परिहर्तुमित्यर्थस-

---

1 ज - स्वस्थाकामित प - स्वस्थकामित्व 2 प - मार्गेण 3 छ - सूत्रया चाभिनयं प - सूत्रया चाभिगमनं 4 न - अर्थस्य संश्रयम् ढ - समाश्रयाम् 5 ड - हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रैरलंकारैश्च भूषितः 6 ढ - भूषितम् प - योजितः 7 क - अतिक्रान्तैः स्थितैस्तथा न - उत्थितैरथ 8 ज - समन्वितै 9 ड - हस्तौ नित्यं कार्यं ढ - हस्तौ नित्यं कार्यौ 10 ड - उत्क्षिप्तः सह पादेन पतनेनाविपर्ययः

1 प्रकृतेर्भेदेन 2 अर्धसमाश्रयत्वे 3 सूच्या 4 अर्धवीरादौ 5 मोहोचितं 6 अपर्यालोचितत्वात् 7 नृत्तसूचाम् ।

प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ।
[1]विसर्जितजनः स्त्रस्तस्तथा दूतीसहायवान् ॥ ४५
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः[2] ।
वेलासदृशवस्त्रैश्च[3] सह[4] दूत्या शनैस्तथा[5] ॥ ४६
व्रजेत्प्रच्छन्नकामस्तु पादैर्निःशब्दमन्दगैः ।
[6]शब्दशङ्क्युत्सुकश्च स्यादवलोकनतत्परः ॥ ४७
वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन्मुहुः ।

माश्रयमित्यसत् । सापि हि निरर्थिका सूचैव हि कथं स्यात् । सूचातोऽपि चानन्तरमस्य प्रकृतां गतिमाह । नृत्तकन्यादि शोभनो गन्धः सुगन्धः नानापुष्पैः सहायानामिति समासान्ताभावः । सललितैः सविलासैः । सौष्ठवेनाङ्गचातुरश्रयेण युक्तैः, लयो विलम्बितं तालं चतुरश्रादि भूयः पुनः सामान्येन युक्ताप्युत्तमगतिः पुनर्विशेषतां निरूप्यत इति भावः । प्रच्छन्नं कृत्वा कामितं यत्र शृङ्गारे सागरिकादाविव वत्सराजादेः, तदन्यो वा सीतादाविव पौलस्त्यप्रभृतेस्तु, वेपमानदेहः । स्खलन्नित्यादिकलातुर्यांशानुत्सुक इत्यादिना कार्ये निर्वाणदीपः शब्दाशङ्कीत्यादिना खण्डितां कलां सूचयन् मिश्रप्रयोगं गतिमत्राह । अथैवंविधकामिविषयमेव *सुभद्राभिधानं ध्रुवातालमाहुः कोहलाद्याः । तस्य हि प्रस्तारो द्रुतलघुमिश्रः । वेलातुल्यवस्त्रा इति तथा चन्द्रालोके सितवस्त्रावगुण्ठितो घनसारपरागपुञ्जमञ्जुगात्रो मुक्ताप्रायप्रचुराभरणो वस्त्राद्युपलक्षणम् । विप्रलम्भे तु शृङ्गारिण्येव करुणव्यामिश्रा गतिर्व्यभि-

1 ज - विसर्जितगतिस्तत्र तथा दूतसहायवान् 2 ज - विभूषितैः 3 ढ - वस्त्रं च 4 ज - तथा 5 ढ - सहायवान् 6 ड शब्दशक्त्युत्सुकश्च ।

---

* सुभद्रमित्युपभङ्गविशेषः । तल्लक्षणं तु कोहलमते "—नवमः पञ्चमश्चैव षष्ठः पुनरिहेष्यते । शेषास्तु गुरवः सप्त सुभद्रे रौद्रवीरयोः । त्रिमात्रान्ते प्रभावत्यां टक्करागस्य भाषया" ॥ इति त्रिमात्रान्तविरामं प्रभावतीनामकद्विपदीच्छन्दः प्रयुक्तं च सुभद्रम् ।

रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान् प्रति ॥ ४८

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयस्त्वङ्गरौद्रस्तथैव च ॥ ४९

तथा [1]स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकल्पितः[2] ।
रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ॥ ५०

तथा पिशितहस्तश्च [3]रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ।
बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥ ५१

स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्तितः ।
रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च असितो विकृतस्वरः ॥ ५२

रूक्षो निर्भर्त्सनपरो रौद्रे सोऽथ स्वभावजः ।
चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः [4]पादैस्त्वन्तरपातितैः ॥ ५३

चारिसंवादिन्यभिप्रेत्य पृथङ्नोक्ता। एवं विषयाभिलाषे प्राणे शृङ्गारेऽभिधाय तद्रूप एव रौद्रे गतिं निरूपयति रौद्रे रसे त्विति। दैत्यादिप्रयुक्तं यदुक्तं तत्केनाशयेनेति शङ्काशमनायाह एक एवेति। ननु किं तेषां क्रोधेन विनापि रौद्रता, ओमिति ब्रूमः। कथमिति चेत् रसाध्यायोक्तन्यायेनानु रसयितुमाह नेपथ्यरौद्र इत्यादि स्वभाव इत्यन्तम्। एवमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्याये चैतत्प्रपञ्चितम्। चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैरिति तालान्तरपातित्वं द्वितीयतालान्तरालापेक्षयेति केचित्। उपाध्यायास्तु—तालशब्देनात्र कालमानमुक्तं न तु देशमानं, तेन यावता कालेनोत्क्षेपस्ततो न्यूनेन पतनं—इति। एतदनु

---

1 छ - स्वभावतः प - स्वभावजश्चेति 2 ङ - प्रकीर्तितः 3 ङ - रौद्रनेपथ्यजस्तु 4 न - पादैस्त्वन्तरपातितैः।

गतिरेवं प्रकर्तव्या[5] तेषां ये चापि तद्विधाः ॥ ५४

अहृद्या[1] तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्साभिनयं[2] प्रति ॥ ५५

क्वचिदासन्नपतितैर्[3] विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
एलकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ॥ ५६

तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बीभत्से गतिरुच्यते[4] ।
अथ वीरे च कर्तव्या[6] पादविक्षेपसंयुता ॥ ५७

प्रकृतिसन्धिसंरम्भत्वं चाभिदधता विषमगतित्वमेषामनुज्ञातम् । तथा च कोहलमुखाः कलातदर्थद्वयलक्षणेन *नर्तमकोत्फुल्लकादिना रौद्रादौ परिक्रममाहुः। तद्विधा इति भीमसेनादयः अनेन युद्धवीरेऽप्येषैव गतिरिति सूचयति।

अथ रौद्रप्राणोग्रत्वविवक्षामध्ये[1] पुरुषार्थप्राणायातबीभत्साश्रयां गतिमाह अहृद्यात्विति । श्मशानरूपा युद्धपतितकबन्धप्रभृतिविरचिता[2] अत एव रणेन कश्मला जुगुप्सिता । आसन्नपतितत्वेन कलार्धतुर्यांशत्वादि, विकृष्टपतितत्वेन कलासार्धकलादि सूचयति ।

अथ वीरगतिमाह अथ वीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति स्यन्दितापस्यन्दितादेर्ग्रहणम् । तत्र च कलयार्धकलादि च प्रयोगः । तत एवोल्लासनिकाख्यं§

1 न - आहीर्णा 2 द - बीभत्सानुनयं 3 न - चकितैः 4 द - इष्यते 5 द - प्रकर्तव्या 6 द - पद ।

1 त्रिवक्षयमर्यं 2 बन्धविहतिपरिचिता

* नर्तनकस्य लक्षणं तिस्रोऽथ यतयः कार्या विरामोऽन्ते द्रुतैस्त्रिभिः । लयो नर्तनकः प्रोक्तः सौम्यात्र द्विपदी भवेत् । विजयारम्भहर्षेषु मत्तोन्मत्तप्रमत्तके । नर्तनकः प्रयोक्तव्यष्टक्करागस्य भाषया॥ इति । उत्फुल्लकस्य तु द्वौ द्रुतौ लघुरेकश्च चतस्रो यतयः स्मृताः । छिन्नकस्य विरामोऽन्ते लयमुत्फुल्लकं विदुः । उत्तमाधममध्यानां कामोन्मादविलासयोः । परिक्रमे पञ्चमेन ताटकं सचतुष्टयम् । मध्यमोत्तमपात्राणां प्रफुल्लकमिहेष्यते । छन्दश्चतुष्पदा चात्र गुरुमध्यविवर्जिता ॥

§ उल्लसनाख्यलयतालस्य लक्षणं कोहलमते—तोटकस्यैव यः पादः द्रुतद्वयलयत्रयः । मालिनी द्विपदा चात्र टक्करागस्य भाषया । अन्योन्यकार्यसंसर्गे मदे गर्वे प्रहर्षिते । उल्लसना प्रयोक्तव्या सर्वदा लयवेदिभिः ॥

[1]द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला।
पार्श्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च॥ ५७

कलाकालगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम्।
उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः॥ ५८

मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः।
विस्मये चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा॥ ५९

आसाद्य तु रसं हास्यमेतच्चान्यं च[2] योजयेत्।

तालमलाहुर्लक्ष्यविदः। द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठानं गन्तव्ये देशे यस्यामिति। मल्लघटीत्र्यश्रादि विकृष्टपतितत्वे कलासार्धलघुद्रुतप्रचारं सूचितमनेन वीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्पर्शभावत्वात्। तत्र गतिमाह कलाकालगतैरिति। पादैरिति बहुवचनेन लयः पादपाता गृह्यन्ते[1]। तेन कलया कालेन च सन्निधानात् तालगतैव-गतिरिति लघुपातनं येषा, अथ वैको लघुपातो द्वावन्योन्यद्रुतपातौ कलामात्रं च विराममित्येवम्। उत्फुल्लकपरिक्रमः स चोभयोर्वीररौद्रयोः क्रमः। उत्तमानामिति। [2]ननु बीभत्सस्यैवोत्तमविषयतैवं? केनैतदुपादिष्टं भवतः?। पुरुषार्थसाधनो बीभत्सः उत्तमेष्वेवैतदभिहितरसविषयव्यभिचारियोगे तु[3]। मध्यमानां गतिमाह विस्मये चेति। चकारादावेगादौ व्यभिचार्यन्तरेष्वपि। विक्षिप्तः इतस्ततो गतो व्याकुलप्रायो लघुद्रुतबहुलः परिक्रमो यस्य। तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे स्थायिनि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम्। पुनरेवामिति पुनर्ग्रहणादुत्तमानामद्भुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेति दर्शयति। केवलं तत्र [4]विस्मयो वदन उत्पाद्यो मुखरागे[5]। एतच्चेति परं हास्यं स्मिताद्यतिहसितपर्यन्तं, यदोत्तमानां स्वस्थगतिरेव तदा मध्याधमानान्तु अपहसितातिहसितयोर्विक्षिप्तगतित्व-

---

1 ड - द्रुता प्रहरणाविद्धा 2 ज - एताश्चान्याश्च।

---

1 दृश्यन्ते 2 न तु बीभत्सस्य नोत्तम 3 योगिगत 4 विस्मयोचितं
5 मुख्यानि।

पुनश्च करुणे कार्या गतिः [1]स्थितपदैरथ ॥ ६०
[2]बाष्पाम्बुरुद्धनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ।
उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा [3]सस्वनरोदनः ॥ ६१
गच्छेत्तथाध्यर्धिकया[4] [5]प्रत्यग्राप्रियसंश्रये ।
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव च ॥ ६२
उत्तमानां तु कर्तव्या [6]सधैर्या भाष्पसंगता ।
निःश्वासैरायतैरुत्सृष्टै[7]स्तथैवोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥ ६३
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ।
[8]मध्यानामपि सत्त्वज्ञा गतिर्योज्या विधानतः ॥ ६४
[9]उरःपातहतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः[10] ।

मेव।अन्यच्चेति तावद्विदूषकगतौवक्ष्यमाणम्,एवं प्रसङ्गाद् द्रुतहास्ययोग्यगतिरभिहिता[1]। करुणे तूच्यते पुनश्च करुण इति। "ज्वरार्ते च"त्यादिश्लोकेन [2]यद्यपि स्तोकगतिरुक्ता तथापि यद्वक्ष्यत इति पुनश्शब्दार्थः। स्थितमदैः विलम्बितैः। आयतं दीर्घं कृत्वा उत्सृष्टैस्त्यक्तैः। ऊर्ध्वनिरीक्षणैःदेवोपालम्भसूचकैः। न प्रमाणं तथाविधमिति नात्र सर्वथा प्रमाणाभावःअपि त्वनियन्त्रितमेव पातात्मकं प्रमाणम्। अत एवात्र विलम्बितलयेन लघुत्रयेण द्रुतलयेन गुरुप्लुतमात्रेण च विरामेण जम्भटिकाख्यो* लयः कोहलेन दर्शितः। उरसः पात आभुग्नत्वात्।

1 ड - स्थिरपदैः 2 ज - बाष्पाम्बुनद्ध 3 ड - सस्वर 4 ड - तथाविद्धकया 5 ड - प्रत्यग्रगति न - प्रत्यग्रांप्रिय 6 ड - सधैर्यं 7 ड - उत्कृष्टैः 8 नडजझ - आदर्शेषु श्लोकार्धं न वर्तते 9 ज - नतः पाद ड - उरःपाद 10 ज - शोकव्याकुलचेतसः ड - शोकव्याकुलचेतनः।

1 धृतहास्यत्रिभिरभिहिता 2 राजार्तेति 3 यद्यस्तोक।

* जम्भटिकालक्षणमुक्तं तुम्बुरुणा—आदावृजुद्वयं कृत्वा द्विद्रुतान्तविरामिकम्। पुनरप्येवमेव स्याज्जम्भटी नाम कीर्तिता। करुणारसपात्रेषु जम्भटीं संप्रयोजयेत्॥ तदेव कोहलमते—"लघुद्वयं विधायाथ द्वौ द्रुतौ सविरामकौ। पुनरप्येवमेव स्याज्जम्भटीपात इष्यते। मरणे पतने चैवाप्रियस्य श्रवणे तथा। जम्भटिका सदा कार्या ह्युत्तमाधममध्यमैः। गुरुद्वया चतुर्मात्रा गुरुरन्ते व्यवस्थितः। ककुभेन प्रयोक्तव्या जम्भटी लयकोविदैः॥" जम्भटी, जम्भेटी, जम्भाटिका, जम्भटिका च पर्यायवाचकाः।

नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ॥ ६५

गाढप्रहारे [1]कार्या च [2]शिथिलाङ्गभुजाश्रया ।

विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ ॥ ६६

शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिद्रुतस्य च[3] ।

गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥ ६७

पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।

करौ वक्षसि निक्षिप्य [4]कुब्जीभूतस्तथैव च ॥ ६८

दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य [5]प्रकम्पनम् ।

कार्यं शनैश्च[6] कर्तव्यं शीताभिनयने गतौ ॥ ६९

तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।

स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ ७०

करुणप्रसङ्गात्प्रहारे गतिमाह । चूर्णानि परिमितोत्क्षिप्तानि अधिकपतितानि पादानि, [1]तेनाध्यर्धिकातोऽल्पान्तरंस्यात् । करुणे रसे दारिद्र्यमभिभवस्तत्र [2]शीतः वर्षभवः संभाव्यत इति । नावगतिमाह शीतेन चेति । अथेत्यनेन मध्यमोत्तमानामनुभावन्यूनभावेन [3]शीतादिगतिं सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पनं सङ्कोचनं समुच्चीयते । एवकारेण सौष्ठव चातुरश्र्यादि निरस्यते । करावितिं कटिपातरूपावित्यर्थः । गात्राणि पिण्डीकृत्य करौ वक्षसि च कृत्वा या गतिः लोके तस्याभिगमने [4]योऽयं शीताभिनयस्तत्र कर्तव्यः । प्रयोक्तृभिर्नटैर्गात्रकम्पनं[5] कुब्जीभूतो देह इत्यादि कार्यमिति पदसङ्गतिः । एवंकरुणे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमभिधाय भयानके कथयति येचान्य इति । येषामुत्तमत्वं [6]कुलाद्यौचित्यात् । अथ सत्त्वविहीनाः ।

1 ड - कार्यै 2 ड - शिथिलांस 3 ड - गतिर्घूर्णपदैः 4 ड - अभिहतस्य 5 ढ - कुब्जीभूतः 6 ड - तु कम्पनम् न - च कम्पनम् 7 न - शनैस्तु ।

1 तेनाध्यड्डिकातो 2 शीतभावः 3 गीतादि 4 यो भावः क्रियते शीताभिनयः 5 नात्र कम्पनम् 6 क - कलाद्यौचित्यात् ख - कुलायौचित्यात् ।

विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं[1] च शिरस्तथा।
भयसंयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकितैः[2] ॥ ७१
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव[3] बध्वा हस्तं कपोतकम्।
प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठः स्खलितं व्रजेत् ॥ ७२
एषानुसरणे[4] कार्या तर्जने त्रासने तथा।
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं रवम्[5] ॥ ७३
एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या[6] [7]नृणामाक्षिप्तविक्रमा।
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ ७४
एलकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः।
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ॥ ७५
वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा।

---

[1]तद्यथा— विराटपुत्र उत्तरः। द्रुतैरित्यनेन *धारालयादिः कोहलोक्तः सूचितः। अनुसरण इति शत्रोः पृष्ठतः आगमनमित्यर्थः। नृणां पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तनोपाहृतं मध्येमध्ये कृतधैर्यं यस्यामित्यर्थः। तेन मध्ये गुरुलघुपादपाता अपि। तदाह—क्वचिदासन्नपतितैरित्यादि।

अथ शान्तरसेगतिर्वक्तव्या। सचप्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्यमावहति, अतोऽन्तस्संस्काररूपता येषां वणिक्प्रभृतीनामस्ति "वीरप्रशान्ता वणिज" इति वचनाद्यतिप्रभृतयोऽपि च शान्तरसप्रधानाः ये नाटकादौ प्रसक्ताः भवन्ति तेषामुभयेषामपि गतिमाह वणिजामित्यादिना। सचिवाः अमात्याः। स्वभावशब्देन तत्र तत्रानाविष्टमेव रूपमाह। नैष्ठिका-

---

1 ड - विधातं 2 ड - विलोकनैः 3 घूर्णपदैश्चैव 4 ड - अनुकरणे 5 ढ - विकृतस्वरम् न - विकृतं रवम् 6 ड - प्रकर्तव्या 7 नृणांच।

1 ख - सत्त्ववादिना 2 क - अनाविष्टं भावाविष्टमेव।

* धारालक्षणं कोहलमते आदावष्टौ द्रुता ज्ञेया अन्ते चापि द्रुताष्टकम्। विरामरहिता धारा अधमेषु द्रुते लये।

[कृत्वा नाभितटे [1]हस्तमुत्तानं खटकामुखम् ॥ ७६

आद्यं चारालमुत्तानं[2] कुर्यात्पार्श्वे [3]स्तनान्तरे ।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि [4]परिवाहितम् ॥७७

कृत्वा गात्रं [5]तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ।]
अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥ ७८

यतीनां[6] श्रमणानां च ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
तेषां कार्या गतिर्यैं तु नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥ ७९

[7]अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमात्रनिरीक्षणः[8] ।
[9]उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥ ८०

अचञ्चलमनाश्चैव [10]यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च भवेत्काषायवसनस्तथा ॥ ८१

प्रथमं समपादेन स्थित्वा [11]स्थानेन वै बुधः[12] ।
हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत्[13] ॥ ८२

[14]प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम्[15] ।
[16]अनिषण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद्व्यतिक्रमात्[17] ॥ ८३

नामिति ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्तिता इत्यर्थः । युगं [1]चतुरहस्तम् । उपस्थिता झटिति संस्कारप्रबोधप्रभवा स्मृतिर्यस्य । शान्तत्वादेव हि हृदयं नियम्यमेषां[2] व्रणिगमात्ययातिप्रभृतीनां निर्जने विषयेति सन्धिबन्धमेव नित्यनिरूपणपरं यस्य ।

---

1 ह - हस्तमुक्ताङ्गे 2 ड - मुक्तानां 3 ड - तथान्तरे 4 न - चैव 5 न - ततो 6 ढ - श्रवणानां न - श्रमणानां ज - श्रमणीनां 7 ढ - आलोल 8 न - मात्रावलोकनः 9 च - उपास्थितगतिः 10 ड - तथालिङ्गसमाश्रितः 11 ड - कृत्वा 12 ड - बुधैः 13 ड - प्रयोजनम् 14 न - प्रसन्नवदनं 15 ढ - वशानुगः 16 न - सुनिषण्णेन 17 ड - गच्छेद्व्रतिक्रमात् ।

---

1 क - चतुर्हस्तं 2 क - निर्गमवेलायां 3 क - निर्गम ।

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥ ८४
तथा[1] व्रतानुगावस्था अन्येषां लिङ्गिनामपि ।
विभ्रान्ता चाप्युदात्ता वा विभ्रान्ता निभृतापि वा ॥
शकटाख्यास्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ।
कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्धतगामिनी ॥ ८६
अन्धकारेऽथ याने च[2] गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तैर्मार्गप्रदर्शिभिः ॥ ८७

लिङ्गं जपभस्मकौपीनादि । अन्येष्विति नासमात्रवृत्तिषु तत्र तु विपर्यासो यथोचितं द्रष्टव्यः । तद्यथा, लोलं चक्षुः मनश्च, लिङ्गं पुनर्जटादि भवति, एवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । व्रतानुगत्वं स्फुटयति विभ्रान्ता चेति । [1]उन्मत्तादिव्रतं हि श्रूयते आगमेषु [2]तत्तदुचितैरित्येवमेव गतिरित्यर्थः । [3]क्रमणादुत्क्रान्तं कृत्वा गतिः पाशुपतानां परमेश्वरव्रतधारिणां गतिरत्युदात्तेत्यर्थः । यदि वा परमयोग्यवस्थायां [4]नाकुलदर्शनप्रतिपन्नानामुन्मत्तव्रतमप्यस्ति, तद्विषयमेवोद्भ्रान्तत्वं गतो । एवं रसान्तरसङ्गतिरुक्ता । [5]यच्चान्यैः रौद्रानन्तरं शान्तरसाभिप्रायेण पठितं ।

[6]"रूपादित्वनिराशंसः परोपायविचिन्तकः ।
चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पादैर्भ्रान्तगतिं व्रजोत्" इति ।

[7]तदनर्थमेव, एतद्ग्रन्थे[8] पुनरुक्तमपुष्कलार्थं, पुस्तके कथं दृष्टमिति स्वकल्पितमेवेत्युपेक्ष्यम्[9] ॥

एवं रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन गमन इति[10] । विसर्पितैरपक्षेपणशून्यैः । मार्गप्रदर्शिभिः मार्गान्वेषण-

1 ङ - व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः 2 ङ - अन्धयानेन ।

1 क - उत्तमादि 2 क - तत्र तदुचितैरेवं 3 क - भ्रमणात् 4 कख - नाकुटिल 5 क - यस्त्वन्यैर्वीररौद्रान्तरं 6 क - रूपाद्रिसत्त्व 7 ख - तदानत्र-मेन 8 क - तद्ग्रन्थस्य 9 ख - उत्प्रेक्ष्यम 10 ङ - इत्यर्थः ।

[1]रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ।
समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत्॥ ८८
धनुर्गृहीत्वा चैकेन तथा चैकेन कूबरम्।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः[2]॥ ८९
वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले[3]॥ ९०
विमानस्थस्य कर्तव्या ह्येषैव स्यन्दनी गतिः।
[4]आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचित्स्यादुन्मुखस्थितम्[5]॥ ९१
अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम्।

परैरित्यर्थः। कर्तव्या गतिरिति च्छेदः [1]तदाह चूर्णपदैः। समपादेन स्थानकेन [2]रथेन गतिः यस्मिन् देशे तं व्रजेत्, रथविशिष्टा वा गतिः, सामान्यके अकर्मकरभासिका शास्त्र इतिवत्। चूर्णपदैरित्यनेन *खण्डधारालयं द्रुतबहुलं गुर्वन्तं कोहलोक्तं सूचयति। कूबरं युगन्धरं, प्रतोदः प्रेषणकः, प्रग्रहो वल्गा, रथ्यानि वाहनानि तानि, प्रकृतिविभागौचित्येन विचित्राणि तुरगबलीवर्दखरोष्ट्रकानि चित्राणि लिखितानि अस्य सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते वर्जयेदिति यावत्। चूर्णपादानां लयविशेषनिरूपणाय पुनर्ग्रहणं द्रुतैरिति[3]। रङ्गमण्डल इत्यनेनेदमाह- अवस्तुतोऽसौ[4] रथ्यामण्डल एव गतिक्रियां करोति तथात्र सर्वं तच्चित्रं[5] तद्वथाक्रांति कर्तव्यं तत्त्वनुगतपदमात्रमेव, येन रथो यातीति प्रतीयते। एवं सर्वत्र, अत एवाह विमानस्थस्यापीति। दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि पुष्पकादेरित्यर्थः। अथ रथप्रसङ्गादुद्भूतं क्रियान्तरमप्याह आरोढुमिति। उद्वहेदूर्ध्वं प्रापयेत्। वैपरीत्येन अधोमुखत्वेन गात्राधोनयनेन

1 ङ - अधमस्थस्यापि 2 ङ - प्रग्रहाकुलम् 3 नं - रङ्गमण्डलम् 4 ङ - आरूढं 5 ङ - स्थितः।

1 क - तामाह 2 ख - अधमेन 3 ख - पुनर्ग्रहद्भूरिति 4 ख - रभ्या 5 ख - तच्छत्रम्।

* खण्डधाराया लक्षणं—"वेदखत्रिद्राः खण्डधारा"

अधोऽवलोकनैश्चैव मण्डलावर्तनेन च ॥ ९२
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ।
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरपि ॥ ९३
व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु तस्यैतां कारयेद्गतिम् ।
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैरथ ॥ ९४
भ्रश्यतश्च तथाकाशादपविद्धभुजा गतिः ।
विकीर्णवसना[1] चैव तथा भूगतलोचना ॥ ९५
प्रासादद्रुमशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशात्तथा[2] ॥ ९६
प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ ।
उद्वाह्य गात्रं पादं च न्यसेत्सोपानपङ्क्तिषु[3] ॥ ९७
[4]तथावतरणं चैव गात्रमस्यैव कारयेत्[5] ।
प्रासादे [6]यन्मया प्रोक्तः प्रतारः केवलो भवेत् ॥ ९८

चेत्यर्थः । अथाकाशगतिं विमानप्रसङ्गादाह - अधोऽवलोकनेनेति। मण्डलावर्तपरिवर्तुलगतिरितिकेचित् । आकाशीयानां चारीमण्डलानां पुनःपुनरावर्तनेनेति तूपाध्यायाः। एतामिति वक्ष्यमाणां कारयेन्नाट्याचार्यो नटैः। ऋजुभिः सरललितजङ्घैः। अत एवायतैरुत्क्षिप्तपातितैः, कुटिलया गत्या आवर्तितैः भ्रमितैः। उन्नतनतैरित्यन्ये पठन्ति, उत्क्षेपकाले उन्नतैः पातनकाले तु नतैरिति व्याचक्षते । [2]भ्रश्यत इत्यबुद्धिपूर्वकं पतत इत्यर्थः । अपविद्धौ त्वरितडोलाकारपातौ भुजौ यस्याम्। अर्थवशादिति स्फुटयति प्रतार इति । तटादवतीर्य ततः शरीरं

---

1 ढ - वदना [2] ढ - वशाद्बुधैः 3 ड - सोपाने निक्षिपेन्नरः 4 ड अथावतरणं 5 न - गात्रमानस्य रेचयेत 6 ड - या मया प्रोक्ता प्रतारे केवलं भवेत् ।

1 ख - नाट्याचार्यो......सरल 2 ख - दृश्यतः ।

जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत्।
तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षः[1] प्राज्ये पाणिविकर्षणैः॥ ९९

किंचिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते।
प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः[2]॥ १००

तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा च वारिणा[3]।
अशेषाङ्गाकुला[4] धूतवदना गतिरिष्यते॥ १०१

नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः[5]।
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयोनाञ्चितेन च॥ १०२

प्रासादारोहणे यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत्।
केवलं [6]तत्र विक्षेपमङ्घ्रिष्वङ्ग[7] भवेदथ॥ १०३

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः स्थितैः[8] पदैः।

प्रयोगेन तारयेत्। प्रतारणमिति [1]एतत्प्रकारं व्याचष्टे। जलप्रमाणापेक्षा त्विति। एतत्स्फुटयति तोयेऽल्प इति। उत्कर्षः ऊर्ध्वं नयनं, प्राज्ये भूयसि जले यः प्रचारस्तत्र पाणिविचित्रकर्षणेन पताकसर्पशीर्षकादिनोपलक्षितगतिरिति संबन्धः। अबुद्धिपूर्वकन्तु जलेन नीयमानस्य गतिमाह प्रसार्येति। एकैकमिति पर्यायेणेत्यर्थः। अशेषेऽङ्गे आकुलत्वं यस्यां गतौ तथा आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितं तुलयत्, अस्वतन्त्रत्वाच्चैवं भवति। कैश्चित्तु पर्यायशः पार्श्वत्वमुक्तं, तदसत्। परिवाहितं ह्येतत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रतरणे तत्स्यात्, नत्विह। जलप्रसङ्गात् नौगतिमाह—नौस्थस्येति। एवं प्रसङ्गान्नौगतिमुक्त्वा प्रकृतमेवारोहणमनुसन्धत्ते। प्रासादारोहणमिति। ननु वृक्षप्रासादादि तत्र किं रङ्गमण्डले

---

1 न - उत्कर्षैः 2 ढ - बाहुविकर्षणैः 3 ढ - वारिणः 4 ड - पूर 5 च - द्रुतैस्तूर्णैः पदैर्गतैः 6 ड - तूर्ध्वं 7 न - अङ्गे 8 ड - अतिक्रान्तोत्थितैः।

---

1 ख - एतत्प्रकारं क - एतच्प्रचार।

सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥ १०४

एतदेवावतरणं सरित्स्वपि[1] नियोजयेत् ।*

अनेनैन विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ॥ १०५

संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम् ।

[2]कस्मान्मृत इति प्रोक्ते किं मर्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥

अङ्कुशग्रहणान्नागं खलीनग्रहणाद्धयम् ।

[3]प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ॥ १०७

[4]अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।

तथा चूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरि पातितैः ॥ १०८

[5]पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंयुतैः[6] ।

पार्श्वक्रान्तपदं कृत्वा[7] स्वस्तिकं रेचयेदिह[8] ॥ १०९

रथचित्रपटादिन्यासेन दर्शनीयं, नेत्याह संज्ञामात्रेणेति । संज्ञा उक्तरूपारोहणाद्यभिनयः ।

प्रसङ्गादन्यत्राप्यभिनयं दर्शयति । अङ्कुशग्रहणादित्यादि । तेन चित्रपटादिवियोगेऽपि रथगमनाद्यभिनयनं न युक्तम् । सौकर्यात्तु तत्करणमपि भवत्विति भावः । स्वस्तिकसंयुतैरित्युक्तमेव विभजति पार्श्वक्रान्तमिति । एवं देशापेक्षया गतिरुक्ता । नागादिप्रसङ्गात्तु सर्पगतिरपि ।

---

1 न - सरस्स्वपि

* "अतिक्रान्तेन......नियोजयेत्" (१०२-४) इति त्रयः श्लोकाः जादिवान्तेष्वादर्शेषु "तथाऽवतरणं चैव" (९७) इति श्लोकार्धस्य पश्चात् "प्रासादे यन्मया" इति श्लोकार्धस्य पूर्वं वर्तन्ते ।

2 च - तस्मान्मृत इति 3 न - प्रतोदग्रहणाद्यानं 4 द - आदर्शेऽयं श्लोको न विद्यते 5 द - अन्तस्थानां 6 च - संश्रितैः 7 ड - कुर्यात् 8 न - योजयेदिह ।

विटस्यापि च कर्तव्या गतिर्ललितविभ्रमा[1]।
पादैराकुञ्चितैः[2] [3]किंचित्तालाभ्यन्तरपातितैः॥ ११०
स्वसौष्ठवसमायुक्तौ[4] तथा [5]हस्तौ पदानुगौ।
खटकावर्धमानौ तु[6] कृत्वा विटगतिं व्रजेत्॥ १११
कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोऽवस्थाविशेषतः।
[7]अवृद्धस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत्॥ ११२
अर्धतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तथा।
[8]समुद्वहन्निवाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत्[9]॥ ११३
अथ वृद्धस्य कर्तव्या [10]गतिः कम्पितदेहिका[11]।
[12]विष्कम्भनकृतप्राणा[13] मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा॥ ११४

अथावस्थाभेदेन गतिं निरूपयन् विटावस्थायां तावदाह विटस्यापि चेति। स्वं प्रकृत्युचितं यत्सौष्ठवम्। कञ्चुकमिति तन्नेपथ्योचिता वृत्तिः तदिच्छत्यात्मन इति "क्यचि च" कञ्चुकीयः। वयोऽवस्थाविशेषत इति यदुक्तं तद्विभजत्येवमिति वक्ष्यमाणक्रमेण। विष्कम्भः स्थैर्यं तद्येषामिति मत्वर्थीयोऽकारः। समुद्वहन्निति यत्नेनाकर्षन्।

एतदेव दृष्टान्तेन शिक्षयति पङ्कलग्न इवेति। अत एव * खञ्जकहेलाविलम्बितलघुमयस्य कोहलोक्तस्य सङ्ग्रहः। विष्कंभने यष्ट्यादिके कृतं सम-

---

1 द - विक्रमा 2 न - आकुञ्चिता 3 ड केचित् ढ - कैश्चित् 4 ड - पदायुक्तौ 5 न - हस्त 6 द - च 7 ढ - आवृद्धस्य 8 ड - समुद्वहन्स्तथाङ्गानि न - समुद्वहंश्च गात्राणि 9 ढ - व्रजन् 10 न - हृतः 11 न - देहिता 12 ड - विष्टम्भन 13 ढ - कृताप्राण।

* खञ्जकस्य लक्षणं तुम्बुरुणोक्तं यथा—प्रथमं कुटिलं कृत्वा घनमेकं द्रुतद्वयम्। गुर्वन्तं खञ्जकं नाम शम्यातालो निरन्तरः॥ हेलायास्तु तेनैव—चत्वारोऽथ नखाः पूर्वं द्विचक्रं तदनन्तरम्। पुनरप्येवमेव स्याच्छम्यातालो निरन्तरः। पादैर्द्वादशाभियुक्तः। कार्याः शेषाश्चतुर्गुणम्। चच्चत्पुटस्य भेदोऽयं हेलाया विधिरुच्यते। वेश्याद्विजवधूनां च क्रीडारम्यकुटुम्बिनाम्। भवनप्रतिहाराणां योजयेत्तत्परिक्रमे॥ कोहलमते तु तस्याः

[1]कृशस्यापि हि कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
[2]व्याधिग्रस्ते ज्वरार्ते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते ॥ ११५
[3]विष्कम्भनकृतप्राणः[4] कृशः क्षामोदरस्तथा ।
[5]क्षामस्वरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च ॥ ११६
शनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
कम्पनं चैव गात्राणां [6]क्लेशनं च तथैव हि[7] ॥ ११७
[8]दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
विकूणनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥ ११८
स्थलस्यापि हि[9] कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ।
समुद्वहनभूयिष्ठा मन्दोत्क्षिप्तपदक्रमा ॥ ११९
[10]विष्कम्भगामी च भवेन्निश्वासबहुलस्तथा ।
श्रमस्वेदाभिभूतश्च व्रजेच्चूर्णपदैस्तथा ॥ १२०
मत्तानां तु गतिः कार्या मदे[11] तरुणमध्यमे ।

न्वितं प्राणो बलं येन । विकूणनं सङ्कोचनं विमर्दनमिति मिश्रपरिहारार्थम् । स्थूलस्येति महाकायस्य श्रमकृत्स्वेदः ।

---

1 प - कृशस्याप्यभिनेयावै 2 द - व्याधिग्रस्तस्य च तथा तपःशान्तस्य वैवहि 3 द - विष्टम्भन 4 न - कृतःप्राणः 5 द - क्षामस्वरश्चैवभवेत् 6 द - क्लेशेन च 7 ड - च 8 द - दूताध्वगस्यापि गतिःशनैः 9 ड - तु 10 द - विष्टम्भ 11 द - पदे ड - मन्दे ।

"चत्वारो लघवः पूर्वमन्ते च गुरुणी तथा । पुंनरप्येवमेव स्यान्मात्रा ह्यधमजातिषु ।
प्रयोक्तव्याध्रुव हेला तालश्चचत्पुटस्य च ॥ उद्यानभवनक्रीडादीपिकालोकने तथा ।
भविष्यन्नायके चैव कन्यानां टक्करागतः । मालववेसरिकाख्यो रागोऽत्र विहितः सदा॥
इति । विलम्बितालक्षणं तु कोहलेन "लघुनी गुरुणीचैव लघू आद्यन्तयोर्गुरू
विलम्बिता ध्रुवा ज्ञेया षट्पितापुत्रभङ्गकृत् । सर्वासामेव नारीणामभिसारपरिक्रमे ।
सौम्या तु द्विपदीचात्र गेया मालवकैशिके ॥" इति ।

वामदक्षिणपादाभ्यां [1]घूर्णमानाऽपसर्पणैः ॥ १२१
[2]अवकृष्टे मदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ।
विघूर्णितशरीरा च [3]करैः [4]प्रस्खलितैस्तथा[5] ॥ १२२
उन्मत्तस्यापि कर्तव्या [6]गतिस्त्वनियतक्रमा ।
[7]बहुचारीसमायुक्ता [8]लोकानुकरणाश्रया ॥ १२३
[9]रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवान् ॥ १२४
गायत्यकस्माद्धसति [10]सङ्गेचापि न सज्जते[11] ।
नृत्यत्यपि च संहृष्टो वादयत्यपि वा पुनः ॥ १२५
कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते[12] ।
कदाचिदुपविष्टस्तु[13] [14]शयानः स्यात्कदाचन ॥ १२६
नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्तो भवति ह्येवं[15] तस्यैतां[16] कारयेद्गतिम् ॥ १२७
स्थित्वा नूपरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् ।
[17]बद्धां चारीं तथा चैवं कृत्वा स्वस्तिकमेव च ॥ १२८
अनेन चारीयोगेन [18]परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
बाह्यभ्रमरकं चैव [19]रङ्गकोणे प्रसारयेत् ॥ १२९

---

1 ड - घूर्णमानोऽपसर्पणैः 2 ड - अपकृष्टे 3 ड - पदैः 4 द - प्रचलितैः
5 द - अथ 6 न - गतिस्तु नियत ड - गतिश्च ।नियत द - गतिस्त्वभिनयक्रमा
7 द - बाहु 8 द - लोकार्थं 9 न - रूक्षस्फन्दित ड - रूक्षस्फटिक प - रूक्ष-स्फुरित 10 न - रुदतीह तथा पुनः 11 द - संश्रते 12 ड - अवतिष्ठति
13 प - उपातिष्ठति 14 ड - शयितः स्यात् 15 ड - एष 16 प - तस्य तां
17 ज - बध्वा 18 ड - परिक्रम्य चतुर्दिशम् 19 द - रङ्गकोणं तु योजयेत् ।

त्रिकं सुवलितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
विपर्ययगतैर्हस्तैः पद्भ्यां सह गतिर्भवेत् ॥ १३०

[1]त्रिविधा तु गतिः कार्या खञ्जपङ्गुकवामनैः ।
विकलाङ्गप्रयोगेण [2]कुहकाभिनयं प्रति ॥ १३१

[3]एकः खञ्जगतौ [4]नित्यं स्तब्धो वै चरणो भवेत् ।
तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः ॥ १३२

[5]स्तब्धेनोत्थापनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ।
[6]गमनेन निषण्णः [7]स्यादन्येन चरणे न तु ॥ १३३

इतरेण [8]निषीदेच्च क्रमेणानेन वै व्रजेत् ।
एषा [9]खञ्जगतिः कार्या तलशल्यक्षतेषु[10] च ॥ १३४

[11]पादेनाग्रतलस्थेन गतिः कार्याञ्चितेन तु[12] ।
निषण्णदेहा पङ्गोस्तु[13] [14]नतजङ्घा तथैव च[15] ॥ १३५

पद्भ्यां सह विपर्ययगतैरिति पादचेष्टा तथा करकर्मण्यनुवर्तनीयेति । कुहकाः अधमा लिङ्गिन इति केचित् । कुहकशब्देन हास्यरस इत्येतत् । तले पादतले [1]शल्यादिक्षतमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाग्रतलस्थेनेति * नर्कुटः ।

---

1 ड - विविधानुगतिः 2 द - कुहना 3 ड - एतत् 4 द - नित्यस्तब्धो 5 न - स्तब्धेनोद्वाहनं द - स्वयैनोत्थापनं (?) 6 द - आदर्शे श्लोकार्धं न दृश्यते 7 ड - विषण्णः 8 ड - विषीदेत् 9 न - खण्डप्रयोगेषु 10 न - कृतेषु प - 11 न - पुनरग्रतले गम्ये 12 ड - अञ्चितेन व्रजेत्तथा 13 न - कार्या तु कर्तव्या 14 द - नते जङ्घे 15 द - तु ।

---

1 कस्यादि

* नर्कुटस्य लक्षणं यथा—"गुरुणी लघुनी गद्विद्विरभ्यस्ते प्रयोजयेत् । तद्ध्रुवा नर्कुटं प्रोक्तमेतदर्धेन नर्कुटी ॥ शकारेण प्रयोक्तव्यं हास्ये विटविदूषकैः ! नर्कुटं नर्कुटे वृत्ते हिन्दोलस्य तु भाषया ॥" इति । तुम्बुरुणापि "वेश्याचेटविटप्रेष्यस्त्रीविधानां नियोजयेत्" इति नर्कुटीनर्कुटयोर्विनियोग उक्तः ॥

सर्वसंकुचिताङ्गा च [1]वामने गतिरिष्यते ।
न तस्य विक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ॥ १३६
सोद्घाहिता चूर्णपदे सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता[2] ॥ १३७
अङ्गकाव्यकृतं [3]हास्यं हास्यं नेपथ्यजं[4] स्मृतम् ।
दन्तुरः खलतिः कुब्जः खञ्जश्च विकृताननः ॥ १३८
[5]यदीदृशः प्रवेशः स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत्[6] ।
[7]यदा तु बकवद्गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥ १३९
[8]अत्यायतपदत्वाच्च अङ्गहास्यो भवेत्तु सः ।
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः[9] ॥ १४०
अनर्थकैर्विकारैश्च तथा चाश्लीलभाषणैः ।
[10]चीरचर्ममषीभस्मगैरिकाद्यैस्तु मण्डितः[11] ॥ १४१
यस्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ।
तस्मात्तु [12]प्रकृतिं ज्ञात्वा भावं कार्यं च तत्त्वतः॥ १४२
[13]गतिप्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।

---

[1]प्रवेश इति यद्यस्मादीदृशः प्रवेश्यमानः पात्रविशेषः रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति। प्रवेशपदेन नाट्य एव रसो न लोक इति दर्शयति । असंबद्धं निरर्थमनुचितं च, तद्व्याचष्टे अनर्थकैरश्लीलैश्चेति, अश्रियमशोभां रातीति रेफस्य लत्वम् । तस्मादिति त्रिप्रकारं हास्यमाश्रित्य कचिदेकः प्रकारः कचित् द्वौ

---

1 ढ - वामेन 2 ङ - समन्विता 3 ङ - वाक्यकृतं 4 ङ - नैपथ्यजं 5 ङ - च ईदृशः न - यदीदृशो भवेद्विप्राः अङ्गहास्यं तु तत्स्मृतम् 6 ढ - तत्स्मृतम् 7 द - अयं श्लोकः "काव्यहास्य'मिति श्लोकस्यानन्तरं नेपथ्यहास्यलक्षणमिति दृश्यते लेखकप्रमादात् । 8 द - आयतत्वाश्वतत्वाच्च (?) हास्यं नेपथ्यजं तु तत् 9 ङ - असंबन्धप्रभाषणात् 10 द आदर्शे अयं श्लोको न वर्तते 11 प - गैरिकादिविभूषणैः 12 ङ - प्रकृतीर्ज्ञात्वा 13 प - गतिं ।

1 पङ्क इतीयमन्वस्मात् ।

[1]स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥ १४३
तथा दक्षिणहस्ते च[2] कुर्याच्चतुरकं पुनः[3] ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव हस्तोऽथ चरणस्तथा ॥ १४४
[4]पर्यायशः [5]संनमयेल्लयतालवशानुगः ।
[6]स्वभावजा तु तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥ १४५
[7]अलाभलाभाद्भुक्तस्य[8] स्तब्धा तस्य गतिर्भवेत् ।
[9]कार्या चैव हि नीचानां चेटादीनां परिक्रमात् ॥ १४६
अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाश्च ते पुनः ।
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ॥ १२७
[10]शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।

कश्चित्सर्व इत्यनेन क्रमेण विदूषकः स्वामिनः प्रकृतिं राजामात्यश्रेष्ठि[1]प्रकृतिभावं चित्तवृत्तिं करणीयं ज्ञात्वा विभागः कार्यः । [2]न च राजनि संनिवृत्तेऽश्लीलभाषणं समुचितम् । एवं सर्वत्रोह्यम् ।

गत्युपयोगिनं वृत्तान्तमस्याभिधाय गतिमाह—स्वभावजायामिति । अनावेशे सति [3]वक्रवद्गमनस्योक्तत्वात् । लयो विलम्बितः, तालः प्लुतलघुगुरुप्राय इह स्वीकृतः । [4]अन्या द्रुतलयत्वेन प्लुतकालमानाद्बाहुल्येन [5]शोकादिः स्वभावजा । गर्वात्मकोऽपि विकारो भवतीत्याशयेनाह अलाभलाभादिति । अलाभः लाभपूर्वकाल्लाभात् । भुक्तं वस्त्राद्युपलक्षयति । भयादौ तु [6]परित एवास्य

---

[1] ड - सभावजाया 2 ड - हस्तं च ढ - हस्तं तु ड - ततः ढ - तथा 4 ड - पर्यायतः 5 न - संनमेच्चत् ड - संनमेत प - स्वभावजाता 7 ड - अलभ्य 8 ड - भक्षस्य द - उत्कस्य 9 द - मातृकायामयं श्लोको न वर्तते 10 ड - इदं श्लोकार्धं नसंज्ञकादर्शेऽत्रैव वर्तते। प - मातृकायां तु "अलाभलाभा"दिति श्लोकार्धानन्तरमेव । जझढडत मातृकासु तु न विद्यते।

1 प्रभृति 2 स हि 3 वक्रत्वं गमनस्य 4 न्यायतरं चरत्वेन प्लुतकाल: 5 अद्यशोकादिः क - अन्यरोकादिः 6 प्रोक्तं न प्राक्.

गतौ नमेत चेटानां दृष्टिश्चार्थविचारिणी[1] ॥ १४८

[2]वस्त्राभरणसंस्पर्शैर्मुहुर्मुहुरवेक्षितैः ।

[3]गात्रैर्विकारविक्षिप्तैर्लम्बवस्त्रस्रजा तथा ॥ १४९

[4]सगर्विता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।

[5]जात्या नीचेषु योक्तव्या[6] विलोकनपरा गतिः॥ १५०

क्रमः । (शकारस्यापीति) शकारबहुला यस्य भाषा स शकारः । शकारोपलक्षितशकादिजनपदवासीत्यन्ये, यद्वक्ष्यते 'शकाराभीरचण्डाल' (अध्या १७—६०) इत्यादि । हीनाशय उत्तमपदेऽभिरोपितः शकार इत्यन्ये ।

[1]अध्वहारस्य श्लोकः—

प्राकृतेऽपि शकारस्य विभूतिर्न प्रसिद्धये ।
तद्विभूतिरपभ्रंशे तापस्येव प्रकाशिता[2] (?) ॥

ममापि चात्रार्थे श्लोकः—

लब्धापशब्दघटना विधुतश्च धर्मः
स्वार्थप्रतीतिकलनां प्रति का कथैव ।
[3]मूर्धन्यतां गमयता भवता शकारः
शक्नोति यत्र न विधे हृदि किं न्यधायि ॥

तथा—

सकलजनतालभ्यः सोऽयं शकार इति स्फुटं
विरचयति यन्मूर्धन्यत्वं विधुर्हतलक्षणा ।
हततनुरियं लोके जातापशब्दपरम्परा
परिचयमयी वार्ता कीर्तिं निकृत्य निकर्तनी ॥ इति

प्रतिज्ञाचाणक्ये तन्महाकविना भीमेन राजापि विन्ध्यकेतुः शकार इति भूयसा व्यवहृतः । वस्त्राभरणसंस्पर्शालोकनगर्वयोगोऽत्र पक्षे क्लिष्ट-

---

1 न - अर्धनिमेषिणी 2 न - वस्त्राभरणसंस्पर्शो 3 द - मातृकायां श्लोकार्धं नास्ति 4 ड - गर्विता चूर्णपादस्य 5 श्लोकोऽयं द मातृकायां न वर्तते 6 ज - कर्तव्या ।

---

1 अथ हास्यं 2 प्रकाशिका 3 मूर्धन्यतोऽङ्गमयता ।

असंस्पर्शाच्च लोकस्य [1]स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ।
म्लेच्छानां जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादयः[2]॥ १५१
तेषां देशानुरूपेण[3] कार्यं गतिविचेष्टितम्[4] ।
पक्षिणां श्वापदानां च पशूनां च द्विजोत्तमाः ॥ १५२
स्वस्वजातिसमुत्थेन स्वभावेन गतिर्भवेत्[5] ।
सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १५३
या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
[6]आलीढं स्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् ॥ १५४
जानूपरि करं [7]ह्येकमपरं [8]वक्षसि स्थितम् ।
[9]अवलोक्य दिशः[10] सर्वाश्चिबुकं बाहुमस्तके ॥ १५५
गन्तव्यं विक्रमैर्विप्राः पञ्चतालान्तरोत्थितैः ।
[11]नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ॥ १५६
सिंहादीनां प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।
शेषाणामर्थयोगेन गतिं स्थानं च योजयेत् ॥ १५७

तरः न चार्यदेशजातिः शकारः कश्चित्प्रसिद्धः, म्लेच्छजातीनां पृथगेव निर्वक्ष्यते "म्लेच्छानां जतयो यास्तु" इत्यादिना, तस्मादिहायमीदृश एव शकार इति युक्तम् ।

प्रभविष्णुनेति वचनादिदं सूचयत्यसाववतरणप्राधान्येन, ये ऋक्षवानरादयो जाम्बवत्सुग्रीवाङ्गदहनूमत्प्रायाः, तेषामेवेयं गतिः । अन्येषां तु स्वजात्यानुरूप्येणैव । तस्यैवेत्यालीढस्यानुगतं गात्रं वामभागगमनमित्यर्थः ।

---

1 ड - अङ्गानि 2 द - पुलिन्दाद्या द्विजोत्तमाः 3 ड - गतिविचारेण 4 द - विचैष्टितैः 5 द - प्रतियोजयेत् 6 ड - आलीढस्थानकं 7 ड - चैकं 8 न - चोपरि द - चैव स्वास्थितम् 9 द - विलोलितं शिरः कृत्वा न - विलोकितं शिरः कृत्वा 10 ड - दृशः 11 श्लोकोऽयं दसंज्ञके नास्ति ।

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
एवमेताः प्रयोक्तव्या नराणां गतयो बुधैः ॥ १५८
[1]नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च[2] लोकतः ।
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥ १५९
स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च[4] ।
आयतं चावहित्थं च अश्वक्रान्तमथापि च[5] ॥ १६०
[6][स्थानान्येतानि नारीणामथ लक्षणमुच्यते] ।
[7]वामः स्वभावतो यत्र पादो विरचितः समः ॥ १६१
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
प्रसन्नमाननमुरः समं यत्र समुन्नतम् ॥ १६२
लतानितम्बगौ हस्तौ स्थानं ज्ञेयं तदायतम्* ।
[दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १६३
वामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ।
आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च[8] ॥ १६४
चिन्तायां चावहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत्]
[9]रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ॥ १६५

1 ड - नोक्ताश्च 2 ड - ताश्चापि 3 द - आदर्शे श्लोकस्यार्धं न वर्तते 4 ड - आभरणेषु च 5 द - वा 6 द - आदर्श एव दृश्यते 7 द - स्थानकत्रयलक्षणविनियोगपाठः कखगघचभम - आदर्शेषु समान एव। कुण्डलीकृतस्तु पाठो तदन्येष्वादर्शेषु दृश्यते। जायसेनापतिशार्ङ्गदेवकुम्भकर्णैः पूर्वः पाठ एव गृहीतः, भोजदेवेन त्वपर इति ज्ञायते। 8 द - निर्वहणेषु च - द निर्वलेषु च 9 द आदर्शे श्लोकद्वयं न वर्तते। ड - आदर्शे वर्तते.

* आयतं स्त्रीणामेव स्थानकमिति केचित्, रङ्गावतरणारम्भे पुरुषाणामपीति परे ॥

मन्मथेर्ष्योद्भवं कोपं तर्जन्यङ्गुलिमोटनम् ।
निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनं मानावलम्बनम् ॥ १६६
स्थानेऽस्मिन् संविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
[[1]समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥
समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्थं तु तद्भवेत्] ।
[2]पुरो विचलितस्त्र्यश्रस्तदन्योऽपसृतः समः ॥ १६८
पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीषत्समुन्नतम् ।
पाणिर्लताख्यो यत्रैकस्तदन्यस्तु नितम्बगः ॥ १६९
अवहित्थं समाख्यातं स्थानमागमभूषणैः ।
[3]विलासलीलाबिब्बोक[4]शृङ्गारात्मनिरूपणे[5] ॥ १७०
स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं [6]भर्तृमार्गावलोकने ।
[स्त्रीणामेतत्स्मृतं[7] स्थानं संलापे तु स्वभावजे ॥ १७१
निश्चये परितोषे च वितर्के [8]लज्जिते तथा] ।
पादः [9]समस्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाञ्चितः ॥ १७२
सूचीविद्धमविद्धं वा [10]तदश्वक्रान्तमुच्यते ।
[11]स्खलितं घूर्णितं चैव गलिताम्बरधारणम् ॥ १७३
कुसुमस्तबकादानं परिरक्षणमेव च ।
वित्रासनं सललितं तरुशाखावलम्बनम् ॥ १७४

---

1 द - समस्थितो वामपादस्त्र्यश्रस्तालान्तरोऽपरः 2 ङ - श्लोकद्वयं—काविषान्तेषु भमयोश्च वर्तते, नान्येषु । 3 ङ - अयं कखगघचछडभम - आदर्शेष्वेव द - विवाहलीलालावण्ये 4 ङ - शृङ्गारादि 5 क - निरूपणैः 6 ङ - तथा 7 द - स्थितं 8 ङ - चिन्तने 9 ङ - समुत्थितः द - समस्थितस्त्वकः 10 द - ह्यश्वक्रान्तं तदुच्यते 11 दनजझठप - मातृकासु श्लोकद्वयं न दृश्यते ।

स्थानेऽस्मिन्संविधानीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोक्तृभिः ।
[2][शाखावलम्बने कार्यं स्तवकग्रहणे[1] तथा ॥ १७५
विश्रामेष्वथ नीचानां[3] नराणां चार्थयोगतः[4]]
[5]स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ॥ १७६
[6]भग्नं च स्थानकं नृत्ते चारी चेत्समुपस्थिता ।
एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ॥ १७७
[7]पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम्[8] ॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ।
ततः सललितं पादं तालमात्रसमुत्थितम्[9] ॥ १७९
दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपार्श्वे विनिक्षिपेत् ।
तेनैव समकालं च [10]लताख्यं वामकं भुजम्[11] ॥
दक्षिणं विनमेत्पार्श्वे न्यसेन्नाभितटे ततः[12] ।
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥ १८१

स्खलितमिति पदम्। [1]तथा विशेषेण च्युत इत्यर्थः। प्रकृतिसंस्थितामित्यविशेषोक्त्या प्राधान्यात्प्राथम्यात् [2]तदस्ति(?)गतिरित्युच्यते । [3]कृत्वावहित्थमित्यादि । वामश्चेति । [4]लताख्यं बाह्यपार्श्वे कनिष्ठाङ्गुलिदेशे ।

1 न - ग्रहणं 2 श्लोकोऽयं कादिचान्तासु मातृकासु न वर्तते 3 ढ - देवानां 4 द - नराणामर्थयोगतः 5 श्लोकोऽयं कादिछान्तेष्वेव वर्तते 6 छ - भग्नेऽवस्थानके 7 श्लोकार्धमिदं कखगचछेषु न वर्तते 8 ढ - करम् 9 द तालमात्रं समुत्क्षिपेत् 10 ढ - तालाख्यं 11 द - वामपादकम् 12 द - पुनः ।

1 क - पदं 2 क - तमस्ति 3 क - कुलावहित्थामिति ख - तूलावहित्थमिति 4 ख - लताख्यं ।

ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं[1] च दक्षिणम्।
लीलयोद्वाहितेनाथ [2]शिरसानुगतेन च ॥ १८२
[3]किंचिन्नतेन[4] गात्रेण गच्छेत्पञ्चपदीं ततः।
यो विधिः पुरुषाणां तु[5] रङ्गपीठपरिक्रमे ॥ १८३
स एव प्रमदानां वै कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः।
षट्कलं तु न कर्तव्यं[6] तथाष्टकलमेव च ॥ १८४
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदनं[7] तद्भवेत्स्त्रियाः।
सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्बुधैः ॥ १८५
[8]स्थानीया याः स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतिम्।
कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ॥ १८६
आद्यं चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे।
न निषण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥

यो विधिरिति वामवेधं ततः कुर्यादिति। अतिदेशेन चेदं दर्शयति यावती काचिद्रसप्रकृतिदेशकालापेक्षा नृणां गतिरुक्ता सा सर्वैवोक्तविलासरूपप्रकारानुविद्धा[1] स्त्रीणामपि विवक्षिता। [2]दिक्कलापरिमाणत्वं यत्र शोभोदात्तं तत्र विशेषमाह। एतत्प्रागेव व्याख्यातं चतुष्कलादभ्यधिको न स्त्रीणां मानविधिरिति। अष्टकलग्रहणं तदप्यधिकं मानं पुरुषेष्वपि नास्तीति सूचयति। अन्यथा षट्कले निषिद्धे [3]काष्टकलस्य संगतिस्तन्निषेधेन। स्थानीया मध्यमवयसः, अत एव मध्यमप्रकृतित्वमनूद्यम्। [4]आद्यं दक्षिणम्। परिवाहितमिति

1 ङ - पादं 2 ङ - शिरसोऽनुगतेन द - शिरसात्र 3 सार्धं एकः श्लोकः कखङढ - मातृकास्वेव 4 द - नमत 5 द - हि 6 द - षट्कलं तत्तु कर्तव्यं न - न प्रयोक्तव्यं 7 द - खेदने 8 ङ - स्थवीयसीनामेतासां।

1 ख - रूपानुविद्धा 2 क - दिक्कालपरिमाणत्वं ख - दिक्काल 3 क - काष्ठकलास एकत्रिकः ख - काष्ठकलासंकेतिकं तन्निषेधेन 4 ख - अथ।

कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु।
प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी॥ १८८
[1]किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्ध भुजाविक्रमा।
स्थानं कृत्वावहित्थं च[2] वामं चाधोमुखं भुजम्॥
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम्।
अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता॥
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः।
या पूर्वमेवाभिहिता [3]ह्युत्तमानां गतिर्मया॥ १९१
स्त्रीणां कापुरुषाणां च [4]ततोऽर्धार्धं तु[5] योजयेत्।
मध्यमोत्तमनीचानां नृणां यद्गतिचेष्टितम्॥ १९२
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः।

सविभागमधमानां गतिमाह प्रेष्याणामित्यादि। उद्भ्रान्तगामिनीति समद-विकारा, आविद्धो वर्तनाबहुलो बाहुजानां [1]विक्रमस्य नार्या अर्धमिति नपुंसक-लक्षणा तृतीयप्रकृतिरुच्यते, [2]समप्रविभागविवक्षया चार्धनपुंसकमिति समासः [3]उदात्तत्वं पुरुषाणां लालित्यं योषितां गतौ। गतिरिति चतुस्ताला चतुष्क-ला च, अनुत्तमस्त्रीणां द्वितालां द्विकलेति ततोऽप्यर्धा कापुरुषाणां, तत्कर्म-कराणामेकताला [4]एककला चेति। किमुत्तमानामेवेयं स्थाने दर्शयति मध्य-मोत्तमानां नृणां [5]अपुंसां यद्गतिचेष्टितं तदेव तदोदात्तमध्यमोत्तमनीचानां स्त्रीणां तथा तत्कर्मकराणां कुर्यादित्युत्तमग्रहणम्।

---

1 ङ - क्वचित् 2 च - तु 3 द - पूर्वमेव विहिता 4 द - तदर्धेन तु
5 ङ - च।

---

1 क - विक्रमः स्यात् 2 क - संप्रति त्रिभाग 3 क - उदारत्वं 4 क - द्विकला
5 ख - अयं सा।

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा[1] ॥ १९३
न तस्यां[2] सौष्ठवं कार्यं प्रमाणं न प्रयोक्तृभिः ।
[3][तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत्]
विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्त्रीनपुंसकैः[4] ॥ १९५
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ।
[5]व्याजेन क्रीडया वापि तथाभूयश्च वञ्चनात् ॥ १९६
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरुषोऽपि च ।
[6]धैर्योदार्येण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ॥ १९७
[7]स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद्वेष[8]वाक्यविचेष्टितैः ।

सर्वग्राहकं दर्शयितुं यत्नोत्तमादिविभागो नोद्भिन्नः तत्र गतिमाह बालानामपीति । तद्भावगमनादिति । यदेव रूपं यो गृह्णाति तदीयैव तस्य गतिः । विपर्ययपरिग्रहे च विशिष्टार्थं [1]कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः कस्यचित्कार्यस्य साधनाय, यथा विदूषकस्य संकेतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् । क्रीडा यथा इष्टजनस्याकृतौ नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषकं वञ्चयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम् ।

अपिचेति ग्रहणात् स्त्रीपुंसयोर्नपुंसकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्ययं दर्शयति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्ययप्रसङ्गेन व्यभिचारिभावसात्त्विकोपाङ्गाद्यभिनयविपर्ययमप्याह धैर्यौदार्येणेति । [2]धैर्यौदार्ये सामान्याभिनयोक्ते । ताभ्यां भावा उपलक्ष्यन्ते । बुद्ध्येति स्थायित्वम्, सत्त्वेनेति सात्त्विकाः, कर्मणेति [3]स्थानकादिविषयः, वेषेति आहार्यप्रकाराः, वाक्येति वाचिकगतसंस्कृतादिप्रयोगः, चेष्टितैरिति अन्तरालस्थाने त्रिपताकादयः ।

1 ड - गतिविक्रमा 2 द - तस्य ड - तस्याः 3 - अयं श्लोकः कादिछान्तेष्वादर्शेषु न वर्तते 4 ढ - नपुंसके 5 न - व्यायामेन क्रीडयापि 6 ड - धैर्योदारेण 7 ड - न स्त्रीपुंस 8 प - एष छ - एव ।

1 ख - करणं 2 ख - धैर्यौदार्या 3 क - सात्त्विकादि ।

स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तः [1]प्रेक्षिताप्रेक्षितैस्तथा ॥ १९८
[2]मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान्स्त्रीभावमाचरेत् ।
[[3]जातिहीनाश्च[4] या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ॥ १९९
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथा पुनः[5] ॥ २००
स्वस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ॥ २०१
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम्] ।
[6]तथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च[7] ॥ २०२
नानाभावसमायुक्तस्तथैव[8] शयनाश्रयः ।
विष्कम्भिताञ्चितौ पादौ [9]त्रिकं किंचित्समुन्नतम् ॥
[10]हस्तौ कट रुविन्यस्तौ स्वस्थे स्यादुपवेशने ।

यथास्थानकगतैः पूर्वपश्चाद्भावि तथोपवेशनात्मकमासनमपीति तद्विधमाह तथासनविधिरिति । तथैवेति गतौ [1]हि शयनमपि पूर्वपश्चाद्भावि शयनाश्रय इति शेषः, विष्कम्भेन वैशाखस्थानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितौ विस्तीर्णान्तरौ सुन्दरौ पादौ, न त्वत्राञ्चितपादलक्षणयोगः । स्वस्थे पुंसि यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नतं स्यादिति संबन्धः । "इति शब्देन वाक्यार्थः, स्यादित्यत्र कर्तव्याख्येय" इति स्यादिति । हस्ताविति कर्कटरूपौ

---

1 ङ - प्रेषिताप्रेषितैः 2 ङ - मृद्गुमन्द द - मृदुसत्त्व 3 श्लोकत्रयं कादिछान्तेषु न दृश्यते 4 ङ - विजातीयास्तु 5 ङ - तथैव च न - तथापरः 6 छादिसकलादर्शेषु—अथासनविधिः 7 ङ - नृणां स्त्रीणां विशेषतः द - वा 8 ङ - तथा च 9 ब - वक्षः 10 स्वस्थाद्यासनलक्षणविनियोग श्लोकाः नम - मातृकयोः पाठभेदतया दृश्यन्ते । नमातृकापाठस्तु भमपाठक्रम एव दीयते संवादबाहुल्यात्

---

3 क - गते ख - गतौ

पादः प्रसारितः किंचिदेकश्चैवासनाश्रयः ॥ २०४
शिरः [1]पार्श्वानतं चैव सचिन्त उपवेशने ।
चिबुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रितं शिरः ॥ २०५
संप्रणष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने[2] ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा [3]चापाश्रयाश्रितः ॥ २०६
[4]मूर्छामदश्रमग्लानिविषादेषूपवेशयेत् ।
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु संयुक्तैः[5] पादजानुभिः ॥ २०७
[6]व्याधिव्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथाचोत्कटिकं स्थानं[7] स्फिक्पार्ष्णीनां समागमः ॥
पित्र्ये निवापे जप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेऽपि[8] च ।
विष्कम्भितं पुनश्चैव [9]जानु भूमौ निपातयेत् ॥ २०९

समाहारद्वन्द्वे। संप्रणष्टशब्देनेन्द्रियमात्र[1] इति पाठः मन इति पाठे प्रोच्यत्वे कृते त्वध्याहृत्य संगतिः कार्या । अपाश्रयन्तीत्यादिकमाश्रितम् । उपवेशयेदिति स्वार्थे णिच आचार्ये वा कर्तृभूतमात्रम्, आचार्यास्तु बाहू प्रसार्यैवासने उपवेशयेत् विश्रामयेदित्याहुः । पिण्डितत्वमङ्गानां जानुविश्लेषादूर्ध्वकायं कुटिलीकरोतीत्युत्कटं [2]संज्ञायां कुटतेः[3] । अत्र च विरलत्वं जानुनोः स्फिग्भ्यां भूमेः परामर्शः[4], पूर्वत्र तु नैतदुभयमपीति विशेषः । पित्र्य इति श्राद्धादौ, निवापसलिल इति पितृतर्पणे प्रतिग्रहार्थं परस्य सलिलदाने तत्प्रतिग्रहे च । सन्ध्याशब्देन तदवसरोचितं जपध्यानादि । विष्कम्भितमिति विस्तारितमेकं

1 ड - पार्श्वगतं छ - पार्श्वांन्नतं 2 ड - शोकौत्सुक्योपवेशने 3 न - चोपाश्रयाश्रितः 4 प - मोहमूर्छामदग्लानि 5 ढ . संयुक्तः 6 द - व्रीडावहित्थास्वध्याने 7 छ - उत्कटकस्थान ढ - उत्कुटिकस्थानं 8 च - आचमनेषु 9 ढप - जानुं ।

1 क - शब्देन विशेषणेन संप्रणष्टेन्द्रियमात्र 2 क - पुंसंज्ञायां 3 क- कुटेः
4 क - परस्पर्शः ।

[1]प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च।
[2]महीगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम्॥ २१०
देवाभिगमने कार्यं[3] रुषितानां प्रसादने[4]।
शोके [5]चाक्रन्दने तीव्रे [6]मृतानां चैव दर्शने॥ २११
त्रासने च कुसत्त्वानां नीचानां चैव याचने[7]।
[8]होमयज्ञक्रियायां च [9]प्रेष्याणां चैव कारयेत्॥ २१२
मुनीनां नियमेष्वेव भवेदासनजो विधिः।
*तथासनविधिः कार्यो विविधो नाटकाश्रयः॥ २१३
स्त्रीणां च पुरुषाणां च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा।
[आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च] २१४
देवानां नृपतीनां च दद्यात् सिंहासनं द्विजाः।
[10]पुरोधसाममात्यानां [11]भवेद्वेत्रासनं तथा॥ २१५

भूमौ जानु द्वितीयं यथास्थितं, यन्त्रनिकटढौकगमनशंक्यं सन्तापादिभयात्। तत्र च कार्यं मन्त्रं तदुपलक्षणम्। होमादिकरणेष्विति। अभिगमनं वन्दनम्। शोके चेति नीचानामिति सर्वत्रात्र संबध्यते। नीचानां शोकजनितो यस्तीव्राक्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा मृतमवलोकयन्ति, संबन्धमात्रे षष्ठीत्युभयप्राप्त्यभावान्न नियमः। कुसत्त्वाः शिवादयः यदा नीचानां त्रासयन्ति तदा। नीचा यदा किंचिद्याचन्ते तदा जानुद्वयक्षेपो भूमौ।

अथासनात्मककालसंनिवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विधिमाह तथासनविधिरिति। बाह्यः सर्वजनविषयः आभ्यन्तरो राजोचितः।

1 दच - प्रिय 2 द - महीमुखाभ्यां 3 ड - चैव 4 च - च सांत्वने द - चै याचने 5 द - चाक्रन्दकामेन 6 ढ - भूतानां 7 ढ - दर्शने 8 द - शेष छ - सोम 9 छ - प्रेक्षाणां चैव योजयेत् 10 न - पुरोधः श्रेष्ठममात्यानां 11 द - भवेद्धासनं * सकलेष्वादर्शेषु "अथासनविधिः" इति।

मुण्डासनं तु[1] दातव्यं सेनानीयुवराजयोः।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां[2] [3]कुमाराणां कुथासनम् ॥ २१६
एवं राजसभां प्राप्य [4]कार्यस्त्वासनजो विधिः।
स्त्रीणां [5]चैवासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः॥ २१७
सिंहासनं तु राज्ञीनां देवीनां मुण्डमासनम्।
[6]पुरोधोऽमात्यपत्नीनां दद्याद्वेत्रासनं तथा॥ २१८
भोगिनीनां [7]तथा चैव वस्त्रं चर्म कुथापि वा।
[8]ब्राह्मणीतापसीनां च पट्टासनमथापि च ॥ २१९
[9]वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि[10] मसूरकम्[11]।
शेषाणां प्रमदानां च भवेद्भूम्यासनं द्विजाः॥ २२०
एवमाभ्यन्तरो[12] ज्ञेयो [13]बाह्यश्चासनजो विधिः।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते॥ २२१

---

[1]मुण्डासनं चातुरी, [2]मसूरकं वस्तुशून्यं, काष्ठासनं [3]पीठकं, वेत्रलताकृतं वेत्रासनं वेत्रासनादन्य एव रूढो वर्णकम्बलखण्डः (विस्तारिकेत्यन्ये) राज्ञी राजवंश्या देवी, सेनापतिप्रभृतिपुत्र्यो राज्ञा परिणीता भोगिन्यः [4]संगृहीतकन्याः। भूमिरेवासनं भूम्यासनं। [5]एवमिति नरपतिसंनिधौ। अन्यदात्मस्वेच्छयेति दर्शयति तथा स्वगृहेति। वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्यगृहगमन इत्यादि सूच-

---

1 ड - च 2 ड - द्विजातीनां न - द्विजानां च 3 ढ - कुमाराणां द - कुमाराणामथाशुभम् (?) 4 द - कार्य आसनजो 5 ड - चाप्यासन 6 द - पुरोधसां तपस्वीनां भवेत् 7 द - पुनश्चैव कृत्वा चर्म कथा (कुथा ?) तथा 8 ड - ब्राह्मणीनां यतीनां च द - आदर्शेऽयं श्लोको न दृश्यते 9 न - वेश्यानां च प्रदातव्यं 10 ड - च 11 ढ - मयूरकम् 12 ढ - अन्तःपुरे 13 द - बाह्यश्चासने

---

1 ख - दण्डासनं 2 क - पसूरकं 3 ख - पीठनं 4 ख - संगीतकन्या 5 क - एष विधिः ख - एष्विति।

[1]नियमस्थो मुनीनां च भवेदासनजो विधिः।
[2]लिङ्गिनामासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः॥ २२२
[3]ब्रुसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि वा[4]।
[5]होमे यज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत्॥ २२३
स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः।
तेषामासनसत्कारः [6]कर्तव्य इह पार्थिवैः॥ २२४
समे समासनं दद्यान्मध्यमे मध्यमासनम्।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं भवेत्॥ २२५
उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो[7] बुधैः।
भूम्यासनं तथा कार्यमथवा काष्ठमासनम्॥ २२६
नौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः[8]॥ २२७

यति। नियमस्थ इति कस्यचिदङ्गविष्टरोऽन्यस्य मृगाजिनम्। लिङ्गिनामिति। यथा शाक्यानां ब्रुसी, शैवानां मुण्डासनं, क्षपणकानां वेलवल्कलडिम्बकम्। तदेवाह ब्रुसीत्यादि। स्थानाय हिता वृद्धाः तन्निकटे व्यवस्थादृष्टादृष्टोपयोगिवृद्धा ये भवन्ति अत एवाह कुलविद्येति। आसनसत्कार इहास्यतामिति।

[1]तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यजाति[2]विद्यः। सममिति त्वित्वाचासनापेक्षया मध्य इति किंचिदूनेन, मध्यममिति स्वासनात्प्रमाणतोऽप्यूनं हीन इति स्वापेक्षया भूम्या सह भूमिरेव इहास्यतामिति निर्देश्या स एव तस्यासनसत्कारः। काष्ठमिति एकमेव दीर्घं भरसहं पर्यङ्कं दर्शयितुं काष्ठमित्युक्तं न तु काष्ठमयमिति।

---

1 ढ - नियमस्थं ड - नियमस्य द - नियमस्थे 2 द - लिङ्गिनां चासनविधिः 3 ड - दण्डमुण्डब्रुसीप्रायं 4 ड - च 5 श्लोकार्धं द संज्ञके नास्ति 6 न - कर्तव्यो गुरुपार्थिवैः 7 ड - गुरूणामग्रतो 8 द - उपाध्याये गुरौ नृपे।

1 ख - तन्त्रविभागं 2 ख - विन्याससममिति।

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने[1] ।
उद्वाहितं [2]नतं चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥ २२८
[3][सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥ २२९
उत्तानितमुखं चैव [4]प्रत्यङ्मुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य[5] स्थानकं संविधीयते ॥ २३०
एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम [6]सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ २३१
अधोमुखस्थितं चैव [7]विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २३२
[8]अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलायां वचने[9] प्रभोः ॥ २३३
ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र [10]सृष्टौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते] ॥ २३४

अथ शयनसंनिवेशनमाहाकुञ्चित(मिति) दिक् या निजशरीरस्य कुटिलीकरणात्सा स्यात् । बाहुमध्यमपसरेण विक्षेपयोगात् पार्श्वे संनिवेशनवशात्[1] पूर्वकायस्यापरकायस्योर्ध्वनयनं[2] नान्यशयनसंनिवेशात् ।

---

1 न - विवर्तिते 2 न - नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् द - तथा चैव 3 श्लोकाः षट् आकुञ्चितादिलक्षणविनियोग निरूपकाः कखगघचद मातृकासु न वर्तन्ते 4 ड - स्रस्तमुक्तकरं 5 ड - तु सुप्तस्य 6 ड - खलु 7 ड - विवर्तन 8 न - हस्तोपरि 9 ज - वेशने 10 ज - स्रस्त ।

---

1 ख - संनिवेशनात् 2 ख - शयनम् ।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं
नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः[1] ॥ २३५

[2]अतःपरं रङ्गपरिक्रमस्य
वक्ष्यामि कक्ष्यान्तरसंविधानम्[3] ॥ २३६

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम
द्वादशोऽध्यायः[4] ।

अर्थवशेनेति लौकिकेनेत्यर्थः । अथैतदुपसंहृताध्यायानन्तरावकाशं संगतिप्रदर्शनपूर्वकमाह अतःपरमिति । रङ्गे यत्परिक्रमात् परिक्रमणवृत्ते गत्यध्याये निरूपितं तदुपयोगः कक्ष्याविशेषविभाग इति शिवम् ।

यावद्गतिभेद(विधि)प्रकटनमध्यायमिह विवृणुते ।
स्मरमथनचरणसरसिजपरागभूतोऽभिनवगुप्तः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां
नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां गत्यध्यायो
द्वादशः समाप्तः ।

1 द - शास्त्रतः 2 द - ज्ञेयं 3 ज - कक्ष्यादिविभागयुक्तम् 4 जादि बान्तेष्वादर्शेषु त्रयोदशोऽध्यायः । दमातृकायामस्मिन्नध्याये श्लोकसंख्या २०९ इति, आदितः २१४९ इति च लिखितम् ।

भ म मातृकाभिन्नपाठक्रमो द्वादशोऽध्यायः

गतिप्रचारः।

एवं व्यायामसंजातं कार्यं मण्डलकल्पनम् । १
अत ऊर्ध्वं मवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥

तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् । २
यथामार्गरसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥

ध्रुवायां संप्रवृत्तायां पटे चैवापकर्षिते । ३
कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससंभवः ॥

स्थानं तु वैष्णवं कार्यमुत्तमे मध्यमे तथा । ४
समुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥

बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् । ५
ग्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥

कर्णाभ्यां बाहुशिरसी स्यातामष्टाङ्गुलस्थिते । ६
[1]उरसश्चापि चिबुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटीं नाभिं तु संस्थितौ । ७
दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटस्थितः ॥

[2]पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च । ८
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ॥

चतुस्तालो द्वितालश्च तथा स्यादेकतालकः । ९
चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ॥

द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
[[3]चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा ह्येककलः पुनः ।
चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥

---

1 भ - ऊरुदेशाच्च 2 श्लोकार्धं भमातृकायां न दृश्यते 3 भ मातृकायां न वर्तते । म संज्ञके तु सार्धं श्लोकद्वयं कुण्डलीकृतम् ।

तथा चैककलः पातो नीचानां संप्रकीर्तितः ।
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयत्रयम् ॥
यथाप्रकृति नाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत्] । १०
स्वभावेनोत्तमगतौ जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥

युद्धचारीप्रचारेषु जानु स्तनसमं भवेत् । ११
अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ॥

संभ्रमोत्थानरोषेषु प्रमाणं न विधीयते । १२
दृप्तानां दैत्ययक्षाणां तथा पन्नगरक्षसाम् ॥

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिर्बुधैः । १३
दिवौकसां तु शेषाणां मध्यमा गतिरुच्यते ॥

तत्रापि चोत्तमा ये तु तेषां देवैः समा गतिः । १४
पुलिन्दाः शबराश्चैव शेषा ये म्लेच्छजातयः ॥

तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् । १५
जलाशयमृगव्यालपशुश्वापदपक्षिणाम् ॥

देशजातिसमुत्थेन गतिं भावेन योजयेत् । १६
स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधैः ॥

पादयोः पतनं सम्यक्प्रकुर्वीत यथाक्रमम् ।
स्थैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसंस्थितानाम् । १७
द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥

चतुष्कलं तूत्तमानां मध्यानां द्विकलं भवेत् । १८
तथा चैककलं पातं नीचानां संप्रयोजयेत् ॥

यः समैः संहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः । १९
चतुष्कलश्च द्विकलस्तथा चैककलः पुनः ॥

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेत्संपरिवारितः । २०
चतुष्कलस्तथार्धं च तथा चैककलो भवेत् ॥

एवमेष तु विज्ञेयः कलानां गमने विधिः। २१
पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥

पार्श्वाक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ । २२
[1]रङ्गकोणोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपदानि तु ॥

एवं गतागतैर्गत्वा पदानामेकविंशतिम् । २३
वामवन्धं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः । २४
त्र्यश्रस्त्रिकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या द्विकलापादपातने । २५
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्यमे ॥

द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् । २६
कलाप्रमाणं मध्ये च नीचे त्वर्धकला ततः ॥

एवमर्धार्धहानिं तु कलानां संप्रयोजयेत् । २७
उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत् ॥

या गतिश्चैव मध्यानां न तां नीचेषु योजयेत् । २८
उत्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथायथम् ॥

मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः । २९
वणिजां मन्त्रिणां चैव गतिः कार्या स्वभावजा ॥

अतिक्रान्तपदैः सा तु द्वितालान्तरगामिभिः । ३०
कृत्वा नाभितटे हस्तमुत्तानं कटकामुखम् ॥

आद्यं चाराळमुत्तानं कुर्यात्पार्श्वस्तनान्तरे । ३१
न निषण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् ॥

कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेनै(न?)वाद्यक्रमेण तु । ३२
हासे त्वथ गतिः कार्या तथा खञ्जनवामने ॥

द्विकलार्धप्रयोगेषु कुहकाभिनयं प्रति । ३३
खञ्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तब्धैकचरणाश्रया ॥

तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोऽग्रतलसंचरः । ३४
स्तब्धेनोन्नमनं कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥

---

1 सार्धश्लोकद्वयं भ संज्ञके न विद्यते ।

गमने च निषण्णः स्यात्तथान्यचरणाश्रये ।
एष खञ्जप्रयोगेषु तलशल्यक्षते तथा ॥ ३५

पादेनाग्रतलेनाथ गतिः कार्याश्रितेन तु ।
निषण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तथैव तु ॥ ३६

सर्वसंकोचिताङ्गी च वामने मतिरिष्यते ।
न तस्यातिक्रमः कार्यो विक्षेपश्चरणस्य तु ॥ ३७

उद्वाहिता चूर्णपदैः सा कार्या कुहकात्मिका ।
विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ॥ ३८

अङ्गहास्यं कार्यहास्यं हास्यं नेपथ्यजं तथा ।
कुब्जः खञ्जोऽथ खलतिर्दन्तुरो विकृताननः ॥ ३९

यत्तादृशो भवेद्विप्रा अङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ।
[1]यदा तु बकवद्गच्छेदुल्लोकितविलोकितैः ॥ ४०

अत्यायतपदत्वाच्चाप्यङ्गहास्यो भवेत्तु सः ।
चीरचर्ममषीभस्मगैरिकादिविभूषणैः ॥ ४१

यत्तादृशो भवेद्विप्रा हास्यं नेपथ्यजं तु तत् ।
काव्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभाषणैः ॥ ४२

अनर्थवाक्यैर्विविधैस्तथा चाश्लीलभाषणैः ।
तस्य तु प्रकृतिं ज्ञात्वा तथा भावं विचक्षणः ॥ ४३

गतिप्रचारं विभजेन्नानावस्थान्तरात्मकम् ।
स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं वामके करे ॥ ४४

दक्षिणं चैव हस्तं तु कुर्याच्चतुरकं तथा ।
पार्श्वमेकं शिरश्चापि हस्तं चरणमेव च ॥ ४५

पर्यायतः सन्नमयेल्लयतालवशानुगम् ।
स्वभावजाता तस्यैषा गतिरन्या विकारजा ॥ ४६

लाभे तथा च भुक्तस्य तुष्टे चापि गतिर्भवेत् ।
शकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ॥ ४७

---

1 अयं श्लोको भ मातृकायां न वर्तते ।

वस्त्राभरणसंस्पर्शं सम्यक्पञ्चपदानि तु । ४८
वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ॥

परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत्कोणं ततः परम् । ४९
तत्रापि वामवेधं तु विक्षेपो दक्षिणेन च ॥

ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेदेतान्येव पदानि तु । ५०
एवं गतागतैर्गत्वा पदानि त्वेकविंशति ॥

वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च । ५१
एषा स्वभावगमने गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥

अवस्थान्तरयोगे तु गतिं समनुबोधत । ५२
अस्वस्थकाङ्क्षिते(?) चैव भयवित्रासयोस्तथा ॥

आवेगे च तथा हर्षे तथानिष्टश्रुतावपि । ५३
कालातिक्रमणे चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥

कार्य आत्ययिके चैव दुःखिते चारिमार्गणे । ५४
अवरुद्धानुकरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥

गतिमेतेषु भावेषु द्विकलां संप्रयोजयेत् । ५५
दिव्यानां नृपतीनां च गतिरेवं विधीयते ॥

अत्रोच्यते कथं देवैः समा राज्ञां गतिर्भवेत् । ५६
दिव्या तु प्रकृतिर्ज्ञेया तथान्या दिव्यमानुषी ॥

मानुषी चैव मन्तव्या नाट्यवृत्तिक्रियां प्रति । ५७
दिव्या तु देवप्रकृती राज्ञां स्याद्दिव्यमानुषी ॥

अन्या या लोकसंस्था तु मानुषी सा प्रकीर्तिता । ५८
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसंभवा । ५९
चतुष्कलाप्रमाणेन सविलासा तथैव च ॥

दूतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् । ६०
सूचया चैवाप्यभिनयं प्रकुर्यादर्थसंश्रयम् ॥

हृद्यैर्वस्त्रैस्तथागन्धैर्धूपैश्चूर्णैश्च योजितैः ।
सुगन्धिभिश्च मालाभिर्विचित्राभिरलंकृतः ॥ ६१

गच्छेत्सललितैः पादैरतिक्रान्तोत्थितैरथ ।
सौष्ठवेन समायुक्तैर्लयतालवशानुगैः ॥ ६२

पादयोरनुगौ चापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः।
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥ ६३

विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वितः ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणैश्च विभूषितः ॥ ६४

वेलासदृशवस्त्रश्च निवृत्तस्तु शनैः शनैः ।
शब्दशंक्युत्सुकश्चापि पश्चाल्लोकनतत्परः ॥ ६५

वेपमानशरीरश्च प्रस्खलंस्तु मुहुर्मुहुः ।
शङ्कितः पुरुषो गच्छेदिदृक्षुर्वल्लभं जनम् ॥ ६६

उत्तमानामियं कार्या पुरुषाणां गतिर्बुधैः ।
मध्यमानां गतिं चैव संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ६७

ज्वरार्ते च रुजार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ।
विक्षते च्छन्नगमने त्ववहित्थे तथैव च ॥ ६८

चिन्तान्विते तथा स्वस्थ औत्सुक्ये संहृते तथा ।
गतिः स्थिरलया कार्या करणाश्रयभाविनी ॥ ६९

भये विलासिते चैव प्रमत्ते शङ्किते तथा ।
व्याधिते हर्षिते क्रोधे कार्यं तु चतुराश्रितम् ॥ ७०

संभ्रमाद्भुतसंदर्शे मुहुर्मुहुरवेक्षणैः ।
कम्पनेन च गात्राणां वस्त्रस्याकर्षणेन च ॥ ७१

सुसन्धिता चूर्णपदा शकारस्य गतिर्भवेत् ।
स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ॥ ७२

समुद्वाहितगात्रा च विलम्बितपदक्रमा ।
विष्कम्भगामिनी चैव निश्वासबहुला तथा ॥ ७३

अतिक्रान्ता च कर्तव्या तथा चूर्णपदैः सदा ।
कार्या चैव तु हीनानां चेट्यादीनां द्विजोत्तमाः ॥ ७४

अधमा इति ये ख्याता नानाशीलाः कुवृत्तयः । ७५
पार्श्वमेकं शिरश्चैव करं चरणमेव च ॥
नामयेत्तद्गतौ किंचित्कुजन्मा चेटसंज्ञितः । ७६
जातिनीचेषु कर्तव्या विलोकनपरा गतिः ॥
विकला बकसंचारा गात्रं सर्वं नियम्य च । ७७
स्वजातिसदृशी चैव तथा देहानुकर्षिणी ॥
संभ्रमे चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविक्रमा । ७८
आसाद्य हास्यं तरसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥
पुनश्च करुणे कार्या गतिः स्थिरपदक्रमा । ७९
सबाष्पः साश्रुनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ॥
उत्क्षिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनैः । ८०
गच्छेदथाध्यर्धिकया प्रत्यग्राप्रियसंश्रयात् ॥
एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि । ८१
उत्तमानां तु कर्तव्या सबाष्पा धैर्यसंयुता ॥
निश्वासैरायतोत्सृष्टैस्तथा चोर्ध्वनिरीक्षणैः । ८२
न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं यथोदितम् ॥
नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने । ८३
गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥
विघूर्णितशरीरा च गतिश्चूर्णपदैरथ । ८४
गतिः काञ्चुकिनी प्रोक्ता वयोऽवस्था विशेषतः ॥
वृद्धे वा मध्यमे वापि तथा चैव कनीयसि । ८५
अधतालोत्थितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तदा ॥
उद्वहन्निव गात्राणि पङ्कमग्न इव व्रजेत् । ८६
अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥
विष्कम्भितगतिप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदा तथा । ८७
शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिहतस्य च ॥
गतिं प्रयोक्तृभिः कुर्यात्स्त्रीनीचप्रकृतेः सदा । ८८
पिण्डीकृत्य च गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनात् ॥

करौ वक्षसि निक्षिप्य कुब्जदेहा तथैव च ।
दन्तोष्ठस्फुरणाच्चैव चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥ ८९

शनैः शनैश्च कर्तव्या शीतार्ताभिनये गतिः ।
उष्णे चापि प्रयोक्तव्या गतिर्दाहसमाकुला ॥ ९०

नेत्रसंकोचनस्वेदगात्रसंहरणान्विता ।
अतिक्रान्तैरपक्रान्तैरेलकाक्रीडितैस्तथा ॥ ९१

क्रमैरभिनयैर्युक्ता तथा चूर्णपदैरपि ।
एतानन्यांश्च युञ्जीत नाट्यज्ञैः करुणे रसे ॥ ९२

रौद्रे रसे प्रवक्ष्यामि दैत्यरक्षोगणान्प्रति ।
एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ॥ ९३

नेपथ्यरौद्रो विज्ञेयः स्वाङ्गरौद्रस्तथैव च ।
अथ स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ९४

रुधिरक्लिन्नदेहो यो रौद्राभिविकृताननैः ।
तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नैपथ्यजस्तु सः ॥ ९५

बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ।
स्थूलकायस्त्वतिप्रांशुरङ्गरौद्रस्तु स स्मृतः ॥ ९६

रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च कृष्णाङ्गो विकृतस्वरः ।
रौद्रनिर्भर्त्सनकथो रौद्रोऽयं स्यात्स्वभावजः ॥ ९७

चतुस्तालोत्तरोत्क्षिप्तैः पादैस्त्र्यन्तरपातितैः ।
गतिरेवं प्रकर्तव्या शेषा ये चापि तद्विधाः ॥ ९८

एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ।
विग्रहः प्रहसश्चैव तथा शृङ्गार इष्यते ॥ ९९

तथा भयानके चापि गतिः कार्या विचक्षणैः ।
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ १००

विस्फारितचलन्नेत्रो विधून्वन् स्वाशिरस्तथा ।
भयाकुलितचित्तत्वात्पार्श्वानि च विलोकयन् ॥ १०१

द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोष्ठश्च स्खलन्व्रजेत् ॥ १०२

एषानुकरणे कार्या तर्जने कलहे तथा । १०३
सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्वरम् ॥

एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या स्त्रीणां चाक्षिप्तविक्रमा । १०४
क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥

एळकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः । १०५
एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिर्भीतेषु योजयेत् ॥

अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला । १०६
गतिस्तत्र प्रकुर्वीत बीभत्साभिनयं प्रति ॥

क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् । १०७
अतिक्रान्तैः पदैर्गच्छेज्जुगुप्सितगतिं प्रति ॥

तथा वीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता । १०८
द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारीसमाकुला ॥

पार्श्वाक्रान्तैर्द्रुताविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च । १०९
कलाताळगतैः पादैरावेगे योजयेद्गतिम् ॥

विटस्यापि तु कर्तव्या गतीर्ललितविक्रमाः । ११०
किंचिदाकुञ्चितैः पादैस्ताळाभ्यन्तरपातितैः ॥

रङ्गसौष्ठवसंयुक्तं तथा हस्तौ कटिस्थितौ । १११
खटकावर्धमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥

कृशाङ्गानां तु कर्तव्या गतिर्मन्दपरिक्रमा । ११२
व्याधिग्रस्तो ज्वरार्तश्च तपश्श्रान्तः क्षुधान्वितः ॥

विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदरः सदा । ११३
क्षामस्वरकपोलश्च सन्नगात्रस्तथैव च ॥

हस्तपादसमुत्क्षेपं शनैस्तत्र प्रयोजयेत् । ११४
कम्पनं चैव गात्राणां श्लथनं चैव योजयेत् ॥

प्रकर्तव्याध्वगस्यापि गतिर्मन्दपदक्रमा । ११५
विकूणनेन वक्त्रस्य जानुनोश्च विमर्शनात् ॥

नीचानां मध्यमानां च गतिः कार्या सदा बुधैः । ११६
ताळमात्रोत्थितैः पादैस्तथा व्याकुञ्चिताञ्चितैः ॥

यतिनश्चाश्रमस्था ये ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
ऋषयस्तापसाश्चैव नैष्ठिकं व्रतमास्थिताः ॥ ११७

आलोलचक्षुः स्याच्चैव युगमात्रनिरीक्षणे ।
उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं नियम्य च ॥ ११८

अचञ्चलमनाश्चैव गच्छेल्लिङ्गसमाश्रितः ।
विनीतवेषश्च तथा काषायवसनोऽपि च ॥ ११९

प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन नाट्यवित् ।
हस्तं चतुरकं कृत्वा तथा चैतत्प्रसारयेत् ॥ १२०

प्रसन्नवदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम् ।
सुनिषण्णेन गात्रेण गतिं कुर्याद्यतेस्तथा ॥ १२१

उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु लिङ्गिषु ॥ १२२

तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
हस्तौ तदनुगौ चापि यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ १२३

[1]विभ्रान्ता वा ह्युदात्ता च विक्रान्ता विहृता तथा ।
शकटास्यस्थितैः पादैरतिक्रान्तैस्तथैव च ॥ १२४

कार्या पाशुपतानां च गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ।
[2]एवं लिङ्गस्थितानां हि प्रयोज्यैव गतिर्बुधैः ॥ १२५

अन्धस्येव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवत् ।
भूमौ विसर्पितैः पादैर्हस्तदर्शितमार्गकैः ॥ १२६

रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदक्रमा ।
समपादन्तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ १२७

धनुरेकेन हस्तेन गृहीत्वान्येन सायकम् ।
सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ॥ १२८

करणानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागतः ।
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डलम् ॥ १२९

---

1 श्लोकार्धं भसंज्ञके नास्ति 2 श्लोकार्धं भादर्शे न वर्तते ।

विमानस्थस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा । १३०
आरोढुमुद्वहेद्गात्रं किंचित्स्यादुन्मुखस्तथा ॥

अस्यैव वैपरीत्येन कुर्याच्चाप्यवरोहणम् । १३१
अधोऽवलोकनेनैव मण्डलावर्तनेन च ॥

आकाशगमने चैव कर्तव्यं गतिचेष्टितम् । १३२
स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदैरथ ॥

व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु तस्येमां कारयेद्गतिम् । १३३
ऋज्वायतोन्नतनतैः कुटिलावर्तितैस्तथा ॥

भ्रममाणस्य चाकाशादपरुद्धभुजागतिः । १३४
विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥

द्रुमप्रासादशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च । १३५
आरोहणावतरणं कार्यमर्थवशाद्बुधैः ॥

प्रासादारोहणं कार्यमतिक्रान्तैः पदैरथ । १३६
[1]उद्वाह्य गात्रं पादं च सोपानं निक्षिपेद्बुधः ॥

तथावतरणे चैव गात्रमानम्य रेचयेत् । १३७
अतिक्रान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥

प्रासादारोहणं यत्तु तदेवाद्रिषु कारयेत् ॥ १३८
केवलं तूर्ध्वविक्षेपमद्रिष्वङ्गं भवेदथ ॥

द्रुमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तोत्थितैः पदैः । १३९
सूचीविद्धैरपक्रान्तैः पार्श्वक्रान्तैस्तथैव च ॥

एवं देवावतरणं प्रयोज्यं सरिदादिषु । १४०
प्रासादेषु तथा प्रोक्तं तथैवोत्तरणं भवेत् ॥

द्रुमप्रासादशैलेभ्यः संज्ञामात्रेण दर्शयेत् । १४१
[1]जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ॥

तोयेऽल्पे वसनोत्कर्षैः प्राज्ये पाणिविकर्षणैः । १४२
किंचिन्नताग्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥

---

1 श्लोकत्रयं भसंज्ञके न दृश्यते ।

प्रसार्य बाहुमेकैकं मुहुर्वारिविकर्षणैः ।
तिर्यक्प्रसारिता चैव ह्रियमाणा स्ववारिणा ॥ १४३

अशेषाङ्गाकुलाधूतवदना गतिरिष्यते ।
नौस्थस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतैश्चूर्णपदैर्गतिः ॥ १४४

अनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
(संज्ञामात्रेण कर्तव्यान्येतानि विधिपूर्वकम्) ॥ १४५

अङ्कुशग्रहणान्नागं प्रग्रहग्रहणाद्रथम् ।
खलीनग्रहणादश्वं नात्रं चैवावरोहणात् ॥ १४६

अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
तथा चूर्णपदैश्चैव ह्युपर्युपरिपातितैः ॥ १४७

पन्नगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंस्थितैः ।
पार्श्वाक्रान्तक्रमं कृत्वा स्वस्तिकं योजयेत्तथा ॥ १४८

मत्तानां तु गतिः कार्या तरुणे मध्यमे मदे ।
वामदक्षिणपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणात् ॥ १४९

[2]आकाशस्खलितैः प्राय: पादैश्चाप्यनवस्थितैः ।
विघूर्णितशरीरा च करैः प्रचलितैस्तथा ॥ १५०

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वनियमक्रमा ।
बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥ १५१

रूक्षस्फुरितकेशस्तु रेणुध्वस्ततनुस्तथा ।
अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवाक् ॥ १५२

प्रगीतहसितश्चापि नानाविकृतभूषणः ।
नृत्ते गीते च वाद्ये च भाषणे च सदारतः ॥ १५३

कदाचिद्धावति जवात्कदाचिदवतिष्ठते ।
कदाचिदुपविष्टस्तु शयानश्च कदाचन ॥ १५४

नानाचीरधरश्चैव रथ्यास्वनियतालयः ।
उन्मत्ताभिनयस्त्वेवं तस्येमां कारयेद्गतिम् ॥ १५५

---

1 सार्ध श्लोकचतुष्टयं भसंज्ञके न वर्तते 2 म - अपकृष्टमदे चैव ।

स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपादं प्रसारयेत् । १५६
कृत्वा चारीं तथोद्धद्धामथ स्वस्तिकमेव च ॥

अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् । १५७
वक्रं तु भ्रमणं चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥

त्रिकं सललितं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च । १५८
विपर्ययगतैर्हस्तैः पादैर्हंसगतिं व्रजेत् ॥

सिंहर्क्षवानराणां च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः । १५९
[1]या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥

आलीढस्थानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव चानुगम् । १६०
ऊर्ध्वजानु च विक्षिप्य करमेकं च संस्थितम् ॥

विलोलितं शिरः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके । १६१
गन्तव्यं विक्रमैश्चैव पञ्चतालान्तरस्थितैः ॥

[2]नियुद्धे संशये चैव रङ्गावतरणे तथा । १६२
सिंहादीनां च योक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ॥

शेषाणामर्थयोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् । १६३
गजवाजिरथादींस्तु चिह्नमात्रेण कारयेत् ॥

वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च । १६४
एवमेताः प्रयोक्तव्या नृणां तु गतयो बुधैः ॥

अत्र नाभिहिता यास्तु विज्ञेयाः शास्त्रलोकतः । १६५
[3]अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभाषणेषु च । १६६
आयतं चावहित्थं च तथाश्वक्रान्तमेव च ॥

दक्षिणस्तु समः पादस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः । १६७
वामो नतः कटीपार्श्वमायतस्थानके भवेत् ॥

1 भं - या पुरा च कृतासम्यक् 2 भसंज्ञके नास्ति 3 श्लोकार्धं भ-संज्ञके न वर्तते ।

अथवा—

[1]वामः स्वाभाविको यत्र पादो विरचितस्ततः ।
तालमात्रान्तरे न्यस्तस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ॥ १६८

प्रसन्नमाननमुरस्समं यत्र समुन्नतम् ।
लतानितम्बगौ हस्तौ ज्ञेयं स्थानं तदायतम् ॥ १६९

रङ्गावतरणारम्भं पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
मन्मथेर्ष्योद्भवः कोपस्तर्जनाङ्गुलिमोटनम् ॥ १७०

निषेधगर्वगाम्भीर्यमौनमायावलम्बनम् ।
स्थानेऽस्मिन् सन्निधानीयं दिगन्तरनिरूपणम् ॥ १७१

आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ।
चिन्तायामवहित्थे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ॥ १७२

समो यत्र स्थितो वामस्त्र्यश्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
वामोन्नतं त्रिकं यस्मिन्नवहित्थं तदुच्यते ॥ १७३

स्थानमेतत्तु नारीणां सल्लापे तु स्वभावजे ।
निश्चये परितोषे च वितर्के लज्जिते तथा ॥ १७४

एकः समस्थितः पाद एकस्त्वत्र तलाञ्चितः ।
सूचीविद्धमविद्धं वा तदश्वक्रान्तमुच्यते ॥ १७५

[2]स्खलिते घूर्णिते चैव स्खलिताम्बरधारणे ।
चित्रासने सललिते स्थानमेतत्तु रक्षणे ॥ १७६

शाखावलम्बने कार्या स्तबकग्रहणे तथा ।
विश्रान्तिषु तथैव स्यात्पादताडन एव च ॥ १७७

[3]स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चेष्टा प्रवर्तते ।
भग्नं च स्थानकं नृत्ते (नृत्त) चारीसमन्विताः ॥ १७८

एवं स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमाः ।
पुनरासां प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ॥ १७९

---

1 श्लोकाश्चत्वारो भसंज्ञकादर्शे न विद्यन्ते 2 भसंज्ञके श्लोको नास्ति
3 अयं श्लोको भसंज्ञके न दृश्यते ।

कृत्वावहित्थं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम् । १८०
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥

ततः सललितं पादं बाह्यमात्रं समुत्थितम् । १८१
दक्षिणं वामपादस्य बाह्ये पार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥

तेनैव समकालं च लताख्यं वामकं भुजम् । १८२
दक्षिणं च नयेत्पार्श्वं न्यसेन्नाभितटे ततः ॥

नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् । १८३
ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ॥

लीलयोद्वाहितेनाथ शिरसानुगतेन च । १८४
किंचिन्नतेन चाङ्गेन गच्छेत्पञ्चपदीं ततः ॥

यो विधिः पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिक्रमे । १८५
स एव प्रमदानां तु कर्तव्यो नाट्ययोक्तृभिः ॥

षट्कलं न प्रयोक्तव्यं तथाष्टकलमेव च । १८६
पादस्य पतनं तज्ज्ञैः खेदजं तद्भवेत्स्त्रियाः ॥

सयौवनानां नारीणां कार्या त्वेवं गतिर्बुधैः । १८७
स्थानीया या स्त्रियस्तासां संप्रवक्ष्याम्यहं गतीः ॥

कृत्वाऽवहित्थं स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे । १८८
आद्यं चाराळमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ॥

न निषण्णं म च स्तब्धं न चैव परिवाहितम् । १८९
कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवाद्यक्रमेण तु ॥

प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिर्विभ्रान्तगामिनी । १९०
किंचिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धपदविक्रमा ॥

स्थानं कृत्वावहित्थं तु वामं चाधोमुखं भुजम् । १९१
नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खटकामुखम् ॥

अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता । १९२
उदात्तललितैर्गात्रैः पादैर्लीलासमन्वितैः ॥

या मयाभिहिता पूर्वमुत्तमानां गतिर्बुधाः । १९३
स्त्रीणां कापुरुषाणां च ततोऽर्धार्धं च कारयेत् ॥

उत्तमाधममध्यानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं ललितैः पदविक्रमैः ॥ १९४

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविक्रमा ।
न तस्यां सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥ १९५

[1]तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसके ।
नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥ १९६

विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुरुषस्त्रीनपुंसके ।
स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥ १९७

निजां प्रकृतिमुत्सृज्य क्रीडया वञ्चनेन वा ।
स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥ १९८

सौष्ठवेनाथ सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच्च कर्मणा ।
स्त्री पुमांसं ह्यभिनयेद्वेषवाक्यविचेष्टितैः ॥ १९९

स्त्रीवेषभाषितैर्युक्तं प्रेक्षिताप्रेक्षितस्मितैः ।
मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥ २००

[2]जातिहीनास्तु या नार्यः पुलिन्द शबराङ्गनाः ।
याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥ २०१

व्रतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथा पुनः ।
खस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ॥ २०२

उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि वा ।
तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिताम् ॥ २०३

अथासनविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
नानाभावसमायुक्तं तथैव शयनाश्रयः ॥ २०४

[3]स्वस्थं मन्दालसं क्रान्तं[4] स्रस्तालसमथापि च ।
[5]विष्कम्भकमुत्कटिकं मुक्तजानु तथासनम् ॥ २०५

जानूगतं विमुक्तं च स्थानकान्युपवेशने ।
लक्षणं पुनरेतेषां विनियोगं च वक्ष्यते ॥ २०६

---

1 एकः श्लोकः भंमातृकायां न वर्तते 2 श्लोकत्रयं भंसंज्ञके न विद्यते 3 श्लोकद्वयं भंमातृकायां नास्ति 4 न - कान्तं 5 न - विष्कंभितमुत्कटिकम् ।

विष्कम्भेनाश्चितौ पादौ किंचिद्वक्षः समुन्नतम् ।
हस्तौ कट्यूरुविन्यस्तौ [1]स्वस्थे स्यादुपवेशने ॥ २०७

स्वभावाभिनये चैव तथा स्वस्थोपवेशने ।
[2]आविष्कृतेषु सर्वेषु भावेष्वेतत्प्रयोजयेत् ॥ २०८

[3]एकः प्रसारितः किंचित्पादोऽन्यस्त्वासनाश्रितः ।
[4]शिरः [5]पार्श्वगतं चैव स्थानं मन्दालसं तु तत् ॥ २०९

चिन्तायां च तदौत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
विवादादिषु चाधेयं स्थानमेतत्प्रयोक्तृभिः ॥ २१०

चिबुकापाश्रयौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रयं शिरः ।
[6]संप्रनष्टेन्द्रियमना विज्ञेयं [7]क्रान्तमासनम् ॥ २११

[8]बलेन विगृहीतस्य रिपुणा खण्डितस्य च ।
शोकग्लानस्य चौत्सुक्ये स्थानमेतद्विनिर्दिशेत् ॥ २१२

स्रस्तौ हस्तौ विमुक्तौ च शरीरमलसं तथा ।
खेदालसं तथा चक्षुर्यत्र स्रस्तालसं तु तत् ॥ २१३

श्रमग्लानौ मदे चैव मूर्छायां व्याधितेषु च ।
मोहे प्राणभये चैव विषादे चैव तद्भवेत्[9] ॥ २१४

---

1 भ - स्वभावापि प्रवेशने (मध्ये लुप्तः स्यात्) 2 म - अविकृतेषु 3 न - एकः प्रसारितः पादस्त्वन्यश्चैवासनाश्रितः 4 भ - "शिरः पार्श्वगतं चैव चिन्तायुक्तोपवेशने"—इति सार्धश्लोकद्वयस्थाने । 5 न - पार्श्वानतं कार्यं

6 संप्रनष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने ।
प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथाचापाश्रयाश्रितः ॥
[7] श्रमग्लानिविषादेषु मदे चोपविशेद्बुधः ।
सर्वैः पिण्डीकृतैरङ्गैः स्रस्ताङ्घ्रिकरजानुकम् ॥
व्याधावार्तौ च निद्रायां ध्याने चोपविशेन्नरः ।
तथा चोत्कटिकं स्थानं पुनः पार्ष्णिसमागमः ॥
पित्रोर्निवापजप्ये च सन्ध्यास्वाचमनेषु च ।
आकुञ्चितः पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥
प्रियप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
इति सार्धश्लोकाष्टकस्थाने भसंज्ञके वर्तते ।

7 न - कान्तं 8 न - छलेनापि 9 न - विषादेषूपवेशयेत् ।

विष्कम्भादञ्चितौ पादावूरू विष्कम्भितौ भुजौ ।
निमीलितं तथा चक्षुः स्थाने विष्कम्भनामनि[1] ॥ २१५

स्ववक्षोगतया दृष्ट्या योगध्याने विलीयते ।
स्वभावसंस्थया चैव नटानामुपगम्यते[2] ॥ २१६

समौ पादौ समाधाय समं यदुपविश्यते ।
अस्पृष्टभूतलं चैव ज्ञेयमुत्कटिकासनम् ॥ २१७

पित्र्ये समाधिजप्ये च होमादिकरणेषु च ।
एतत्स्थानं विधातव्यं तथाचमनकर्मणि ॥ २१८

एकं जानु यदास्यैव महीपृष्ठे निधीयते ।
मुक्तजानुकमेतद्धि विज्ञेयं ह्यासनं बुधैः ॥ २१९

एतत्कृतव्यलीकानां प्रियाणां संप्रसादने ।
मार्जने कुट्टिमानां च तथाभूम्यनुलेपने ॥ २२०

[3]महीगताभ्यां जानुभ्यां स्थानं जानूगतं भवेत् ।
[4]देवाभिवन्दने कार्यं रुष्टानां च प्रसादने ॥ २२१

शोके चाक्रन्दने तीव्रे [5]मृतानां चैव दर्शने ।
[6]संत्रासने कुसत्त्वानां नीचानां चैव याचने ॥ २२२

[7]भूमौ यदूर्ध्वपतनं तद्विमुक्तमिति स्मृतम् ।
प्रहारे तत्प्रयोक्तव्यमावेगे क्रन्दिते तथा ॥ २२३

[8]तथासनविधिः कार्यो विधिवन्नाटकाश्रयः ।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च बाह्योऽथाभ्यन्तरस्तथा ॥ २२४

देवानां नृपतीनां च योज्यं सिंहासनं तथा ।
पुरोधःश्रेष्ठ्यमात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥ २२५

मुण्डासनं तु कर्तव्यं सेनानीयुवराजयोः ।
काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमाराणां कुथासनम् ॥ २२६

स्थानीया ये तु पुरुषाः कुलविद्याप्रकाशिताः ।
तेषामासनसत्कारः कर्तव्यो गुरुपार्थिवैः ॥ २२७

---

1 न - गामिनि 2 न - जटानामुपवेशने 3 भ - महीगताभ्यां पादाभ्यामधोमुखमवस्थितम् 4 न - देवपूजाभिगमने कुपितप्रिययाचने 5 न - भूतानां 6 न - त्रासने च 7 श्लोकोऽयं भसंज्ञके न विद्यते 8 न - अथासनविधिः ।

समे समासनं चैव मध्ये मध्यं तथासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं तथा ॥ २२८

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरूणां चाग्रतो बुधैः ।
भूम्यासनं तथा कार्यं काष्ठासनमथापि वा ॥ २२९

नौनागरथभूमीषु तथा काष्ठासनेषु च ।
सहासनं न दुष्येत गुरूपाध्यायपार्थिवैः ॥ २३०

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
प्रकृतीनां तु सर्वासां तथा ज्ञानसमुत्थितम् ॥ २३१

पुरुषाणां भवेदेष विधिरासनसंश्रयः ।
स्त्रीणां चैवासनविधिं संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३२

सिंहासनं महादेव्या राज्ञीनां मुण्डमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां भवेद्वेत्रासनं तथा ॥ २३३

भगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रचर्मकुथापि वा ।
[1]ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमथापि च ॥ २३४

वेश्यानामपि कर्तव्यमासनं हि मसूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासनं बुधाः ॥ २३५

एवमन्तःपुरे ज्ञेयो बाह्यश्चासनतो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥ २३६

नियमस्थो मुनीनां तु भवेदासनतो विधिः ।
लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ॥ २३७

[2]बसीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि च ।
होमयज्ञक्रियायां च पित्र्यर्थे च प्रयोजयेत् ॥ २३८

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
उद्वाहितं नतं षोढा शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥ २३९

[3]सर्वैराकुञ्चितैरङ्गैः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥ २४०

1 भ - एकः श्लोको भसंज्ञके नास्ति 2 श्लोकाः षट् भसंज्ञायां मातृकायां न वर्तन्ते ।

उत्तानितमुखं चैव प्रत्यङ्मुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥ २४१

एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।
स्थानं प्रसारितं नाम सुखसुप्तस्य कारयेत् ॥ २४२

अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ २४३

हस्तोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।
उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलयाविशने विभोः ॥ २४४

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र स्रस्तौ करावुभौ ।
आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥ २४५

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।
त्र्यश्रे त्रिकोणश्चतुरश्रके वा समैर्गतैरर्थवशेन नित्यम् ॥ २४६

वयोऽनुरूपः प्रथमस्तु वेषो वेषानुरूपेण गतिप्रचारः ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥ २४७

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं नोक्तस्तु यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।
अतःपरं रङ्गपरिक्रमस्य वक्ष्यामि कक्ष्यानुगतं विभागम् ॥ २४८

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम
द्वादशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

त्रयोदशोऽध्यायः †

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
तेषां विभागं विज्ञाय ततः *कक्ष्यां प्रयोजयेत् ॥ १

देहस्तु(स्य ?) बाह्यान्तरभेदिकक्ष्या-
विभागधर्मांविविधां प्रवृत्तिम् ।
आसूत्रयन्दोषविशुद्धिदक्ष-
‡क्रमोऽर्कदृष्टिर्जयताद्वृषाङ्कः ॥

इहाभिनयानन्तरं यद्यपि सर्वा वृत्तिप्रवृत्तय उद्दिष्टाः सर्वान्ते च रङ्गे (३६) सूचिता कक्ष्या[1], तच्चतुर्विधाभिनयाभिधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्यः । तथापि प्रत्यभिनयमियतीतिकर्तव्यतोपयुज्यते । तदभिधानं विना-(ना-)ङ्गिकमेवोक्तं[2] स्यादिति वक्तव्यम् । [3]तदुद्देशे तु सामान्यशब्दत्वान्नास्ति प्रत्येकमुद्देशने [4]गतिः । तथोद्देशनेऽपि च गौरवं स्यात् । अत एवंवादिना[5] कक्ष्यादेरपृथग्भावे यो हेतुरुक्तः [6]क्रमोल्लङ्घनादिति तस्यासिद्धत्वं विरुद्धता च, प्रत्युत प्रत्येकप्रसङ्गत्वलाभात् क्रमस्यापदार्थत्वान्नार्थप्रमाणकत्वान्मुख्यश्रौतपदार्थ-बाधकत्वमयुक्तं, श्रुत्या वाक्यप्रमाणस्य बाधनादिति तु भट्टलोल्लटोक्तं प्रकृते सिध्यति विरोधाभावात्, क्रमस्य च मध्यत्वात् गतिरूपप्रयोगहेतुत्वात्,

† कखचभम संज्ञेषु विना सर्वेष्वादर्शेषु 'चतुर्दशोऽध्यायः' इति वर्तते । कक्षाशब्दः * कखचद संज्ञेषु मात्र एव लिखितोऽपि, कक्ष्येति धान्तेषु विश्वप्रकाशामरहैमादिषु पठितत्वात् तद्रूपमेव गृहीतम् । अभिनवभारत्यादर्शयोरपि तदेव भाति ॥

‡ क्रमशब्देनः पादः स्थानकभेदश्च सूचितः । पादस्तु षट्त्रिंशत्तत्त्वमध्ये त्रयोदशतत्त्वम् । स्थानकं तु गतिप्रधानत्वात्कक्ष्यायां विनियुक्तम् । *षष्ठेऽध्याये दशमश्लोके उपादेयांशा उद्दिष्टाः तत्र कक्ष्या न दृश्यते ।

1 क - सूचिताकक्ष्या ख - सूचिताःकार्याः 2 ख - उक्ता 3 कख - तद्देशे 4 ख - इतिः 5 क - एव वादिना ख - एवोपादिना 6 क - योगेत्युक्तः ।

[1]ये [2]नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते[3] ।
[4]तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥
[5]कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।

अतस्तदवसर एवाभिधानं युक्तम् । [1]तद्द्वारेणाभिनयाङ्गतामगात् । [2]तद्देश-त्रयं [3]वक्तृत्रयं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं कक्ष्याभिधानेऽयमभिप्रायः इह[4] गति-र्गन्तव्यदेशाश्रयात्, देशश्च[5] जलस्थलादि[6]बहुतरसमविषमादिस्वभेदसहितं काव्यार्थतामात्रेणैवेह संभवन्नपि प्रयोगस्थाने न संभवत्येवेति, तस्य परिहा-रार्थं [7]कक्ष्यानिरूपणं कर्तव्यम् । अत एव पूर्वाध्यायान्त उक्तं परिक्रमे गता-नुपयोगिनं स्थानविशेषाणां सम्यग्विभागं वक्ष्यामीति । सेयमध्यायसंगतिस्तां दर्श[8]यितुमाह ये तु पूर्वमिति । तु शब्दाद्दूरत्वं पूर्वतायाः सूचयन् द्वितीयाध्या यार्थं स्मारयति तेषामिति प्रत्येकमित्यभिप्रायः । मण्डपस्य यो विशिष्टो भागोऽ-न्तरङ्गपीठात्मकस्तं विज्ञाय विभागतो ज्ञात्वा कक्ष्यागत्युपयोगिनं स्थानविशेषं प्रयोजयेत्, विभागेन संबन्धं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण [9]प्रकोष्ठे त्यक्ते यो देशोऽवशेष्यते तत्रैव चातुरश्रीयम् । अत एव वामदक्षिणभागयोः कृतपवि-न्यासः शिष्टे[10] कक्ष्याविभागः ।

रङ्गस्य [11]को विभाग इत्याह ये नेपथ्यगृहद्वार इत्यादि । (पूर्वमिति) द्विती-याध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य [12]ततातोद्यसहितस्य त्रिपुष्करस्य । ततः किमित्याह कक्ष्याविभाग इति । तेन भाण्डेन[13] यत्परित आक्रान्तं तद्विवर्ज्य[14] शेषे रङ्ग-पीठदेशे निष्क्रमणप्रवेशगत्याद्युपयोगी स्थानविभागो निर्देश्यः प्रेक्षकावधिः

---

1 भम - नैपथ्यरङ्गभूमौ तु यौ विभागौ प्रकीर्तितौ 2 ढ - नैपथ्य 3 न - प्रकी-र्तिताः 4 न - तेषां 5 भम - कक्ष्याविभागौ निर्देश्यौ रङ्गपीठपरिक्रमैः ।

---

1 ख - तद्द्वारेऽभिनयाङ्ग 2 क - तद्देह 3 ख - वस्तु 4 क - अतिप्रा-यन्तु वा 5 क - देशाश्रयात्मदेशश्च 6 क - स्थलानि 7 क - कक्ष्यादिरूपणं 8 क संगतिम् 9 क - च दोषे त्यक्तो वा विशिष्यते 10 क - श्लिष्टे 11 क - कोऽपि 12 क - ने पक्षातोद्य 13 क - दण्डेन 14 क - विभज्य ।

[1]परिक्रमेण रङ्गस्य [2]ह्यन्या कक्ष्या भवेदिह ॥ ३
कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च[3] ।
उद्यानाराम[4]सरितस्त्वाश्रमा [5]अटवी तथा ॥ ४
[6]पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
[7]वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा[8] ॥ ५
[6]आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
[1]दैत्यनागालयाश्चैव गृहाणि[11] भवनानि च[12] ॥ ६

संक्रमयितव्यः । ननु [1]कः स्थानविभागः आह—परिक्रमेणेति । परिक्राम्यत्यनेनेति परिक्रामः चार्यादिसंनिवेशः तद्वशादेकस्यापि रङ्गदेशस्य स्थानभेदनापत्यागः[2], यथा—"आरोढुमुद्वहेद्गात्रं", "अतिक्रान्तेन पादेन" (१२-१०२) इत्यादिना विशेषे तु प्रासादपर्वतादिरूपत्वमस्यैव । ननु भाण्डवाद्यविनिर्मुक्ते रङ्गपीठदेशे क्रमविशेषस्थानभेद क्लृप्तिः । [3]तन्नेत्याह कक्ष्याविभाग इत्यादि विशिष्टे शिष्टे देशे स्थानान्तराणि कल्पनीयानि तानि कविजनस्मरणार्थमुपलक्षणत्वेन पठन्ति । [4]गृहादीनि पृथिवीस्वर्गपातालभेदात्पुनरुदाहृतानि सर्वसंग्रहाय त्रैलोक्यमित्युक्तेऽपि स्मरणार्थं [5]वर्णनोद्देशः ।

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे त्रैलोक्यवर्तिनः स्थानभेदात्किं संभाविन[6]; नेति दर्शयति नगरे वेत्यादि । निपातैरनुक्ता अटव्यादयः साक्षात्[7] । तथा

---

1 ट - परिक्रमे च 2 ड - कक्ष्या ह्यन्या विधीयते द - अन्यकक्ष्या भवेद्यतः भम - कक्ष्यान्या त्वभिधीयते 3 म - नगराणि गृहाणि च 4 ड - सहितो देशो ग्रामोऽटवी तथा ट - सरित आश्रमा वलभीस्तथा 5 मभ - वलभीः 6 भमयोरस्य श्लोकस्य पूर्वोत्तरार्धे विपर्यस्ते । पाठस्तु—ससागरा च पृथिवी तथा त्रैलोक्यमेव च । द्वीपाः सप्ताथ वर्षाणि 7 प - द्वीपाश्च सप्तवर्षाणि 8 द - चतुर्थश्लोकानन्तरं "परिक्रमेण रङ्गस्य तथैवार्थवशेन च" इति श्लोकार्धं दृश्यते 9 द - सार्धं श्लोकद्वयं न वर्तते 10 ड - दैत्यानामालयश्चैव 11 ड - भुवनानि 12 भमयोः—भवनानि च । परिक्रमेण रङ्गस्य तथैवार्थवशेन च । बाह्यं वा—इत्यादि ।

---

1 क - क्रमस्थान 2 क - भेदं नापत्यागसह 3 क - तानेत्याह 4 क - गृह्यादीनि 5 ख - स्मरणोद्देशः, क - वचनेनोद्देशः 6 क - स्वभाविनः 7 क - अटव्यानयसाक्षात् ।